

Valsts valstī

Latvija – Krievijas impērijas
provinces 19. gadsimtā

Sastādītājs Gvido Straube

Latvijas Nacionālā bibliotēka
Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte

Valsts valstī

Latvija – Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā

Sastādītājs Gvido Straube

Latvijas Nacionālā bibliotēka
Rīga 2020

Latvija 100

Valsts valstī. Latvija – Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā.
Rīga: Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2019, 224 lpp.

State within a State. Latvia – Provinces of the Russian Empire in the 19th Century

Sastādītājs Gvido Straube

Zinātniskie recenzenti *Dr. hist.* Vija Stikāne, *Dr. hist.* Anita Čerpinska

Latvijas simtgades jubilejai veltītā konferenču cikla “Valsts pirms valsts” Ceturtā konference,
Latvijas Nacionālā bibliotēka, Rīga 6.–8. decembris 2018, rakstu krājums

Rakstu krājums apspriests un rekomendēts izdošanai Latvijas Nacionālās bibliotēkas
Zinātniskās padomes sēdē 2020. gada 7. jūlijā (protokols Nr. 3/2020)

Tulkojums no angļu valodas un angļu valodā Ivo Puzo

Tulkojums no vācu valodas Maija Levāne

Literārā redaktore Ieva Jansone

Mākslinieciskais noformējums un salikums Anete Krūmiņa

Projekta vadītāja Vija Daukšte

Izdevējs Latvijas Nacionālā bibliotēka

Projekta atbalstītāji

Latvijas Republikas Kultūras ministrija

Programma “Latvijas valsts simtgade”

Latvijas Nacionālā bibliotēka

Latvijas Universitāte

Kultūras ministrija

ISBN 978-9984-850-87-0

ISBN 978-9984-850-88-7 (e-grāmata)

© Latvijas Nacionālā bibliotēka, izdevums latviešu valodā, 2020

© Rakstu autori

Saturs

- 8 *Andris Vilks, Vija Daukšte.*
Priekšvārds
- 12 *Guido Straube*
Ievads. Nacionālās atmodas sprinta skrējiens garajā gadsimtā
- 20 *Jirgens fon Ungerns-Šternbergs*
Baltijas bruņniecības 19. gadsimtā vēsturiskā skatījumā
- 46 *Karstens Brigemans*
Kā padarīt nekrievu reģionu lojālu caram?
Impērijas izaicinājumi Krievijas pierobežas Baltijas provincēs
- 64 *Jans Kusbers*
Krievijas impērijai piederošās Baltijas provinces
no Vācijas skatpunkta “garā” 19. gadsimta laikā
- 78 *Mati Laurs*
Sabiedrības normēšana ar “labās policijas” rīkojumiem
Katrīnas II valdīšanas laika sākumā Vidzemē
- 92 *Vita Zelče*
Latviešu nācijas izgudrošana un iztēlošana: jaunlatviešu laiks

- 120 *Pauls Daija*
Aleksandrs Johans Stenders 18. un 19. gadsimta mijas
latviešu literārajā kultūrā
- 144 *Zane Prēdele*
Latviešu muzikālās atmodas faktori 19. gadsimtā
- 162 *Mārtiņš Mintauris*
Starp modernizāciju un nacionālismu: latviešu būvuzņēmēji
19. gs. beigās un 20. gs. sākumā
- 178 *Ēriks Jēkabsons*
Latviešu inteliģences aizmirstā sastāvdaļa
19. gs. otrajā pusē – virsniecība: nacionālais jautājums
- 202 *Gvido Straube*
Baznīcas institūciju neapzinātais ieguldījums
latviešu nācijas tapšanā
- 222 Par autoriem

Priekšvārds

Andris Vilks

Latvijas Nacionālās bibliotēkas direktors

Vija Daukšte

Latvijas Nacionālā bibliotēka, projekta vadītāja

Pateicoties Kultūras ministrijas atbalstam, mums bija dota unikāla iespēja piedalīties Latvijas Republikas simtgades svinēšanas pasākumos. Latvijas valsts finansētajā programmā “Latvijas valsts simtgade” Latvijas Nacionālā bibliotēka (LNB) sadarbībā ar Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāti no 2017. līdz 2019. gadam īstenoja projektu “Latvijas valstiskuma idejas vēsturiskais ceļš kopējā Eiropas kultūras telpā” – tika sarīkotas piecas starptautiskas zinātniskas konferences par Latvijas vēsturi no 12. gadsimta līdz 1918. gadam – Latvijas valsts nodibināšanai.

Konferenču cikla pirmā konference “Vara, zeme, sabiedrība: politiskās un sociālās transformācijas Austrumbaltijā 12. un 13. gadsimtā”, kas bija veltīta pirmskristianizācijas periodam mūsdienu Latvijas teritorijā, notika 2017. gada septembrī. 2017. gada decembrī rīkotā konference bija veltīta viduslaiku Livonijas vēsturei. Jauno laiku vēstures problemātikai Eiropā un Latvijā bija veltīta trešā starptautiskā zinātniskā konference “Latvijas teritorija agrīni modernā laikmeta politiskajā dimensijā 16.–18. gadsimtā” 2018. gada septembrī. Savukārt 19. gadsimta problemātikai bija veltīta konference “Valsts valstī. Latvija – Krievijas impērijas provinces 19. gadsimtā” 2018. gada decembrī. Latvijas vēstures problemātikai veltīto starptautisko zinātnisko konferenču ciklu pēdējās konferences “Latvijas zemes no 19. gadsimta beigām līdz 1918. gadam: ceļš līdz valstij” tematika aptvēra 19. gadsimta beigas un laiku līdz Pirmajam pasaules karam, un tā risinājās 2019. gada aprīlī.

LNB ierosināja pievērsties vēsturiskajiem procesiem, kas norisinājās mūsdienu Latvijas teritorijā, kuras pamatiedzīvotāji gadsimtiem ilgi virzījās uz nacionālu valsti 19. un 20. gadsimta izpratnē. Tā izrādījās pateicīga izvēle, jo citas atmiņas institūcijas detalizēti koncentrējās uz notikumiem tiešā saistībā ar Latvijas Republikas izveidošanos un simtgadi. Mūsu izvēli ietekmēja vēl tagad viltus ziņās dzirdamais – bez PSRS (lasi: pateicoties Vladimiram Uļjanovam (Ļeņinam) un / vai Ļevam Trockim vai arī Brestļitovskas miera līgumam 1918. gada 3. martā) Latvijas valsts nebūtu. Zināms, ka arhīvos, bibliotēkās un muzejos glabājas dokumenti, ir veikti pētījumi un sarakstītas publikācijas, kuras liecina par pakāpenisku un nenovēršamu valstsgribas īstenošanos Latvijā. Minētā iecere sakrita ar bibliotēkas stratēģiju stimulēt pētniecisko vidi ne tikai tās auditorijā, bet arī pašu darbinieku vidū. Šajos gados ir izveidojusies pētnieku grupa, kura līdzās bibliotekāru un bibliogrāfu pienākumiem ir iesaistījusies krājumu un datu pētniecībā. Šis darbības rezultāts ir virkne izstāžu, konferenču, publiski lasījumi, publikācijas vai izdevumi. Kopš 2017. gada liela daļa norišu ir pakļautas vienotam mērķim – sniegt ieskatu procesos, kuri soli pa solim tuvināja Latvijas valstij.

Latvijas teritorijā ir krustojušās daudzu citu tautu un reliģisko virzienu intereses un savstarpējas cīņas. Vēlējāmie pievērst uzmanību tam, ka no Somijas līdz Grieķijai starp Krievijas impēriju, Svētās Romas impēriju un tās pēctecēm Austroungāriju un Vāciju, kā arī Osmaņu impēriju tur esošās tautas veidojās par nācijām un valstīm pēc līdzīgiem scenārijiem.

Pēdējo 20–30 gadu pētījumi un atziņas aizvien nav noņēmušas virkni klišeju un stereotipu, kuri valda Latvijas sabiedrībā. Visu šo iemeslu dēļ izvēlējamies mazliet izaicinošu programmas nosaukumu “Valsts pirms valsts”. Konferenču cikls tika sadalīts piecos posmos. “Valsts pirms valsts” ietvaros esam centušies veicināt to, lai sabiedrībā no jauna palūkotos uz kristietības pirmsākumiem un robežām, Livonijas tapšanā un norietā; Reformācijas un pretreformācijas notikumos, kuros dzima latviešu rakstu valoda. Vēršam uzmanību uz Kurzemes hercogisti, par kuru Imants Lancmanis teicis: “Kurzemes vārds Eiropu ilgi sagatavojis Latvijas vārda iepazīšanai.” Mūsu uzmanība ir pievērsta brāļu draudžu jeb pašas pirmās atmodas vēsturei. Iespējams, hernhūtieši bija pirmie, kuri nosauca Latvijas vārdu – *Lettland*. Apgaismības konsekvences bija dzimtbūšanas atcelšana. Līdz ar to tiek pārvērtēta vācbaltiešu nozīme un likteņi, bet tā sauktā Baltijas autonomija ir nesaraujami saistīta ar jaunlatviešiem, Rīgas Latviešu biedrību, kuras dzilēs varam jau konkrēti pamanīt topošās valsts konstrukcijas. Visbeidzot pretrunīgie un dažādie procesi, kuri noveda līdz Latgales kongresam un 18. novembrim – rusifikācija, nacionālās kultūras un Rīgas ekonomiskais uzplaukums, 1905. gads, atmoda Latgalē un Pirmais pasaules karš ar strēlniekiem un Bēgļu komitejām.

Pateicamies visiem ārvalstu pētniekiem, kuri ir devuši iespēju mums palūkoties uz līdzīgiem procesiem ārpus Latvijas un pie mums no malas. Konferencēs ar referātiem piedalījās vēsturnieki no Latvijas, Lietuvas, Igaunijas, Somijas, Dānijas, Zviedrijas, Francijas, Šveices, Polijas, Ukrainas, Rumānijas, Čehijas, Bulgārijas, Vācijas. Mēs visi kopā esam ieinteresēti paskatīties no jauna uz daudziem notikumiem un plašāk par tiem komunicēt ar sabiedrību. Mēs pateicamies galvenajai sadarbības institūcijai Latvijas Universitātei (LU), bez kuras iesaistīšanās šis cikls nav iedomājams. Īpaši vēlamies pateikties visai LU Vēstures un filozofijas fakultātei, kura bija galvenais partneris konferenču satura izveidē un referentu piesaistē kā Latvijā, tā ārvalstīs! Konferenču cikls ir nostiprinājis LU un LNB sinerģiju kopumā, jo to dalībnieku vidū ir arī citu fakultāšu un institūtu pārstāvji. Mēs pateicamies citiem sadarbības partneriem, institūcijām, kurās strādā vēsturnieki, dažādu disciplīnu pētnieki, muzeju un arhīvu speciālisti. Latvijas Nacionālā bibliotēka pateicas par sadarbību konferenču organizēšanā Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes profesoriem Andrim Šnē, Ilgvaram

Misānam, Andrim Levānam, Gvido Straubem, Ērikam Jēkabsonam, asociētajai profesorei Valdai Kļavai un Latvijas Nacionālās bibliotēkas vadošajam pētniekam Gustavam Strengam par konferenču satura koncepciju sagatavošanu un starptautiskās dimensijas nodrošināšanu! Paldies tekstu tulkotājām Maijai Levānei, Evai Eihmanei un tulkotājam Ivo Puzo. Pateicība pienākas literārajām redaktorēm Ievai Jansonei un Agitai Kazakevičai. Elīnai Guščikai atzinība par ļoti lietpratīgu un atbildīgu konferenču organizācijas komunikāciju un dokumentācijas sagatavošanu. Paldies Latvijas Nacionālās bibliotēkas galvenajai grāmatvedei Līgai Upmalei par finanšu plānošanu un uzraudzību. Visbeidzot pateicība visiem Latvijas Nacionālās bibliotēkas kolēģiem par atbalstu konferenču norises nodrošināšanā.

Nobeigumā vēlamies izteikt dažus secinājumus par konferenču ciklu kopumā. Visas konferences bija starpdisciplināras; tajās nolasītie referāti skāra ne tikai politisko vai sociālo vēsturi, bet bija veltīti arī kultūras, valodas, rakstniecības, grāmatniecības, teoloģijas, arhitektūras, mākslas, mūzikas aspektiem pagātnē. Konferenču ciklā skartās tēmas aptvēra ļoti plašu ģeogrāfisko telpu Eiropā, kā arī apskatīja visas Latvijas teritorijā dzīvojušās nacionālās un etniskās grupas.

Visas cikla konferences piesaistīja plašu auditoriju: pētniekus, mācībspēkus, studentus un ieinteresētu publiku. Šīs konferences bija arī citā ziņā iekļaujošas; referentu vidū līdzās nozarē atzītām autoritātēm izdevās pulcēt arī pētniekus, kuri ir sava akadēmiskā ceļa sākumā. Lai saglabātu konferencēs izteiktās atziņas, jau organizējot konferenču ciklu, bija iecere to materiālus publicēt zinātnisko rakstu krājumos.

Jāatzīst, ka, rīkojot šo konferenču ciklu, pati LNB ir kļuvusi spēcīgāka. Šo konferenču laikā tās pētnieku grupa ir sasniegusi veikspēju, kas ir nodrošinājusi LNB iekļaušanu Valsts pētījumu programmā. Tāpat LNB cikla ietvaros apliecināja arī sevi citā jomā – 2018. gadā LNB darbinieki sadarbībā ar partneriem izveidoja apjomīgu izstādi “Valsts pirms valsts. Atbrīvošanās gadsimts 1817–1918”. Laiku pa laikam ir izskanējuši kritiski viedokļi par to, ka mēs lielāku gadskārtu reizē atceramies notikumus vai cilvēkus. Taču, ja ieskatāmies dažādu jubileju svinēšanas vēsturē, varam konstatēt, ka tajās notiek būtisku vērtību radīšana un atziņu pārvērtēšana. Jubileju iespaidā tiek radītas nozīmīgas publikācijas, piemiņas vietas un izstādes ar paliekošu nozīmi. Cerams, ka konferenču cikls “Valsts pirms valsts” atstās noteiktas pēdas Latvijas historiogrāfijā.

Šī grāmata turpina sēriju, kurā publicēti arī pārējo konferenču cikla rakstu krājumi.

Ievads

Nacionālās atmodas sprinta skrējiens garajā gadsimtā

Gvido Straube

Latvijas valstiskuma ģenēze savu straujāko skrējienu ieguva 19. gadsimtā, kad relatīvi īsā laikā tapa virkne svarīgu priekšnoteikumu, kas ir tik vitāli nepieciešami nācijas noformēšanai, nacionālās atmodas procesam, kas, rodoties labvēlīgai situācijai, varēja noslēgties ar valsts izveidi. Šis gadsimts, bieži vēstures literatūrā dēvēts arī par garo gadsimtu, kas aizsākās vēl 18. gadsimtā līdz ar Franču revolūciju 1789. gadā un noslēdzās tikai 20. gadsimtā ar Pirmo pasaules karu, Latvijas vēsturē ir ieņēmis diezgan savdabīgu un vienlaikus nozīmīgu vietu. Iespējams, tas ir izšķirošais gadsimts Latvijas valsts tapšanas stāstā.

Diemžēl nākas konstatēt, ka pētnieku uzmanība 19. gadsimtam nav bijusi pievērsta īpaši dāsni, kamēr citi vēstures posmi var lepoties ar daudzskaitlīgākiem pētījumiem. Vispirms pievēršoties nosacīti fundamentāliem pētījumiem, kas aptver maksimāli plašu tēmu loku, un prātā paturot samērā kvalitatīvo Arveda Švābes “Latvijas vēsturi”¹, kā arī ar pamatīgu ideoloģisko piedevu pārbagāto “Latvijas PSR vēstures” 1. sējumu², nosacīti svaigākais darbs ir “Latvija 19. gadsimtā. Vēstures apceres”³, kurā ir mēģināts aktualizēt vēsturnieku skatījumu, ņemot vērā jauno situāciju, proti – neatkarības atgūšanu un atbrīvošanos no ideoloģiskajiem spaidiem, kā arī ievadot aprītē jaunākos pētniecības rezultātus. Nedaudz ražīgāki ir bijuši pētnieki, pievēršoties kādām atsevišķām tēmām. Šķiet, ka ir samērā

- 1 ĀRVEDS ŠVĀBE: Latvijas vēsture. 1800–1914, [Stokholma] 1958; Rīga 1991.
- 2 ARVĪDS DRĪZULIS (atb. red.): Latvijas PSR vēsture. 1. sēj., Rīga 1986.
- 3 JĀNIS BĒRZIŅŠ (atb. red.): Latvija 19. gadsimtā. Vēstures apceres, Rīga 2000.

4 KRISTĪNE VOLFĀRTE: Rīgas Latviešu biedrība un latviešu nacionālā kustība no 1868. līdz 1905. gadam, Rīga 2009; GINTS APALS: Pēterburgas Avīzes: latviešu pirmā saskare ar Eiropas politiskajām idejām, Rīga 2011; VĪTA ŽELČE: Nezināmā: Latvijas sievietes 19. gs. otrajā pusē, Rīga 2002.

daudz pateikts par nacionālās atmodas procesu, jo vairāki vēsturnieki ir pētījuši tā dažādās izpausmes.⁴

Latvijas valsts 100. dzimšanas dienas atzīmēšana ir aktualizējusi Latvijas vēstures pētniecību, tai skaitā arī attiecībā uz norisēm 19. gadsimtā. Vēsturnieku pamatoti novilktā hronoloģiskā robeža starp agrajiem jaunajiem laikiem (16.–18. gs.) un jaunajiem laikiem norāda uz būtiskām izmaiņām sabiedrībā. Simboliski starta šāvienu izmaiņām deva dramatiskie notikumi Parīzē 1789. gadā. Lai arī tie bija sekas 18. gadsimta Apgaismībai un tās atnestajām idejām, neviens apgaismotājs nebija nedz sapņojis, nedz gribējis piedzīvot tādu rezultātu. Taču sabiedrība bija mainījusies, un Napoleona Bonaparta veiksmīgā ārpolitika, iekarojot lielu daļu Eiropas, sekmēja jaunu attiecību izplatību un veco normu ātru atmiršanu. 1812. gadā Napoleons sasniedza arī šodienas Latvijas teritoriju un tuvojās Rīgai, tomēr te viņa militārajai veiksmei pienāca beigas, un, kaut arī Rīgas priekšpilsētas vienkāršo ļaužu mājokļu nodedzināšana pilsētas aizsardzības nodrošināšanai krietni pārsniedza plānoto un izvērsās par nekontrolētu ugunsgrēku, pilsētas un jo sevišķi t. s. Ārīgas atdzimšana bija pietiekami ātra un padarīja to par laikam atbilstošu modernu pilsētu, priedējot rīdzinieku un tās viesu acis vēl šodien.

Līdz ar šīm izmaiņām nāca arī daudzas citas. 1817. un 1819. gadā Kurzemes un Vidzemes zemnieki beidzot ieguva personīgo brīvību. Tas ļāva pamazām veidoties laukos latviešu saimniekiem, no kuriem spējīgākie un strādīgākie laika gaitā kļuva par pārtikušiem zemniekiem, kuri varēja dot iespēju saviem bērniem sasniegt dzīvē arī ko vairāk, tai skaitā studēt universitātēs, tapt par skolotājiem, rakstniekiem, advokātiem, būvniekiem, citi nonāca valsts dienestā kā ierēdņi, citi uzsāka militāro karjeru. 1861. gadā arī Latgales zemnieki kļuva brīvi, turklāt tur pārejas posms bija daudz īsāks un efektīvāks, ļaujot ātrāk iekļauties dzīvē kā brīviem pilsoņiem.

Atbrīvošanās no dzimtbūšanas pavēra arī ceļu industrializācijas attīstībai lielākajās pilsētās – beidzot parādījās brīvās darbarokas, kuras varēja nodarbināt rūpniecībā. Tam līdzī nāca straujš pilsētas iedzīvotāju skaita pieaugums, bet līdz ar to arī jaunas attiecības cilvēku kopdzīvē. Jaunā vide ne visiem bija

saprotama – daudzi meklēja skaidrojumus dažādās reliģijās un politiskās kustībās. Latvijas teritorijā blakus tradicionālajām kristīgajām konfesijām – lutertīcībai un katolicismam – savus piekritējus starp pamatiedzīvotājiem ieguva pareizticīgā baznīca, baptisti, septītās dienas adventisti un citas mazākas baznīcas. Gadsimta nogalē savu vietu iekaroja arī sociāldemokrātiskās idejas, kuru paudēja bija Jaunās strāvas kustība, kas pamatā dislocējās lielajās pilsētās – Rīgā, Jelgavā un Liepājā. Un tieši jaunstrāvnieceki un viņu propagandētās idejas bija tie, kas nodrošināja pietiekami lielu piekritēju pulku 1905. gada revolūcijā.

19. gadsimta gaitā strauji attīstījās lauksaimniecība, tika ieviestas jaunas graudaugu šķirnes, selektēti mājlopi. Laukos, sākot ar gadsimta vidu, faktiski pastāvēja divas saimniekošanas formas – vecās muižas, kuras pēc dzimtbūšanas atcelšanas vairs nevarēja balstīties uz dzimtcilvēku piespiedu darbu, viņu vietā tika algoti laukstrādnieki, un ar tām konkurēja zemnieku saimniecības. Lai arī lēnām, tomēr pakāpeniski mainījās attiecība starp to vietu lauksaimniecības produktu ražošanā, tomēr līdz pat agrārājai reformai 1920. gadā muiža joprojām bija lielākais ražotājs un vēl nebija izsmēlusi savu potenciālu.

Būtiska loma bija domāšanas maiņai tā laika sabiedrības elitē – vācbaltiešos. Ja 1738. gada landrāta Rozena deklarācija vēl pauž visnotaļ konservatīvu un vienveidīgu viedokli, kādām būtu jābūt attiecībām starp kroni, muižniecību un zemniekiem, tad gadsimta nogalē Garlība Merķeļa “Latvieši” jau runāja par citu attieksmi, un arvien spēcīgāk tieši no vācbaltiešu puses izskanēja aicinājumi pārskatīt savu kopdzīves modeli ar vietējo zemniecību, un progresīvākie no viņiem arvien pārliecinošāk iestājās par vienādām tiesībām visiem. Līdz ar to 19. gadsimts kļuva par meklējumu un pārdomu laiku Baltijas muižniecībai, diemžēl gan vairāk meklējot un domājot par eventuālajiem nākotnes modeļiem, bet realitātē kavējoties pieņemt kādus radikālus lēmumus. Bāzeles Universitātes emeritētais profesors Jirgens fon Ungerns-Šternbergs šī krājuma ievadrakstā piedāvā ieskatīties vācbaltiešu muižniecības pārdomās un savas identitātes meklējumos.

Svarīga loma bija arī divām laicīgajām varām, kuru viedoklis un plāni attiecībā uz Baltiju bija aktuāli daudzus gadsimtus. Kopš 18. gadsimta sākuma svarīgākā bija Krievijas impērija. Guvusi uzvaru pār Zviedriju Lielajā Ziemeļu karā (1700–1721), tā zem divgalvainā ērgļa pakļāva gan Vidzemi (1711), gan Latgali (1772), gan arī Kurzemi un Zemgali (1795). Tallinas Universitātes profesors Karstens Brigemans ir pētījis Pēterburgas

politiku Baltijā un piedāvā savu redzējumu, kas ir ļoti novatorisks un sveigs. Impērijas vadībai savā attieksmē pret Baltiju bija jāsadzīvo ar trim dažādiem, savā starpā pat pretrunīgiem viedokļiem, jo, no vienas puses, šis reģions bija Krievijas rietumnieciskuma paraugs, tomēr tajā pašā laikā tas bija traucēklis valsts konsolidācijā. Savukārt 19. gadsimta tipiskais nacionālais jautājums te radīja cāram dubultproblēmu, jo vajadzēja saprast un tikt galā gan ar latviešu un igauņu nacionālās atmodas izpausmēm, gan ar vācbaltiešu autonomijas centieniem.

Maincas Universitātes profesora Jana Kusbera uzmanības centrā ir cita ilgstoša spēlētāja Baltijas un līdz ar to arī Latvijas teritorijas dzīvē skatiens uz šo teritoriju, proti – Vācijas. Arī šeit ir pamats runāt par vairākiem viedokļiem, starp kuriem vācu politiķiem nācās meklēt labāko. No vienas puses, vēsture teica priekšā, ka Vācija nedrīkst ignorēt pagātni un tai jābūt atbildīgai par bijušās Livonijas zemēm un tās iedzīvotājiem, bet, no otras, – reālpolitika bieži runāja pretī vēsturiskajai tradīcijai.

Zīmīgi, ka daudzus gadu desmitus, faktiski trīs gadsimtus, daļa šodienas Latvijas iedzīvotāju, pateicoties reģiona administratīvajam dalījumam, atradās politiski un saimnieciski vienoti ar Igaunijas teritorijas daļas iedzīvotājiem. T. s. Līflande (vācu *Livland*) bija vienojošais elements un sekmēja to, ka Ziemeļvidzemē jeb Igaunijas dienvidos dzīvojošo igauņu zemnieku ikdienas dzīve bija ļoti spēcīgi orientēta Rīgas, nevis Tallinas virzienā. Tartu Universitātes profesors Mati Laurs iezīmē šī reģiona kopīgo attīstību imperatores Katrīnas II laikā, kura pielika lielas pūles impērijas modernizācijā, un tas skāra arī Vidzemi.

Latvijas Universitātes profesore Vita Zelče savā rakstā pievērsusies vienam no svarīgākajiem 19. gadsimta procesiem, bez kura nav iedomājama nacionālā atmoda, – jaunlatviešiem. Turklāt viņas skatījums ir prezentēts caur jaunu prizmu – mediji, drukātais vārds. Tieši tas bija, iespējams, izšķirošais faktors jaunlatviešu panākumos.

Vitas Zelčes viedokļa pareizību apstiprina Latvijas Nacionālās bibliotēkas literatūras vēstures pētnieks Pauls Daija, analizēdams Aleksandra Stendera daiļradi kā latviešu sabiedrības pasaules uzskatu formējošu faktoru.

Viens no Latvijas fenomeniem, kas dzimis nacionālās atmodas laikā, ir Dziesmu svētki. Tie bija iespējami tikai tāpēc, ka Latvijas teritorijā 19. gadsimtā bija izveidojies vērā ņemams profesionāli izglītotu mūziķu pulks, kuri pievērsa lielu uzmanību tautas mūzikas vākšanai, popularizēšanai, atskaņošanai, kā arī jaunu skaņdarbu radīšanai. Šis aspekts ir Jāzepa

Vītola Latvijas Mūzikas akadēmijas pētnieces Zanes Prēdeles raksta centrā. Ir tikai vēlreiz jābrīnās, cik apjomīgs ir 19. gadsimta latviešu mūzikas jomas kopēju paveiktais.

Latvijas Nacionālās bibliotēkas līdzstrādnieka Mārta Mintaura raksts ir veltīts citam svarīgam fenomenam, kas lieliski apliecina nācijas attīstību, – latviešu arhitektiem un būvuzņēmējiem. Viņi 19. gadsimtā radīja daudzas arhitektoniski vērtīgas būves, kas ļoti īsā laikā iezīmēja Rīgas tēlā nacionālās arhitektūras vaibstus un kas joprojām rotā Rīgu un piešķir tai īpašu, neatkarīgu raksturu.

Savdabīga ir skaitliski neliela, tomēr savā nozīmībā respektējama to latviešu jauno censonu kopa, kas izvēlējās militāro karjeru un caur dažādām mācību iestādēm līdz pat kara akadēmijām sasniedza vērā ņemamus amatus impērijas armijā. Šim maz vai vispār nepētītajam aspektam pievēršas Latvijas Universitātes profesors Ēriks Jēkabsons. Lai arī daļa no viņiem dēļ savām dienesta vietām tālu no dzimtenes zaudēja saikni ar Latviju, tomēr daudz bija tādu, kas to saglabāja. Uzkrājuši lielu militāro pieredzi, viņi Neatkarības karā iesaistījās jaunās valsts nacionālajos bruņotajos spēkos un ar savu augsto profesionalitāti, kas stiprināta ar patriotismu, sekmēja tikko dibinātās valsts neatkarības nosargāšanu.

19. gadsimtā būtiska nozīme joprojām bija baznīcai, jo tā pavadīja ikvienu cilvēku viņa dzīvē no dzimšanas līdz kapam. Pamatā kalpodama vienu mērķu realizācijai, tā vienlaikus, brīžiem to pat neapzinoties, sekmēja arī nacionālai atmodai vitāli svarīgus procesus. Lielā mērā tieši Vidzemes luteriskā baznīca bija tā, kas pakāpeniski izaudzināja lauku vidē pirmo latviešu nacionālo inteliģenci. Šis aspekts ir skarts Latvijas Universitātes profesora Gvido Straubes rakstā, analizējot to pasākumu virteni, kas kopš 17. gadsimta pamazām ienesa nepieciešamos elementus – lasīt un rakstīt protošu sabiedrību, izglītotus – tai skaitā akadēmiski – garīgos darbiniekus, spējīgus būt par līderiem, ietekmēt sabiedrību.

Šis rakstu krājums ir aktualizējis tikai daļu no jautājumiem, kas ir svarīgi Latvijas valsts tapšanas ceļā. Savus pētņiekus gaida daudzi citi, ne mazāk svarīgi aspekti, tomēr lasītājs pārlicināsies, ka krājumā ir atrodamas jaunas nostādnes, jauni skatupunkti, kas līdz šim nebija ieraugāmi Latvijas 19. gadsimta vēstures historiogrāfijā. Un prezentētie raksti ļoti izteiksmīgi parāda, ka nācijas tapšanas process Latvijas gadījumā (un līdzīgi arī Igaunijas) bija laika ziņā ļoti īss – nedaudz garāks par vienu gadsimtu, līdz ar to norises bija ļoti dinamiskas, ātras un tajā pašā laikā efektīvas un ilglaicīgas.

Valsts valstī

Latvija – Krievijas impērijas provincēs 19. gadsimtā

Jirgens fon Ungerns-Šternbergs

Baltijas bruņniecības 19. gadsimtā vēsturiskā skatījumā

Karstens Brigemans

Kā padarīt nekrievu reģionu lojālu cāram?
Impērijas izaicinājumi Krievijas pierobežas Baltijas provincēs

Jans Kusbers

Krievijas impērijai piederošās Baltijas provincēs no
Vācijas skatpunkta “garā” 19. gadsimta laikā

Mati Laurs

Sabiedrības normēšana ar “labās policijas” rīkojumiem
Katrīnas II valdīšanas laika sākumā Vidzemē

Vita Zelče

Latviešu nācijas izgudrošana un iztēlošana:
jaunlatviešu laiks

Pauls Daija

Aleksandrs Johans Stenders 18. un 19. gadsimta mijas
latviešu literārajā kultūrā

Zane Prēdele

Latviešu muzikālās atmodas faktori 19. gadsimtā

Mārtiņš Mintauris

Starp modernizāciju un nacionālismu: latviešu būvuzņēmēji
19. gs. beigās un 20. gs. sākumā

Ēriks Jēkabsons

Latviešu inteliģences aizmirstā sastāvdaļa
19. gs. otrajā pusē – virsniecība: nacionālais jautājums

Gvido Straube

Baznīcas institūciju neapzinātais ieguldījums
latviešu nācijas tapšanā

Baltijas bruņniecības 19. gadsimtā vēsturiskā skatījumā

Jirgens fon Ungerns-Šternbergs

Ducunt volentem fata, nolentem trahunt. *
(Seneca)

I

Tas, ka Baltijas bruņniecības savas politiskās funkcijas un savus pārvaldes uzdevumus tūlīt pēc Pirmā pasaules kara beigām zaudēja par labu jaunajām valstīm – Igaunijai un Latvijai, mums šodien, atskatoties uz nacionālās un demokrātiskās attīstības procesu, šķiet – bija nenovēršami. Un tieši tāpēc, ka šī attīstība ir bijusi tik nenovēršama, nepārsteidz paša attīstības procesa beigas, bet gan tas, cik vēlu – proti, tikai 20. gadsimtā – pienāca šis ‘beigas’. Kur gan citur Eiropā tolaik vēl bija dižciltīgo apvienības, kuras būtu varējušas pretendēt uz tiesībām runāt visas zemes vārdā? Tas, kas pirms Franču revolūcijas absolūtās monarhijas iekārtā jeb tā dēvētā “vecā režīma” (*Ancien Régime*) laikā, bija ļoti izplatīts un pat norma visā Eiropā, nu bija kļuvis par retu izņēmumu. Kādi tam bija iemesli un kā tas notika, tiks iztirzāts raksta gaitā, taču nekādā gadījumā mēs nevaram iztikt bez atskata tālajos viduslaikos.

* “Atsaucīgo ved liktenis sev līdzās, kūtros tas velk.”
(Tulk. Andris Levāns.)

II

- 1 OTTO BRUNNER: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter, 5. Aufl., Wien 1965.
- 2 St. WERNER NÄF: Herrschaftsverträge des Spätmittelalters, Bern 1951, S. 45–66.
- 3 ROLF KUTSCHERA: Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1688–1869, Köln;Wien 1985, 1ff., 319ff, 325ff.
- 4 DIETRICH PFAEHLER: Die Kapitulation der Reichsstadt Straßburg, in: WILFRIED FORSTMANN, EDUARD HAUG u. a. (Hrsg.): Der Fall der Reichsstadt Straßburg und seine Folgen, Neustadt a. d. Saale 1981, S. 31–39.

Pēc Oto Brunnera atziņas attiecībā uz pirmsmoderno laiku mēs nevaram runāt par vienotu valsts varu; zemeskungs ‘zemi’ lielā mērā uztvēra caur tās kārtām; praktiskā politika bija veidojama tikai savstarpējos ‘zemes un varas’ darījumos.¹ Runājot par kārtām, vadošā loma piederēja dižciltīgajai muižniecībai, kuras saimnieciskais pamats balstījās zemes kundzībā pār atkarīgajiem zemniekiem.

Šis pamatstāvoklis izpaudās ļoti uzskatāmi, mainoties valdībām, jo īpaši krīzes apstākļos. Tā, piemēram, Francijas karalis pēc tam, kad bija pārņēmis valdību un pirmoreiz viesojies savās pilsētās ceremonijā, kas guvusi un saglabājusi iedēvējumu Liksmā ierašanās (*Joyeuse Entrée*), viņš svinīgi apstiprināja to tiesības. Un Brabantes (*Brabant*) kārtas 1356. gadā savu jauno valdnieku Vencelu (*Wenzeslau*) no Luksemburgas akceptēja tikai pēc tam, kad viņš un viņa laulātā Johanna no Brabantes svinīgajā *Joyeuse Entrée* bija apstiprinājuši līdzšinējās kārtu privilēģijas.² Līdztekus attīstījās arī kapitulāciju institūts, ar ko tika regulētas turpmākās attiecības, kādai pilsētai vai zemei nonākot jauna valdnieka pakļautībā. Šis kapitulācijas varēja noslēgt gan miermīlīgos apstākļos, kaut arī to fonā jautās ienaidnieka apdraudējums, kā tas bija, piemēram, laika posmā starp 1688. un 1692. gadu Transilvānijas firstam un kārtām vienojoties ar ķeizaru Leopoldu I,³ vai esot pakļautiem militāram spiedienam, vai arī pēc sakāves – kā, piemēram, Strasburgai 1681. gadā pret Luiju XIV.⁴ Pat vardarbīgas iekarošanas gadījumā bija jāvadās pēc *status quo* saglabāšanas principa, kā to skaidri formulējis Monteskiē (*Montesquieu, De l'Esprit des lois* X 9): “Lietas jāatstāj tā, kādas tās bija līdz šim: tās pašas tiesas, tie paši likumi, tās pašas paražas, tās pašas privilēģijas. Nekas nedrīkst tikt mainīts, izņemot armiju un valdnieka vārdu.” Taču, aplūkojot katru gadījumu atsevišķi, mēs redzam, ka kārtu līdzdalība tajā varēja attīstīties ļoti atšķirīgi. Anglijā 1215. gadā 27 baroni Lielo brīvības hartu (*Magna Carta*) no karaļa burtiski izspieda. Parlaments attīstījās pamazām, turklāt tikai 14. gadsimta vidū radās nošķirums starp *House of Lords* un *House of Commons*, kas pārstāvēja aristokrātiju uz laukiem un pilsētniekus pilsētās. Un tikai 1832. gada “reformu akts” (*Reform Act*) būtiski paplašināja vēlēšanu tiesības uz parla-

mentu. Arī 1295. gadā Edvarda I formulējums “Kas visus skar, tas visiem jāapstiprina” (*Quod omnes tangit ab omnibus approbetur*) iesākumā attiecās uz ļoti ierobežotu personu loku.⁵

Francijā pirmo reizi ģenerālstatus/ģenerālkārtas (*États généraux*) sasauca karalis Filips IV 1302. gadā, tās sastādīja dižciltīgie, garīdzniecība un pilsoņi. Tādu pašu salikumu Vācijā kopš 1457. gada, piemēram, veidoja Virtembergas zemes kārtas (*Landstände*), taču šajā gadījumā, sākoties reformācijai, dižciltīgie nodalījās, savukārt zemnieki, kuri sākumā, 1525. gada Zemnieku kara laikā, ar savām prasībām pēc līdzdalības neko nepanāca, laika gaitā, 17. un 18. gadsimtā, vismaz ieguva aktīvas vēlēšanu tiesības. Zviedrijas kārtu pārstāvju sanāksmē (*Ständsriksdag*) zemnieki no paša sākuma (no 1435. gada) vēl nebija pārstāvēti, taču jau pavisam drīz arī viņi veidoja vienu no četrām kārtām. Savukārt abās Mēklenburgas hercogistēs zemes kārtas – dižciltīgie un pilsētas – 1755. gadā zemes kārtu sanāksmē (*Landesgrundgesetzlicher Erbvergleich*) ekstrēmā formā panāca, ka tām vienīgajām piekrīt kompetences. Šāds stāvoklis saglabājās līdz pat 1918. gadam.

Līdz ar to mums paveras visnotaļ daudzveidīga ainava ar dažviet arvien vairāk izvērstu participāciju, kamēr citur kārtas tika atgrieztas atpakaļ. Jaunu ceļu iezīmējoša šajā sakarā bija Žana Bodēna (*Bodin*) teorija par monarhu suverenitāti, saskaņā ar kuru kārtām netika piešķirta konstitucionāla līdzlēmšana. Dzīvē, protams, tas pats Bodēns pieļāva, ka kārtām ir tiesības uz līdzlēmšanu. Un tās nepazuda pat laikā, kad no 1614. līdz 1789. gadam Francijas ģenerālkārtas netika sasauktas vai, piemēram, Prūsijas kārtas tika ļoti ierobežotas no lielo kūrfirstu un Frīdriha Vilhelma I puses. Savukārt atsevišķās vietās tās bija spēkā līdz pat 19. gadsimtam; Virtembergā – līdz 1819. gadam, Zviedrijā – līdz 1866. gadam, turpretim Anglijā parlaments jau agri sāka pakāpeniski pārveidoties par modernu tautas pārstāvniecību.

5 HENNING OTTMANN: Von der Magna Carta zum Parlament – Idee und Wirklichkeit der politischen Partizipation in England, in: HANSJÖRG REINAU, JÜRGEN VON UNGERN-STERNBERG (Hrsg.): Politische Partizipation. Idee und Wirklichkeit von der Antike bis in die Gegenwart, Colloquium Rauricum Bd. 13, Berlin 2013, S. 155–173.

III

6 BRUNNER (kā 2. atsauce),
S. 194f.

7 Ibidem, S. 187.

Kā šajā ainavā iederas Baltijas bruņniecības? Ar dižciltīgu korporāciju pirmo reizi nākas saskarties 1252. gadā, kad Dānijas karalis Kristofs I visai savai vasaļu “kopībai” (*universitas*) Igaunijā apstiprināja tiesības uz viņiem piešķirto lēņu īpašumu pārmantojamību. Nav nejauši, ka tas bija zemei svešs valdnieks, kurš tādā veidā atzina zemes pārstāvniecību. Un vērā ņemamā attāluma dēļ viņš vēl jo vairāk bija spiests rēķināties ar partneri uz vietas. “Zemes būtības pazīme,” konstatē Oto Brunners, “ir nevis tās zemeskungs [..], bet gan zemes kopiena, kas dzīvo saskaņā ar zemes tiesībām. Zemes kopiena ir zemes likumīgā tiesību apvienība [..]. Ja šādas zemes kopienas trūkst vai ja tā vairs nefunkcionē, tad zeme eksistē vairs tikai idejas līmenī.”⁶ Turklāt pēc visiem likumiem zemes kopiena tika konkretizēta kā dižciltīga savienība – “Zemes īpašnieku’ savienība, zemes tiesību apvienība. Šai savienībai nevar piederēt tie, kuriem pašiem nepieder zeme, ko tie apstrādā vai liek apstrādāt.”⁷

Ātri vien visās senās Livonijas (*Alt-Livlands*) daļās izveidojās dižciltīgo apvienības. Līdztekus tam svarīgas bija arī pilsētas, no kurām divpadsmit var apliecināt piederību Hanzai. Līdz 1561. gadam uz landtāgiem kopīgi savus pārstāvjus sūtīja gan bruņniecības, gan pilsētas. Taču šī kopība izjuka Maskavas lielkņaza Ivana IV karaspēka radītā spiediena rezultātā, kad 1561. gadā pēdējais Vācu ordeņa Livonijas atzara mestrs Gothards Ketlers (*Kettler*) Kurzemē nodibināja mantojamo Polijas pakļautībā esošu lēņa hercogisti, kamēr Vidzemes bruņniecība saskaņā ar Sigismunda Augusta privilēģiju (*Privilegium Sigismundi Augusti*) turpmāk pakļāvās tieši Polijas karalim. Rīgas pilsēta sekoja tikai 1582. gadā. Vienlaikus Zviedrijas karalim Erikam XIV pakļāvās arī Igaunijas bruņniecība un Rēveles pilsēta (*Reval*, mūsd. Tallina). Sāmsala (*Ösel*) jau 1559. gadā bija nonākusi Dānijas karaļa Frīdriha II pakļautībā. Formāli tās skaitījās kapitulācijas, pirms kurām jau krietnu laiku iepriekš bija notikušas attiecīgas sarunas.

Tas, ar cik (salīdzinoši) lielu brīvību Baltijas kārtas varēja sev meklēt jaunus virskungus, uz kopējā Eiropas fona bija neierasti un izskaidrojams vienīgi ar senās Livonijas kārtības sabrukumu. Pēc Vācu ordeņa un Rīgas arhibīskapijas izzu-

šanas uz vietas vairs nebija zemeskunga. Un likumsakarīgi, ka uz šiem garīgajiem valdījumiem arī nebija attiecināma tik attāla dinastijas mantošanas kārtība. Šī izvēles iespēja raisīja ievēribas cienīgu pašapziņu. Tas izpaudās, piemēram, jau 1601./1602. gadā, kad Vidzemes bruņniecība pēc konfliktiem ar Polijas karali, izmantojot vēlākā karaļa Karla IX apstiprināto privilēģiju, mēģināja pieslēgties Zviedrijai, savukārt 1699. gadā, atsaucoties uz kapitulāciju, kas bija noslēgta ar Augustu Stipro, tā centās pievērsties Polijai.⁸

Pēc senās Livonijas lantāga likvidēšanas un kārtām noslēdzot atsevišķas kapitulācijas, bruņniecības ieguva vienīgi tām piekrietošas kompetences ārpus lielajām pilsētām. Turpmāk tās varēja sevi prezentēt kā *Ritter- und Landschaft*, proti kā kārta, kas pārstāv bruņniecību un zemi. Kā tāda tā 1710. gadā noslēdza kapitulācijas ar Krievijas caru Pēteri I par Vidzemes hercogisti un Igaunijas hercogisti.⁹

Protams, privilēģiju piešķiršana vienmēr ir atkarīga no attiecīgā valdnieka intencijām/nodomiem un ar to saistītām varas attiecībām starp valdnieku un kārtām. Ar to Vidzemes bruņniecībai nācās saskarties jau konflikta laikā ar Zviedrijas karali Karlu XI muižu redukcijas jautājumā. Un arī Krievijas impērijas ietvaros Katrīna II 1783. gadā uzsāka mēģinājumu ar vietniecības pārvaldes satversmes ieviešanu pielīdzināt pārvaldi Baltijas provincēs pārējai Krievijas impērijas iekšzemes pārvaldei, nemainot zemes vācisko un protestantisko raksturu. Taču arī no 'apakšas' jau 1790. gadā sākās līdzšinējās kārtības apšaubīšana, Kurzemē poļu reformācijas centienu un galvenokārt Franču revolūcijas iespaidā veidojoties 'pilsoņu ūnijai', kas, tirgotāju un literātu elites pārstāvēta, līdzās muižniecībai zemes pārvaldē kā patstāvīga 'kūrija' mēģināja īstenot savas saimnieciskās privilēģijas un pārstāvniecību. Šajā gadījumā gan runa bija par "vecās kārtu sistēmas transformējošas tālākattīstības" mēģinājumu par labu vienam šauri ierobežotam interesentu lokam. Prasībā pēc participācijas amatnieki nebija iekļauti, vēl mazāk, protams, zemnieki. Tajā pašā laikā Kurzemes muižniecība centās ar šķietami modernu satversmes parlamentarizēšanas projektu varu hercogistē koncentrēt tikai savās rokās.¹⁰

- 8 Šajā gadījumā, protams, ir visai šaubīgi, vai dokumenta parakstītājs Johans Reinholds fon Patkuls (*Johann Reinhold von Patkul*) tik tiešām bija pilnvarots visas Vidzemes bruņniecības vārdā. Vairāk apstiprinošs viedoklis ir poļu vēsturniekam Boguslavam Dibašam, sk. BOGUSLAW DYBAŚ: Johann Reinhold Patkul (1660–1707) und die "Kapitulation" der livländischen Stände mit August dem Starken (1699) – zwischen fürstlichem Absolutismus und Ständestaat, in: NORBERT ANGERMANN, KARSTEN BRÜGGEMANN u.a. (Hrsg.): Die baltischen Länder und Europa in der frühen Neuzeit, Köln 2015, S. 364; savukārt skeptisks redzējums ir Reinhardam Vitramam, sk. REINHARD WITTRAM: Patkul und der Ausbruch des Nordischen Krieges, in: Nachr. der Akad. der Wiss. in Göttingen, phil.-hist. Kl. 1952, Nr. 9, S. 223f.
- 9 JÜRGEN VON UNGERN-STERNBERG: Europäische Kapitulationsurkunden: Genese und Rechtsinhalt, in: KARSTEN BRÜGGEMANN, MATI LAUR et al. (Hrsg.): Die baltischen Kapitulationen von 1710. Kontext – Wirkungen – Interpretationen, Köln et al. 2014, S. 20–24.
- 10 MATHIAS MESENHÖLLER: Ständische Modernisierung. Der kurländische Ritterschaftsadel 1760–1830, Berlin 2009, hier S. 201.

11 CHRISTIAN SIMON: Untertanen und obrigkeitliche Moralpolitik. Studien zum Verhältnis zwischen Stadt und Land im ausgehenden 18. Jahrhundert am Beispiel Basels, Basel 1981.

Taču tas viss pieņēma vien epizodes raksturu, kad cars Pāvels I pārvaldi Baltijas provincēs – turpmāk ieskaitot arī Kurzemi – galvenajās līnijās atjaunoja uz 1710. gadā apstiprināto kapitulācijas pamata. Savukārt strukturālas problēmas īpaši atklāja ‘pilsoņu ūnijas’ prasības: atšķirībā no lielākās daļas kārto pārstāvniecību Eiropā, kā arī atšķirībā no agrākā Livonijas landtāga Baltijas provincēs ‘zemi’ pārstāvēja tikai un vienīgi muižniecība, bez pilsētu birģeru līdzdalības, nemaz nerunājot, ka būtu varējuši piedalīties zemnieki. Kādas tam bija sekas, par to tiks runāts raksta gaitā.

IV

Jau iepriekš norādīts uz Oto Brunnera konstatējumu, ka Vecās Eiropas zemju pārstāvniecībās parasti dominēja dižciltīgie, kuru īpašumā bija zeme un kuri savu materiālo labklājību nodrošināja, balstoties uz atkarīgo zemnieku nodevām. Šī atkarība varēja pieņemt dažādas formas, līdz pat dzimtbūšanai. Tas, ka šīs attiecības balstījās uz varu un spēku, manifestējās atkārtotos zemnieku nemieros, jo īpaši 18. gadsimta beigās. Tā 1789. gada jūlijā un augustā Franču revolūcijas sākumā tā dēvēto “lielo baiļu” (*Grande Peur*) laikā tika nodedzinātas daudzas pilis, jo zemniekus interesēja pilis esošo arhīvu dokumenti, kas noteica zemnieku nodevu saistības. Līdzīgas norises bija jau 1790. gada vasarā Franču revolūcijas ietekmē Saksijā un pēc dažiem gadiem arī vairākās vietās Šveicē. 1798. gada janvārī Bāzeles pilsētas pilsoņu rajonā tika nopostītas zemes fogtu pilis, kam galvenokārt par mērķi atkal bija arhīvu iznīcināšana. Kaut arī zemnieki plašās Šveices daļās nebija atkarīgi no atsevišķiem dižciltīgiem zemes īpašniekiem, viņu atkarību diktēja pilsētu patriciešu valdīšana. Līdz 1798. gadam zemnieki tāpat bija dzimtļaudis, kuriem bija uzliktas klaufas un liegta mobilitāte.¹¹ Vienlaicīga zemnieku sacelšanās Baltijas reģionā notika tikai 1794. gadā Kurzemē, kas norisinājās Tadeuša Kosciuško (*Kościuszko*) sacelšanās kontekstā. Taču dažus gadus agrāk, 1784. gadā, zemnieku nemieri jau bija notikuši arī Vidzemē.

Situācija Baltijā, kādā atradās dzimtļaužu zemnieki, caurmērā atbilda Eiropas standartam. Jaunākie pētījumi par šo tēmu kā, piemēram Juhana Kahka (*Kahk*) darbs, uzsver zemnieku–

saimnieku un muižu īpašnieku savstarpējo nepārtraukto cīkstēšanos, kam piemita mainīgs raksturs; nomācošs kļaušu slogs – saskaņā ar šiem pētījumiem – parādās tikai 18. gadsimta beigās.¹² Arī šajā reģionā, tāpat kā visur Eiropā, pirmām kārtām tā bija sociāla plaīsa, kas pastāvēja starp vācu valodā runājošiem muižu īpašniekiem un igauņiski un latviski runājošiem vietējiem zemniekiem. Valodu dažādība, protams, bija acīs krītoša. *Undeutsch*, t.i., “nevācu” tika lietots kā sinonīms vārdam “zemnieks”. Tikai ar laiku sociālais pretstats kļūst par pretmetu nacionāli iekrāsotajās varas un padoto attiecībās.

V

Pāreja uz pēcrevolucionāro 19. gadsimtu bruņniecībām izdevās visumā labi. Svarīgs solis bija zemnieku brīvlaišana, ko atbalstīja Krievijas impērijas valdība un cars Aleksandrs I personīgi un kas tika panākta visās provincēs laikposmā no 1816. līdz 1819. gadam. Tas attiecās, protams, tikai uz zemnieku personīgo brīvību; muižu īpašniekiem arvien palika tiesības uz zemi, un zemnieki arvien palika piesaistīti kļaušu darbam.¹³ Tiesības uz īpašumu (*Eigentumsrecht*) neilgi pirms tam agrārās reformas ceļā bija noregulētas Prūsijā; tādas pašas tiesiskās attiecības pastāvēja Anglijā starp lordiem, kam piederēja lauku īpašumi, un to rentniekiem. Tur, piemēram, tikai 1882. gadā tika ieviestas likumīgas tiesības uz atlīdzinājumu par uzlabojumu ieviešanu apsaimniekotajā īpašumā saistībā ar uzteikumu.¹⁴ Ievēribas cienīgs ir fakts, ka šīs tiesību nedrošības radītās smagās sekas 19. gadsimta vidū Baltijas provincēs ar turpmākiem reformu soļiem tika novērstas. Šajā kontekstā kā zīmīga personība minams Vidzemes zemes maršals Hamilkārs fon Felkerzāms (*von Foelkersahm*). Slavenā “sarkanā līnija” norobežoja muižas apsaimniekojamo zemi no zemnieku zemes, uz ko muižas īpašnieks vairs nevarēja izvīrīt prasības. 1868. gadā Vidzemē tika aizliegti kļaušu līgumi (*Fronvertrag*) un aizstāti ar renti naudā. Tā dēvētās zemnieku zemes (*Bauernland*) pārdošana bija pienākums, kā rezultātā radās ekonomiski funkcionētspējīga zemnieku kārtā. Lai finansētu zemes iegūšanu, talkā nāca lauku kredītkases, kas pirms tam jau bija kalpojušas īpašumu saimnieciskajai konsolidēšanai.¹⁵

12 JUHAN KAHK: Bauer und Baron im Baltikum. Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema “Gutsherrschaft in den Ostseeprovinzen”, Tallinn 1999.

13 ALEXANDER TOBIEN: Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. 1, Berlin 1899; Bd. 2, Riga 1911.

14 DOMINIC LIEVEN: The Aristocracy in Europe, 1815–1914, London 1992.

15 GERT VON PISTOHLKORS: Selbstverständnis und politische Selbsteinschätzung der Livländischen Ritterschaft im langen 19. Jahrhundert, Deutsch-Baltisches Jahrbuch 64, 2016, S. 21–25; salīdzinājumam sk. Juhan Kakh: Die baltischen Agrarreformen Mitte des 19. Jahrhunderts in neuer historischer Perspektive, Proc. Estonian Acad. Sci. Social Sciences 40, 1991, S. 329–343.

- 16 RODERICH VON ENGELHARDT: Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung, München 1933, S. 34–43.
- 17 EDUARD HOLLANDER: Rede, gehalten zur Einweihungsfeier des Gebäudes des baltischen Polytechnicums zu Riga am 1. September 1869, Baltische Monatsschrift 19, 1870, S. 20–37.

Arī zemnieku līdzdalība vietējās pašpārvaldēs un zemākajās tiesu varas instancēs pamazām uzrādīja progresu, līdz beidzot vismaz zemnieku draudzes pašas drīkstēja sevi pārvaldīt. Šeit arī der atcerēties, ka plašās Vācijas daļās tikai 1848. gada revolūcijas rezultātā tika likvidēta muižu kungu policejiskā vara, kamēr Prūsijā tā saglabājās līdz pat 1872. gadam, un landrāta amats līdz 1914. gadam pārsvarā bija muižniecības rokās.

Veiksmīga bija arī tautskolu izglītības attīstība. Skolas funkcionēja, sadarbojoties zemnieku draudzēm un muižu īpašniekiem. Skolu līmenis paaugstinājās, kad 19. gadsimta 30. gadu beigās visās trijās provincēs igauņiem un latviešiem tika nodibināti skolotāju semināri. Lasītprasmes apguves līmenis Baltijā tolaik pat pārsniedza līmeni, kāds bija daudzviet Eiropā. Tas lielā mērā bija hernhūtiešu nopelns. Šveicē obligātā izglītība tika ieviesta tikai 1874. gadā, Francijā – 1882. gadā.

Turklāt bruņniecības uzturēja ģimnāzijas Kuldīgā (*Goldingen*), Bērzinē (*Birkenrub*) pie Cēsīm, Vīlandē (*Fellin*), kā arī Domskolu Rēvelē. Pateicoties viņu iniciatīvai, tika atkal atvērta Ziemeļu kara laikā slēgtā Tērbatas (*Dorpat*) Universitāte. Jau parakstot 1710. gada kapitulāciju, Vidzemes bruņniecība bija panākusi, ka Pēteris I tam dod savu piekrišanu. Bija gan jāgaida līdz 1798. gadam, līdz Krievijas cars Pāvels I dekretēja Baltijas zemes universitātes dibināšanu. Universitāti, ko uzturēja Vidzemes un Igaunijas bruņniecības, atklāja 1802. gada 21. aprīlī. Pirmajam prorektoram Georgam Frīdriham Parrotam (*Parrot*), izmantojot cara Aleksandra I personīgo intervenciju, vēl tajā pašā gadā izdevās bruņniecības zemes augstskolu pārvērst par visas Krievijas impērijas mēroga izglītības iestādi.¹⁶ Arī Rīgas Biržas komitejas (*Börsenkomitee*) iniciētā Rīgas Politehnikuma dibināšana 1862. gadā saņēma labprātīgu bruņniecību atbalstu. Tās – tāpat kā pārējie līdzdalīgie – 1865. gadā bija gatavas divkāršot attiecīgās summas, kad sākotnēji paredzētās iemaksas izrādījās nepietiekamas.¹⁷ No Krievijas impērijas puses, tikai sākot ar 1875. gadu, sekoja subvencija 10 000 rubļu apmērā gadā. Un acīmredzot bruņniecības interesēs bija, lai politehnikumam būtu sava gan tirdzniecības, gan lauksaimniecības nodaļa.

Uz Igaunijas bruņniecības iniciatīvas pamata 1868. gadā tika nodibināta Baltijas Dzelzceļa sabiedrība (*Baltische Eisenbahn-Gesellschaft*), kas jau 1870. gadā atvēra dzelzceļa līniju no Paldiski (*Baltischport*) līdz Narvai un gāja pat tālāk. 1872. gadā tika atvērta līnija, kas veda līdz Sanktpēterburgai. Arī Vidzemes bruņniecība 1869. gadā nodibināja Dzelzceļa komisiju (*Eisenbahn-Kommission*), kas nākamo desmitu gadu laikā līdzdarbojās sliežu ceļu tīkla izveidē.

Ja patur acīs pārvaldes un saimniecisko attīstību 19. gadsimtā, tad jāpiekrist Heidei V. Velanai (*Whelan*), kuras grāmatas nosaukumā ietvertais spriedums visnotaļ pamatoti norāda, ka Baltijas muižniecībai itin labi izdevās *Adapting to Modernity*.¹⁸ Vai, citējot Mēzenhelleru (*Mesenhöller*) darbu par Kurzemes bruņniecībai piederošajiem dižciltīgajiem, – “jaunais ‘modernais’ nav fenomens, uz ko būtu monopols kādam konkrētam sabiedrības slānim, un tas arī netiek sasniegts, bet gan mainīgi izdzīvots. Patī piedzīvošana to konstituē kā visas Eiropas laikmetu”.¹⁹

VI

Te vietā ir jautājums, kas bija šie priekšnosacījumi, kas nodrošināja tik ilgu attiecību stabilitāti. Vispirms jāatgādina, ka ļoti būtisks faktors bija telpiskais attālums, kas šķīra zemi no zemeskunga. Ir liela atšķirība, vai valdnieks un valdība ir zemē tieši klātesoši vai apgabals atrodas no tiem attālināti un ir spējīgs pats sevi pārvaldīt. Šajā kontekstā jānorāda uz analogiju ar Somiju, par ko vēlāk vēl runāsim. Ilustratīvs ir arī skats uz Šveices firstisti Neienburgu/Neišateli (*Neuenburg/Neuchâtel*). Tur 1707. gadā Orleānas-Longvillas (*Orléans-Longueville*) dzimta izmira, un Neienburgas kārtām bija iespēja izdarīt izvēli no 15 tuvākiem vai attālākiem dzimtai radniecīgiem kandidātiem. Rezultātā izvēle krita nevis uz firstu Fransuā de Kontī (*François de Conti*), kura brālēns Francijas karalis Luijs IV stāvēja bīstami tuvu firstistei, bet gan uz attālo Prūsijas karali Frīdrihu I, kurš firstistei arī turpmāk garantēja visas līdzšinējās tiesības un brīvības un tās pārvaldīšanai no Berlīnes atsūtīja tikai vienu gubernatoru. Ja neņem vērā pārrāvumu Franču revolūcijas un Napoleona kara laikā, Prūsijas

18 HEIDE W. WHELAN: *Adapting to Modernity. Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility*, Köln 1999.

19 MESENHÖLLER (kā 11. atsauce), S. 474.

20 JEAN-PIERRE JELMINI: Neuenburg (Kanton), Kap. 2.4., in: Historisches Lexikon der Schweiz HLS, <https://hls-dbs-dss.ch> (30.05.2017).

21 ANDREAS KAPPELER: Russland als Vielvölkerreich, München 2008.

“ēra” līdz 1848. gadam saimniecisko un sabiedrisko attīstību Neienburgas firstistē kopumā tikai sekmēja.²⁰

Tā raugoties, Krievijas valdnieks Sanktpēterburgā arī nebija pārāk attālinājies no savām provincēm. Igaunija un Vidzeme nomināli gan skaitījās hercogistes, taču patiesībā bija provinces ar gubernatoriem un vienu ģenerālgubernatoru. Arī augstākā tiesu instance – “diriģējošais senāts” (*der Dirigierende Senat*) – atradās Sanktpēterburgā, tomēr nepieciešamība ar to rēķināties visumā bija reta. Pēteris I jauniegūtajām Baltijas provincēm 1710. gadā noslēgtajās kapitulācijās saskaņā ar pārmantotām tiesībām līdztekus vācu valodai un patstāvīgai pārvaldei lielā mērā bija piešķīris arī autonomiju. Maz ticams, ka viņam, kurš kopumā tiecās uz visas Krievijas caristes eiropēizēšanu, būtu rūpējusi Baltijas provinču attiecību pielīdzināšana Krievijas iekšzemei. Turklāt ļoti jāšaubās, vai caristes līmenī tam arī būtu bijušas nepieciešamās kompetences. Šāda apstākļu pielīdzināšana īsti nemaz nebūtu varējusi arī kādu interesēt, jo, pirmkārt, kā nupat sacīts, kapitulācijas tomēr pamatā bija orientētas uz pastāvošo apstākļu turpmāku uzturēšanu un, otrkārt, kā to atkārtoti un ļoti uzskatāmi ir atainojis Andreass Kapelers, toreizējā Krievija nebija nacionāla valsts, bet gan cariste, kurā mita daudzas tautas un kur arvien tām ir piešķirta autonomija. Par to domājot, kā pirmās jāpiemin tautas, kas dzīvoja pie Volgas vidusteces un Ukrainā, kā arī vēlāk Kaukāzā un Centrālāzijā dzīvojošās tautas.²¹

No Sanktpētersburgas perspektīvas raugoties, provinču tiesiskā un saimnieciskā patstāvība bija vēlama arī tāpēc, ka līdz ar to pavērās lauks eksperimentēšanai, kur izvērst saimnieciskās un sociālās reformas. Zināmā mērā jau Tērbatas Universitāte uzskatāma kā paraugs arī citu universitāšu dibināšanai, kas drīz sekoja viena pēc otras. Izceļas arī agrāro reformu dažādās pakāpes – no 19. gadsimta sākuma līdz pat 60. gadiem, tātad precīzi līdz brīdim, kad Krievijas iekšzemē 1861. gadā vispār tikai panāca, ka zemniekiem tiek piešķirta personiskā brīvība. Turklāt jāņem vērā fakts, ka atsevišķie reformu soļi arvien notika tiešā sasaistē ar Krievijas valdību un bieži tai pat izdarot vairāk vai mazāk ‘maigu’ spiedienu. Sacītais vienlaikus demonstrē to, ka Baltijas provinču autonomijai bija arī savas iespēju robežas. Lai vai kā, tomēr šī autonomija ar Baltijas guberņu Provinču

tiesībām (*Provinzialrecht*) tika formāli kodificēta. Abas pirmās tiesību daļas stājās spēkā 1846. gada 1. janvārī, trešā daļa – kā Vidzemes, Igaunijas un Kurzemes privāttiesības (*Liv-, Est- und Curlaendisches Privatrecht*) – divdesmit gadus vēlāk, 1865. gada 1. jūlijā, noteica, ka “saskaņā ar ķeizara priekšrakstiem jātiecas tikai uz jau esošo tiesību apkopošanu un sistematizēšanu.” Dažos punktos bruņniecībām izdevās pat panākt jau kapitulācijās piešķirto tiesību paplašināšanu. Piemēram, indigenāta tiesības uz justīcijā ieņemamajiem amatiem turpmāk tika attiecinātas vienīgi uz imatrikulēto muižniecību, un bruņinieku muižu mantošanas tiesības piešķirtas tikai vietējiem imatrikulētajiem dižciltīgajiem, tātad šīs tiesības netika attiecinātas ne uz Krievijas iekšzemes muižniecību, ne uz dižciltīgo kārtā jaunuzņemtajiem un nekādā gadījumā ne uz Rēveles un Rīgas pilsoņiem.²²

Baltijas bruņniecības stāvokļa stabilitāti būtiski nodrošināja tas, ka tai pašai izdevās 18. gadsimta vidū ar matrikulu uzskaiti saglabāt savu īpašumu un ar jaunajiem klātnākušajiem rīkoties tikai pēc saviem ieskatiem. Apvienojumā ar stingriem nosacījumiem attiecībā uz balsstiesībām landtāgos, kas bija piesaistītas bruņinieku muižām, attiecīgi tika garantēta arī vadošās kārtas ekskluzivitāte un kontinuitāte. Līdz ar to bija izslēgta iespēja, ka to varētu ietekmēt Krievijas valdība, izmantojot bruņniecības kārtā jaunuzņemtus vai ‘iefiltrējot’ balsis ar Krievijas rangu tabulas sistēmas starpniecību.

Zināms izaicinājums dižciltīgās, privileģētās muižniecības ekskluzīvajai varai bija plašāku sabiedrības slāņu prasība pēc politiskas participācijas, kas apgaismības ideju un Franču revolūcijas ietekmē kā sevi piesakoša parādība bija vērojama visā Eiropā, citiem vārdiem – kustība uz konstitucionālismu un parlamentārismu. Kā būtisks elements bruņniecības pozīciju stabilizēšanai nāca klāt Krievijas satversmes attīstības atpalicība. Valdošā autokrātija likumsakarīgi ilgu laiku neizvirzīja atbilstošas prasības arī citur. Šis priekšnosacījums – arī turpmāk uzturēt Vecās Eiropas līdzšinējās attiecības – bija skaidri redzams saprātīgiem norišu vērotājiem. Tas izpaužas, piemēram, strīdīgajā diskusijā par Baltijas provinču statusu Krievijas impērijas struktūrā, kas laikā no 1867. līdz 1869. gadam norisinājās starp Juriju Samarīnu (*Samarin*) un

22 MARJU LUTS-SOOTAK: Die baltischen Kapitulationen von 1710 und die Gesetzbücher des 19. Jahrhunderts, in: BRÜGGEMANN et al. (Hrsg.): Baltische Kapitulationen (kā 10. atsauce), S. 153–182, hier S. 169.

- 23 JURI SAMARINS: Anklage gegen die Ostseeprovinzen Rußlands, eingeleitet und commentiert von JULIUS ECKARDT, Leipzig 1869, S. 158.
- 24 CARL SCHIRREN: Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin, Dorpat 1869, S. 160.
- 25 JÜRGEN VON UNGERN-STERNBERG: Die Debatte um die baltischen Kapitulationen und Privilegien im 19. Jahrhundert, in: MICHAEL GARLEFF (Hrsg.): Carl Schirren als Gelehrter im Spannungsfeld von Wissenschaft und politischer Publizistik, Lüneburg 2013, S. 97.

Karlu Širrenu (*Schirren*). Savā rakstā Samarins norāda: “Tas, par ko jau krietnu laiku sačukstas valdības un galma augstākajās aprindās, nav pagājis secen arī vērtīgajiem Baltijas politiķiem. Viņi jau kopš zināma laika ir apraduši ar domu, ka agri vai vēl (un drīzāk par agri, nekā tas būtu vajadzīgs) valsts valdībai pašai nāksies prasīt tautai padomu un šādā vai citādā formā tai dot balsi valsts pārvaldes lietās.”²³

Lai arī Samarins savu grāmatu izdeva Prāgā, viņa izteikumi, ņemot vērā cenzūru Sanktpēterburgā, bija visnotaļ piesardzīgi. Taču ir pilnīgi skaidrs, ka viņš Krievijas impērijas parlamenta konstituēšanu redzēja zināmā veidā sakārtotu vēlēšanu ceļā, kas vienlaikus iezīmētu beigas visām provinču īpatnībām.

Širrens uz to reaģēja ārkārtīgi asi, norādot, ka viņš ļoti labi aptverot, cik bīstams Krievijas impērijā esot parlamentārais princips un īpaši aiz tā nenovēršami dīgstošā tautas suverenitātes doma. Pēc viņa ieskatiem arvien bija nepieciešama pārmantotā kārtu sistēma. “Jūs sasaucat nacionālo sanāksmi, Jūs saplosāt mūsu privilēģijas; Jūs atceļat provinču likumus, Jūs atsauciet Nīstades miera līgumu [...]”²⁴

Interesanti, ka Širrens, runājot par “nacionālo sanāksmi” (*Nationalversammlung*), Samarina norādes konkretizē – gan attiecībā uz parlamentārizāciju, gan – un galvenokārt – uz nacionāli krievisko ideju, ko bija ietvēris Samarins.²⁵

Līdz ar to mēs esam nonākuši pie nākamās kustības, kas, sākot ar Franču revolūciju, izplatījās visā Eiropā, proti – tā ir dažādu tautu nacionālās apziņas veidošanās. Arī te bija nepieciešama kārtu sistēmas saraušana, jo, kā tas bija, piemēram, Baltijas zemēs, šī kārtu sistēma balstījās uz nacionālajām atšķirībām. Turklāt veicinošs apstākļi bruņniecības stabilā stāvokļa ilgajai pastāvēšanai bija tas, ka nacionālā atmoda Krievijā – tāpat kā tas bija arī latviešiem un igauņiem – salīdzinājumā ar attīstību Rietumeiropā nāca ar zināmu novēlošanos.

Tam atbilstoši ‘pirmsmoderni’ gan Baltijas provincēs, gan pārējā Krievijas impērijā netraucēti ilgu laiku varēja pastāvēt dižciltīgā vadošā kārtā. Tas Baltijas muižniecībai pavēra karjeras iespējas Krievijas impērijas dienestā – visupirms jau militārajās aprindās, kā arī valsts pārvaldē Sanktpēterburgā. Šādā ceļā iedi-

binātie personīgie kontakti, kas sniedzās līdz pat caram, veicināja savstarpējo sapratni un konfliktsituācijās starp bruņniecību un valsts centrālajām iestādēm arvien izrādījās ārkārtīgi noderīgi.

VII

Aplūkojot bruņniecības pastāvēšanu stabilizējošos apstākļus, mēs saskārāties arī ar jaunu attīstību iezīmējošām norisēm, kas apšaubīja veco kārtu sistēmu. Tas bija konstitucionālisms ar pastiprinātu prasību pēc participācijas līdz pat demokratizācijai, kā arī nacionālisms – parādības, kas bieži savā starpā pat savijās. Tam iepretim vairs nebija noslēpjami zemes satversmes fundamentālie trūkumi, proti: dižciltīgās korporācijas, bruņniecības, bija veiksmīgi panākušas, ka ir vienīgā kārta, kas pārstāv ‘zemi’. Lielākajā daļā citu Eiropas zemju sanāksmēs tas tā nebūt nebija. Tur līdzlemšanas tiesības bija arī pilsētām vai pilsoņiem kopumā. Tā tas bija arī senajā Livonijā līdz 1561. gadam, kur uz landtāgiem pulcējās gan bruņniecības, gan pilsētas. Un ja kopš paša sākuma kārtu pārstāvniecība būtu bijusi plašāka, tad tas pats par sevi attiecīgi būtu devis evolucionāru piemērošanās iespēju jaunajiem apstākļiem. Šajā kontekstā lietderīgi palūkoties uz Somiju 19. gadsimtā.²⁶ Zeme, kas 1809. gadā bija atdalījusies no Zviedrijas, vēl nebija pilnībā integrēta cariskajā Krievijas impērijā. Tā veidoja autonomu lielfirstisti, kurai cars Aleksandrs I Porvo/Borgo (*Porvoo/Borgå*) landtāgā bija garantējis arī turpmāku reliģijas, zemes pamatlikumu un kārtu privilēģiju saglabāšanu. Pirmām kārtām jau Somijā, ja raugās uz zemnieku īpatsvaru, bija salīdzinoši maz muižu, taču vēl būtiskāks ir apstāklis, ka valsts sapulces sastāvu (kas sākot ar 1863. gadu tika sasaukta ik pa pieciem gadiem, vēlāk ik pa trim) pēc 17./18. gadsimta Zviedrijas parauga veidoja četras kārtas – muižniecība, garīdzniecība, pilsoņi un zemnieki. Tās sanāca kopā un pieņēma lēmumus cita no citas neatkarīgi. Viena lēmuma pieņemšanai bija nepieciešama trīs kārtu piekrišana. Kā satversme tā tolaik jau bija diezgan anahroniska, taču tā piedāvāja institucionālos priekšnosacījumus, lai nākamajos gadu desmitos iepretim Zviedrijas augstākajam slānim varētu emancipēties somiski runājošais

26 REINHARD WITTRAM: Baltische Geschichte. Die Ostseelande Livland, Estland, Kurland 1180–1918, München 1954, S. 204–208; ROBERT SCHWEITZER: Autonomie und Autokratie. Die Stellung des Großfürstentums Finnland im russischen Reich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Marburger Abhandlungen zur Geschichte Osteuropas, Bd. 19, Gießen 1978; RISTO ALAPURO: State and Revolution in Finland, Berkeley 1988.

27 ULRIKE PLATH: Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands. Fremdheitskonstruktionen, Lebenswelten, Kolonialphantasien 1750–1850, Wiesbaden 2011.

28 PAUL BARON OSTEN-SACKEN: Zur Kapitulation der Estländischen Ritter- und Landschaft am 29. September 1710, in: Festschrift zum 200-jährigen Gedenktage der Zugehörigkeit Estlands zum Russischen Reich, Reval 1910, S. 4.

vairākums, kā arī lai varētu pastiprināties politiskā participācija (īpaši attiecībā uz strādniekiem) līdz pat vispārēju līdztiesīgu vēlēšanu tiesību ieviešanai (ieskaitot sievietes, kas bija pirmais gadījums Eiropā). Tas rezultējās ar 1906. gadā ieviesto vienkameras parlamentu. Šodien Somijas zviedri valstī ir minoritāte, kas sastāda vien 5% no kopējā Somijas iedzīvotāju skaita. Taču neraugoties uz to, viņu valoda ir otra valsts valoda un visiem skolās obligātais priekšmets. Līdz zemes reformai Somija nonāca tikai 1945. gadā, kas notika Otrā pasaules kara radītā Karēlijas zaudējuma spiediena rezultātā.

Turpretim Baltijas provincēs nacionālais pretstats, par ko vēl būs runa, palika nepārvarams. Kā valodas pierādījums tam ir apgaismības ideju kontekstā radies un 19. gadsimta pēdējos gadu desmitos Baltijas vāciešu vidū ieviestais pašapzīmējums – “senākā vācu kolonija”.²⁷ Atbilstoši šim ieskatam Igaunijas bruņniecības arhivārs barons Pauls Ostens-Zakens (*Osten-Saken*) 1910. gadā savā rakstā, kas bija veltīts 200. gadadienai kopš Igaunijas piederības Krievijas impērijai, formulēja: “[.] dižais bīskaps Alberts kā pirmās un vienīgās viduslaiku vācu kolonijas dibinātājs [..]”.²⁸

Nenoliedzami, apmēram kopš 1880. gada Eiropā valdīja īsta eiforija attiecībā uz kolonijām: pēdējās uz zemes vēl pieejamās daļas bija piesavinājušās Anglija, Francija, Vācija, tad arī Itālija Ziemeļāfrikā Libiju un Beļģija – Kongo. Tāpēc tajā laikā jēdzienam ‘kolonija’ kopējā valodas lietojumā piemita visnotaļ pozitīva konotācija. Taču neatkarīgi no tā, ka šis jēdziens nekādā veidā atbilstoši neraksturo senās Livonijas attiecības iepretim Svētajai Romas impērijai, tas no vācu augstākās kārtas puses bija fatāli nepareizs stāvokļa novērtējums svešā valodā runājošā vidē – ar šo apzīmējumu vienlaikus noliegt savu iesakņošanas pašiem savā zemē. Tā viņu vēsture beidzās, pirms citas kolonijas zaudēja savu eksistenci.

VIII

Pēc konversijas kustības pirmās fāzes, kas noritēja 19. gadsimta 40. gados, neilgi vēlāk, pēc 1860. gada, līdzšinējās attiecībās pamazām sāka iezīmēties zināms trauslums. Te svarīgi

bija vairāki apstākļi. No vienas puses, pēc poļu sacelšanās 1863./1864. gadā rezidences preses izdevumi Sanktpēterburgā un Maskavā uz Baltijas provincēm un Somiju lūkojās ļoti neuzticīgi un pieprasīja, lai ar to tiesiskās patstāvības likvidēšanu jau provizoriski tiktu novērstas jebkādas separātiskas tendences.²⁹ Šīs bažas būtiski pastiprinājās līdz ar vācu vienotības kariem un Vācu impērijas dibināšanu 1871. gadā. Kopumā impēriskā Krievija arvien vairāk sāka pārvērsties par nacionālu Krieviju.

Tajā pašā laikā cara Aleksandra II ieviestās 'lielās reformas' modernizēja zemi. Līdztekus zemnieku brīvībai (1861), kas Baltijas provincēs jau bija sen notikusi, tika ieviesta arī virkne citu reformu: lokālā pārvaldes reforma un tiesu sistēmas reforma (1864), pilsētu valdības reforma (1870), kā arī otrās pakāpes reforma (1871). Šīs reformas sākumā Baltijas provincēs netika ieviestas, taču radās pārāk liela atšķirība iepretim turienes apstākļiem, nonākot pretrunā ar modernas un centrālas valsts pārvaldes pamatprincipiem.

No otras puses, aizvien vairāk sevi pieteica latviešu un igauņu 'nacionālā atmoda'. Akadēmiski izglītotie un saimnieciski aktīvie abu tautību pārstāvji sāka izvirzīt politiskas pārstāvniecības prasības, apšaubot vācu vienpārstāvniecības – bruņniecību un pilsētu augstākā slāņa – pretenzijas. Šo jauno vēsmu piemērs ir 1868. gadā dibinātā Rīgas Latviešu biedrība.³⁰

Arī bruņniecībām toreiz vēl izdevās īstenot reformas dažās jomās. Piemēram, 1865./1866. gadā tika atceltas tiesības, kas tikai imatrikulētajiem dižciltīgajiem ļāva iegādāties bruņinieku muižas/īpašumus. 1868. gadā tika aizliegts par zemes rentēšanu norēķināties ar klaušām, to nomainot pret renti naudā. Ar laiku zemnieki rentnieki varēja iegādāties pie savām sētām īpašumu. Pateicoties 1866. gadā izdotajai Zemes draudžu kārtībai (*Landgemeindeordnung*), zemnieku draudzes emancipējās iepretim Muižas policijai (*Gutspolizei*). Piemēram, Vidzemē 1870. gadā Baznīcas draudžu kārtība (*Kirchspiel-sordnung*) vietējā lauku pašpārvaldē iesaistīja arī zemniekus. Taču Tērbatas Centrālās tiesas komisijas (*Zentraljustiz-kommission*) neveiksmīgā darbība laikposmā no 1864. līdz 1865. gadam ļoti uzskatāmi demonstrē reformu kapacitātes robežas. Pilsētas un bruņniecības savā starpā nespēja vienoties

29 GERT VON PISTOHLKORS: "Die Öffentlichkeit und die Presse zieht das klare Denken groß." Zur deutschbaltischen Presseöffentlichkeit zwischen 1865 und 1889, in: LIINA LUKAS, MICHAEL SCHWIDTHAL et al. (Hrsg.): Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur, Berlin 2018, S. 211–276.

30 KRISTINE WOHLFART: Der Rigaer Letten Verein und die lettische Nationalbewegung von 1868 bis 1905, Marburg 2006.

31 GERT VON PISTOHLKORS: Das "Hineinragen" ständischer Strukturen in die sich modernisierende baltische Region: Die gescheiterte ständische Justizreform in den 1860er Jahren, in: DERS.: Vom Geist der Autonomie. Aufsätze zur baltischen Geschichte, Köln 1995, S. 49.

par tādu tiesu reformu, kas apvienotu abas sfēras un kārtu tiesnešus, kuri uzdevumus pildīja, būdami goda amatā, nomaiņītu ar algotiem juristiem. Netika arī līdz apriņķu reformai, par landtāga paplašināšanu nemaz nerunājot, kas būtu devusi iespēju latviešu un igauņu mazajiem zemes īpašniekiem līdzdarboties pašpārvaldēs vismaz saistībā ar nodokļu jautājumiem.

Gerts fon Pistol Kors (Pistol Kors), balstīdamies uz Venera Konces (Conze) formulējumu, dotos apstākļus raksturoja kā nemitīgu "kārtu struktūru 'ietiekšanos' Baltijas reģiona modernizēšanās procesā" un rezumē: "Vācu augstākā slāņa vadība Krievijai piederošajās Baltijas provincēs, vēlākais sākot ar 19. gadsimta 70. gadiem, atradās neatrisināmā dilemmā. Ja tā imatrikulētās dižciltīgās muižniecības landtāgu dispozicionēja, tad tai bija jābaidās, ka tiks uzspiests 'krievu modelis', 1864. gada Zemstu jeb lokālā pārvaldes kārtība (*Zemstvo-Organisation*). Savukārt, ja tā pieturējās pie vecu vecajām satversmes institūcijām, tad, ņemot vērā negatīvos demogrāfiskos rādītājus un pieaugošo vairākumtautību lomu reģionā, tā riskēja ar nenovēršamu pašizolēšanos."³¹ Līdz ar to tika zaudēta iespēja uz evolucionāru attīstību, kas palēnām vestu uz arvien lielāku participāciju un saprašanos, kas skāra latviešu un igauņu prasības. Tā vietā vairākumam bruņniecības par kredo kļuva spītēšana laika garam un pastāvēšana uz vecajām labajām tiesībām. Jāpiekrīt, ka šī maksima vairāku gadsimtu garumā bija izrādījusies veiksmīga un ka nebūt nav viegli tādu 'vēsturi' pakļaut sausam politiskam aprēķinam. Karla Širrena 'Vidzemes atbildē' gan bija atrodami arī visnotaļ iespaidīgi formulējumi, kas liecināja par cīņas patosu nu jau zaudētajām pozīcijām, taču tajā pašā laikā bez ievēribas palika tas, ka Širrena vēstījums nekādā gadījumā nebija vērsts uz pilnīgu imobilitāti, bet gan uz tālākām reformām, tiesa, paliekot Baltijas autonomijas ietvaros. Tieši raugoties uz iedzīvotājiem laukos, Širrens, kaut atturīgi, tomēr nepārprotami brīdināja: "Par zemniecību kapitulācijā ir domāts nevis tiesiski, bet kā par pienākumu veicējiem; jo tā bija dzimtļaužu kārtas. Šodien tā pievienojas tiem, kas pārstāv zemi, un tai arī būtu jāpievienojas zemi pārstāvošās kārtas tiesību baudīšanā – atbilstoši to ekonomiskajai, politiskajai un morālajai izglītībai – no apakšas uz augšu, caur baznīcu draudzēm un apriņķiem. [...] Arī zemnieks mūsu vadībā pamazām

ir iemācījies stāvēt pats uz savām kājām. Jau kapitulācijas burta gars piedāvā pietiekami daudz telpas brīnišķīgam spēku uzplaukumam. Ne jau mēs gribam veicināt laika nelabvēlībā par šaurām kārtas biedrībām sarukušās korporācijas ar to īpašajām privilēģijām [..]. Var jau būt, ka šad un tad šodienas progresīvajā laikā tik tiešām arī vairs neder vecas tiesības.”³²

32 SCHIRREN (kā 25. atsauce), S. 188.

33 MICHAEL HALTZEL: Der Abbau der deutschen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Rußlands. Ein Beitrag zur Geschichte der russischen Unifizierungspolitik 1855–1905, Marburg/L. 1977.

IX

Turpmāk iniciatīva pārgāja Krievijas impērijas valdības pusē, un tās realizētie pasākumi ātri sekoja cits citam – vispirms cara Aleksandra II valdīšanas laika beigu posmā un pēc tam Aleksandra III laikā. 1877. gadā Baltijas provincēs tika likvidēta kopš viduslaikiem pastāvošā pilsētu pārvaldes sistēma, kas tagad tika pielīdzināta impērijas iekšzemē esošajai. Augstais vēlēšanu tiesību cenzs ļāva daudzās pilsētās noteicošo ietekmi arī uz priekšu paturēt vāciešiem, turpretim citām nacionalitātēm (līdzās igauņiem un latviešiem tie galvenokārt bija ebreji un krievi) bija apstiprinātas tikai līdzlēmšanas tiesības.

Tā īsti rusifikācijas process aizsākās 1882. gadā, kad sāka izdot dažādus rīkojumus, lai panāktu krievu valodas kā vienīgās pārvaldes valodas ieviešanu. Par galveno ‘kaujas lauku’ kļuva skolu sistēma, un 1887. gadā tik tiešām visās zemes tautskolās krievu valoda tika ieviesta kā vienīgā mācību valoda, izņemot reliģiju, bez tam no šī brīža skolās teikšana bija jaunieceltajiem direktoriem un inspektoriem. Šī reforma skāra arī igauņus un latviešus, kuru sākotnējais atbalsts vācu ietekmes mazināšanai drīz noplaka. Bruņniecības uz situāciju reaģēja ļoti asi un mēģināja atkāpties no skolu finansēšanas. Tika slēgti viņu uzturētie skolotāju semināri. Tāds pats liktenis skāra arī bruņniecību uzturētās vācvalodīgās ģimnāzijas. Vienlaikus tika pārveidota arī kārtības policijas un tiesu sistēma, kur arī par pārvaldes valodu tika ieviesta krievu valoda.³³

Līdz ar to bruņniecības zaudēja divas sev līdz šim ļoti svarīgas kompetenču sfēras, jo skolas un tiesas piederēja pie bruņniecību darbības centrālajām jomām. Tās gan turpmāk saglabāja savu ekonomisko bāzi tām piederošajos muižu īpašumos. Bez tam bruņniecībai uzticēta palika arvien vēl virkne uzdevumu tādās

34 GERT VON PISTOHLKORS:
Alfred Wittram: "Dem
bisher passiven Verhalten der
bürgerlichen Gesellschaft war
hierdurch ein Ende bereitet".
Zur Vorgeschichte der Ent-
stehung des Deutschen Vereins
in Livland. Dokumentation
und Kurzinterpretation,
Deutsch-Baltisches Jahrbuch
66, 2018, S. 20–53.

nozīmīgās sfērās kā veselības aprūpe, ceļu izbūve, pasta stacijas un sakari, baznīcas patronāts, muižas policija, kā arī saglabājās viens no svarīgākajiem aspektiem – tās arvien paturēja tiesības nodokļu jautājumos, arī attiecībā uz nodokļu piemērošanu sev. Kopumā, nenoliedzami, bruņniecības autonomija bija būtiski iedragāta.

Taču neraugoties uz visu, bruņniecības arvien vēl pretendēja būt par vienīgajiem zemes reprezentantiem, un patiešām arī nebija nevienas korporācijas, kas ar tām varētu konkurēt. Taču nenovēršami sāka izkristalizēties jautājums: ko tad īsti bruņniecības reprezentēja?

Šajā sakarā saprotama ir bruņniecību fokusēšanās izglītības jomā uz valodas jautājumu. Jāatzīst, ka saistībā ar izglītības sfēru bruņniecības gan arī pastāvēja uz zināmu igauņu un latviešu kultūras patstāvību iepretim Krievijai, taču tas bija vienīgi tiktāl, cik primāri saistījās ar vācu valodu. Cīņa par vācvalodīgajām skolām bruņniecību gan pietuvināja vācu pilsoņiem, taču abus pozicionēja nacionālas minoritātes statusā, un nu pašas bija spiestas cīnīties par savas kultūras identitātes saglabāšanu naidīgā vidē. Tam par uzskatāmu un spilgtu izpausmi kļuva 1905. gadā dibinātās "Vācu biedrības" (*Deutsche Vereine*), kur pirmo reizi, meklējot kopīgus risinājumus, kopā pulcējās vācu dižciltīgā muižniecība un pilsoņi, kuri apzinājās sevi kā vācu izglītības sistēmas nesēji.³⁴

X

Krievijas sakāve Krievijas–Japānas karā un tai sekojošā 1905. gada revolūcija negaidot radīja citu situāciju, kas pavēra jaunu rīcības brīvību. Bruņniecības – kā Krievijas cara varas uzticams balsts – cerēja pie impērijas valdības Sanktpēterburgā atkal tikt uzklautas un tādā veidā panākt, ka Baltijas provincēs tiek mazināta Krievijas birokrātija. Taču kas konkrēti bija sagaidāms, ja runā par autonomiju, ko bruņniecība atkal cerēja palielināt? Nenoliedzams sasniegums bija veiksmīga valodas jautājuma virzība, kas turpmāk atviegloja plaukstošas vācu privātskolu sistēmas izveidi un attīstību. Savukārt atgūt igauņu un latviešu lauku tautskolas kā

savu kompetenču sfēru bruņniecības pat nemēģināja. Tāpat kā veltīgi būtu bijuši centieni panākt, lai tiesās – tāpat kā pirms tiesu reformas – amatos iekļūtu kandidāti no bruņniecībai piederušo vidus. Uz šī 19. gadsimta 70. gadu debašu fona bruņniecībai vēl jo svarīgāk bija nostiprināt un paplašināt savu ekonomisko bāzi, ko tā mēģināja panākt, kopējās zemes lietās iesaistot arī ar nodokļiem apliekamos mazos zemes īpašniekus. Un te būtu bijusi iespēja beidzot arī Baltijas zemēs panākt principa *no taxation without representation* ieviešanu. Heides V. Velanas vārdiem runājot: tādējādi, iespējams, būtu panākta pāreja no valdošās kastas uz politiskās vadības statusu, bet, lai īstenotu šādu manevru, būtu jāiesaistās politiskā sadarbībā ar vietējiem.³⁵

Vēl lielāku nepieciešamību pēc tā bruņniecība saskatīja laikā, kad bija notikušas Krievijas impērijas pirmās Valsts domes vēlēšanas (kurās, pateicoties vispārējām vēlēšanu tiesībām, tik tiešām arī bija pārstāvēti latviešu un igauņu politiķi, savukārt neviens no bruņniecību puses), kas skaidri iezīmēja prognozes, proti, ka landtāgi Baltijā bez kārtīgas reformas drīz būs novecojuši.

Sarunas, kas notika 1905. gada jūlijā Vidzemes ārkārtas landtāgā, skaidri demonstrēja, ka lielākā daļa bruņniecības arvien vēl vispār nebija vai tikai ļoti negribīgi bija gatava piekāpties. Bruņniecība gan akceptēja, ka, sadalot landtāgu, tiktu veidota kolēģija, kurā arī mazie zemes īpašnieki būtu līdzdalīgi nodokļu jautājumu lemsanā, taču vienlaikus, ieviešot trīs kūrju sistēmu, tā gribēja nodrošināt galvenās balsstiesības muižniecībai, savukārt “vienbalsīgais landtāgs” – balsstiesīgo bruņinieku muižu īpašnieku sanāksme – turpmāk tikai paturētu tiesības uz zemes politisko reprezentēšanu. Savukārt, vai tam, kurš savu balsi nodeva par nodokļu jautājumiem, piemita vēl kādas kompetences, tas šajās debatēs netika iztirzāts.

Taču viss projekts 1905. gada rudenī nonāca Sanktpēterburgas valdības atvilktnēs, līdz ar to aiztaupot patiesības stundu. Jo būtu ļoti jāšaubās, vai igauņu un latviešu zemnieki un rentnieki pie tik piesardzīgas landtāga atvēršanas vispār būtu bijuši gatavi līdzdarbībai. Līdz šim sarunas šajā virzienā nebija notikušas, un viņiem nekas iepriekš arī netika jautāts. Situācijā, kas sociāl-

36 GERT VON PISTOHLKORS:
Ritterschaftliche Reformpolitik zwischen Russifizierung und Revolution. Historische Studien zum Problem der politischen Selbsteinschätzung der deutschen Oberseeherrschaft in den Ostseeprovinzen Rußlands im Krisenjahr 1905, Göttingen 1978, S. 238f.

37 Herderinstitut Marburg, A19/20. Livländischer Stenographischer Landtagsrezess vom Juli 1905; Eröffnungsrede: 2-23, hier: 7 (Mikrofilm).

revolucionārā noskaņojuma iespaidā saasinājās arvien vairāk, viņi paši kā ‘pelēkie baroni’ sāka izjust uz sevi radītu spiedienu. Nostāties blakus muižniecībai kā ‘mēreniem elementiem’ vārda tiešā nozīmē būtu bijis pašnāvnieciski. Jau novembra beigās Tērbatā un Rīgā notika lieli nacionāli mītiņi. Neraugoties uz vienprātības trūkumu igauņu starpā, vēlme pēc autonomijas bija kopīga.

Droši vien evolucionāras attīstības iespēja jau bija palaista garām. Vai, ja būtu vēl īstenojama, tad labākajā gadījumā par daudz augstāku maksu, respektīvi, ja landtāgs patiesi tiktu atvērts visu kārtu reprezentatīvai pārstāvniecībai līdzīgi Somijas paraugam. Taču pat tur jau nākamajā gadā (1906) tika sperts solis pilnīgas parlamentarizēšanas virzienā.

Tāds risinājums Baltijas provincēs nebija iespējams, kā to paradigmatiski demonstrē 1905. gada 23. oktobrī Tērbatā notikusi Vidzemes landrātu saruna ar ‘mērenajiem’ igauņu politiķiem, to starpā arī ar Jānu Tenisonu (*Tõnisson*). Gerts fon Pistolkorss rezumē abpusējo pozīciju nesavienojamību: “Cerības uz konstitucionāli demokrātiskas brīvības piešķiršanu, kādas varētu sasniegt demokrātisku vēlēšanu ceļā, un tiekšanās uz restauratīvām pārmaiņām, kas atbilstu kārtu reģionālismam un balstītos uz patvaldību, viena otru izslēdza.”³⁶

1905. gada beigās liesmas paņēma 184 muižu ēkas. Uguns tās ķēra vai no apkārtnē esošo bezzemnieku, vai no industriālajos centros sacēlušos strādnieku rokas. Nevieni uz laukiem nejutās īpaši uzrunāts, lai tās aizstāvētu. Tikai tad, kad nemieri no krievu militāro vienību puses, piedaloties muižniecībai, bija vardarbīgi apspiesti, muižu īpašnieki varēja atgriezties laukos. Jau 1905. gada jūlija landtāga atklāšanas runā zemes maršals barons Frīdrihs fon Meiendorfs (*von Meyendorff*) pauž, ka “dotajos apstākļos drošākā aizsardzība mūsu patstāvīgajai attīstībai ir atklāta iestāšanās par autokrātijas principu.”³⁷

Pusgadu vēlāk bija nepārprotami skaidrs, ka tikai apvienībā ar Krievijas impērijas valdību bruņniecībai vēl ir iespējams noturēt savu dominējošo stāvokli. Iespējams, ka daudzi bieži piesaukto uzticību cara namam patiesi arī izjuta, taču nešaubīgi tā atbilda pašu interesēm.

XI

Kad arī nākamais 1906./1907. gadā izstrādātais projekts izrādījās ar īsu mūžu, jo iegūla Sanktpēterburgā, uz pirmskara visumā mierīgā laika fona reformu centieni kādu brīdi atslāba. Taču nesen publicētie Igaunijas bruņniecības protokoli skaidri atklāj, ka patiesībā arī pati bruņniecība pamazām jau bija nonākusi pie atziņas par līdzšinējo apstākļu traulslumu. Izmantojot šo detalizēto avotu, ilustrēsim situāciju ar Igaunijas piemēru.³⁸ Apstākļi Vidzemē diez vai būs bijuši īpaši atšķirīgi. Līdzās jau tikko kā ieskicētajām politiskajām problēmām bruņniecībai pirmām kārtām rūpēja tās rīcībā esošo īpašumu stabilitāte, kas bija neaizstājams pamats tās politiski dominējošā stāvokļa nodrošināšanai. 1904. gadā Igaunijā – atbilstoši Vidzemē jau agrāk ieviestajam regulējumam – līdzšinējā vienotā bruņniecības kase tika sadalīta trijās. Tās bija: bruņniecības korporācijas kase, ko uzturēja tikai tai piederīgie, un tā kalpoja vienīgi bruņniecības nepieciešamībām; lielo zemju īpašnieku kase, kurā bija jāiemaksā visiem muižu īpašniekiem; kopējā zemes kase zemes uzdevumiem, t. i., vajadzībām, kas attiecās uz visiem zemes īpašniekiem, tātad arī un jo īpaši uz zemniekiem, kuriem bija jāmaksā nodokļi. Arī bez zemnieku līdzdalības lēmuma pieņemšanā tika atzīts, ka viņu maksātie nodokļi drīkst kalpot tikai kopējiem zemes pārvaldes mērķiem.

No Georga Šlingenzīpena (*Schlingensiepen*) sastādītās tabulas izriet, ka 1913. gadā Igaunijā imatrikulētās dižciltīgās muižniecības rokās atradās vēl 378 muižu īpašumi, savukārt zemākās, neimatrikulētās muižniecības vai pilsoņu rīcībā jau bija 102.³⁹ Šis nodokļu bāzes erozijas process, kas vistiešākā veidā skāra korporācijas kasi, bija viens no 1914. gada bruņniecības kolēģiju galvenajiem apspriežu jautājumiem. Tā kā nodokļi tika piemēroti pēc zemes platības, erozija skāra ne tikai veselu bruņinieku muižu pārdošanu, bet arī muižas apsaimniekojamās zemes (*Hofsland*) daļu pārdošanu, kas atsevišķos gadījumos pat aktualizēja jautājumu par bruņinieku muižas minimālo lielumu. Īpaši akcentēts bija jautājums, kas attiecās uz zemnieku bankas (*Bauernbank*) darbību, kura uzpirka veselus īpašumus un tad tos sadalīja atbilstoši pa zemnieku sētām. Šlingenzīpena uzskaitījumā ir minēti šādi desmit īpašumi, kurus 1913. gadā grib pārvērst daudzos mazos īpašumos. Neraugoties uz to, ka tika

38 THOMAS FREIHERR VON DELLINGSHAUSEN, HENNING VON WISTINGHAUSEN (Hrsg.): Protokolle der Estländischen Ritterschaft 1905–1907, 2 Bde., Tartu 2016; THOMAS FREIHERR VON DELLINGSHAUSEN, HENNING VON WISTINGHAUSEN (Hrsg.): Protokolle der Estländischen Ritterschaft 1914–1920, 2 Bde., Tartu 2011.

39 GEORG HERMANN SCHLINGENSIEPEN: Der Strukturwandel des baltischen Adels in der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg, Marburg/L 1959, S. 161f.

40 EDUARD FREIHERR VON DELLINGSHAUSEN: Im Dienste der Heimat. Erinnerungen, Stuttgart 1930, S. 127.

41 AADU MUST: Von Privilegierten zu Geächteten. Die Repressalien gegenüber deutschbaltischen Honoratioren während des Ersten Weltkriegs, Tartu 2014.

izveidota lielo zemju īpašnieku apvienība ar mērķi stabilizēt īpašumu attiecības, tendence bija acīmredzama: jau ar saimniecisko struktūru izmaiņām vien pamazām tika vājināta bruņniecības ekonomiskā bāze.

1908. gada landtāgā pieņemtais bruņniecības lēmums dibināt uz privātām tiesībām balstītu muižniecības apvienību arī tikai liecina par vispārēji valdošo satraukumu par to, kas gaidāms nākotnē. Vēlāk, atskatoties uz notikumiem, toreizējais bruņniecības hauptmanis brīvkungs Eduards fon Dellingshauzens (*Dellingshausen*) to pamatoja: “Apvienībai vajadzēja stāties bruņniecības vietā, ja pie nākotnē gaidāmajām zemes konstitucionālajām izmaiņām bruņniecības korporācijai – tās sastāvā un valsts tiesiskajā nozīmē – nāktos beigt pastāvēt un to aizstātu vispārēja Krievijas muižniecības kārtība. Turklāt apvienības dibināšana deva iespēju kopējiem maksājumiem motivēt visus dižciltīgos, arī tādus, kuriem nebija īpašumu. Tas kopības sajūtu tikai vairoja.”⁴⁰

Tas bija tālredzīgs solis – patverties biedrības tiesībās, taču patiesībā tikai apliecina, ka bruņniecība pati vairs īsti neticēja sava politiskā pārākuma tālākai pastāvēšanai.

XII

Pirmais pasaules karš bruņniecību spieda pieņemt aizstāvēšanās taktiku. Kaut arī 1914. gada decembrī 241 no bruņniecībai piederīgajiem atradās kaujas laukā, tie – kā jau viss “vāciskais” – bija pakļauti aizdomām un pārmetumiem par trūkstošu patriotismu. Šīs aizdomas vispirms krita uz valsts zirgu piegāžu iecirkņu priekšstāvjiem (*Rosskantonsvorsteher*), ka viņi izvairoties nodot armijas rīcībā savus (labākos) zirgus. Tam sekoja pat asi uzbrukumi presē. Jau 1914. gada augustā tika slēgtas Vācu biedrības skolas. Vācu valoda kā saziņas valoda publiskās vietās tika aizliegta.⁴¹ Pat bruņniecībai bija jāpāriet uz krievu valodu kā oficiālo pārvaldes valodu. To atspoguļo arī protokoli, kas, sākot ar 1915. gada jūniju, ir krievu valodā. Krievu valoda kā mācību valoda tika ieviesta arī bruņniecības Domskolā Rēvelē. Tagad bruņniecības kolēģiju apspriežu tēmas bija veltītas tādu praktisku problēmu risi-

nājumiem kā Rēveles apgādāšana ar pietiekamu daudzumu kurināmā kokmateriāla no muižām piederošajiem mežiem un citiem līdzīgiem finansiāli spiedīgiem jautājumiem.

Neraugoties uz visu, vienprātība valdija vismaz attiecībā uz nodomu 1916. gadā svinīgi atzīmēt zemnieku brīvvališanas simto gadskārtu. Par to apspriedās komisija piecu personu sastāvā, pieaicinot arī igauņu zemniecības pārstāvjus. Īpaši Dellingshauzens, izmantojot izdevību, šajā sakarā mēģināja aktualizēt baznīcu draudžu institūciju reformas, kas kopš 1905. gada bija aprāvušās. Tagad, piesaistot visu zemes nodokļu maksātāju grupu pārstāvjus zemes pārvaldei, viņš beidzot atkal saskatīja izdevību reformu ieviešanā. Taču plāns cieta neveiksmi, jo sastapa Krievijas valdības protestu.

Zemnieku brīvvališanas 100. jubileja tika godināta. Tā sākās 1916. gada 23. maijā ar svētku dievkalpojumu Rēveles Domā (*Ritter- und Domkirche*). Tajā pašā dienā Rēveles Reālskolas zālē notika vietējās igauņu biedrības rīkots svētku akts, kur bija ielūgti gan gubernas iestāžu, gan bruņniecības un zemes pārstāvniecības reprezentanti.

XIII

Pēc tam vairs īsti nebija iemesla svinēšanai, jo 1917. gada Krievijas revolūcija nesa sev līdzī fundamentālas strukturālas izmaiņas. Atsaucoties uz jau sen izvirzītu nacionālo prasību, igauņu politiķis Jāns Tenisons 1917. gada 30. martā pagaidu valdībai Petrogradā ierosināja mainīt provinces robežas tā, lai turpmāk visi igauņi būtu apvienoti jaunā politiskā vienībā 'Igaunija'. Šī priekšlikuma tiešs rezultāts bija līdzšinējās vēsturiskās Vidzemes provinces sadalīšana – dienvidu daļā, ko apdzīvoja latvieši, un ziemeļu, igauņu, daļā, kas tika apvienota ar mazāku vēsturisko Igaunijas provinci. Tas nozīmēja, ka vecās provinces zaudēja savas administratīvās funkcijas, un līdz ar to likumsakarīgi Vidzemes un Igaunijas bruņniecības vairs nebija zemes reprezentanti. Viņu vietā nāca jaunas pagaidu valdības. Vienkāršs pārvaldes pārveides pasākums pielika punktu 700 gadu ilgai vēsturei.⁴²

42 Par to vairāk sk. Jürgen von Ungern–STERNBERG: Die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen. The Declaration of Independence of Livonia and Estonia by their Knighthoods in Stockholm (1918, January 28) in its Historical Context, in: JURIS CIGANOVŠ (Hrsg.): The Formation of National States in the Baltic Region and Eastern Europe 1917–1918, Riga 2018, pp. 21–32.

Bruņniecības komiteja jau 9. martā bija rēķinājusies ar zemes pašpārvaldes reformu un bija lūgusi bruņniecības hauptmani sagatavot zemes lietu nodošanu. Tātad sākumā jaunā situācija tika akceptēta bez iebildumiem. 12. jūlija un 23. augusta sanāksmēs secīgi tika apspriestas lietu nodošanas modalitātes, izņemot bruņniecības speciālo īpašumu. 7. septembrī šī procedūra lielos vilcienos bija pabeigta.

Vienlaikus arī bruņniecība jau bija pārorientējusies. Būdams informēts par vācu virskomandiera plāniem, saskaņā ar kuriem notika virzība uz Vidzemi un Igauniju, Dellingshauzens bija stājies kontaktos ar Vidzemes bruņniecības zemes maršalu baronu Ādolfu Pilaru fon Pilhavu (*Pilar von Pilchau*). Viņi kopēji formulēja protestu pagaidu valdībai pret jauno kārtību, jo tā esot pretrunā ar 1710. gadā apstiprinātajām kapitulācijām un 1721. gada Nīstades miera līgumu. Tikmēr boļševistiskās Oktobra revolūcijas sākšanās bruņniecības pastiprināti vedināja uz domām par nepieciešamību Vācijai iejaukties. Atbilstoši Vācijas vēlmei saņemt formālu palīdzības saucienu Igaunijas un drīz arī Vidzemes bruņniecība nolēma, ka, vienlaikus atsaucoties gan uz boļševistiskās valdības paziņojumu par tautu pašnoteikšanās tiesībām, gan uz vecajām kapitulācijām un Nīstades mieru, tās paziņos par provinču neatkarību no Krievijas un meklēs aizsardzību pie Vācu impērijas. Šīs neatkarības deklarācijas formāli tika iesniegtas Padomju Krievijas pārstāvim Vaclavam Vorovskim 1918. gada 28. janvārī Stokholmā.

Tas bija bruņniecības pēdējais mēģinājums pavērst likumu sev par labu. Situācijas sasaiste ar kapitulācijām bija pilnīgi anahroniska. Bruņniecības vairs nebija zemes reprezentanti. Izskanējušajam saucienam pēc palīdzības bija svētīga iedarbība, proti, vācu okupācija bija padzinusi boļševikus, tādā veidā radot būtiski svarīgus apstākļus brīvības cīņām 1919. gadā un atgriešanos pie *status quo*, kāds bija pirms 1917. gada. Kā rāda turpmākās norises, bruņniecības pat vairāk arī negaidīja. Līdz Vācijas sabrukumam 1918. gada novembrī tās varēja tikai cerēt, ka nākotnē tām izdosies apliecināt savas sociālās un saimnieciskās pozīcijas un ka tām arī uz priekšdienām zemes politikā būs zināma loma, lai kā tā arī neizpaustos.

Līdz ar bruņniecību likvidēšanu un agrārās reformas ceļā zaudētajām muižām beidzot, kaut ar nelielu nokavēšanos, jaunizveidotajās valstīs – Igaunijā un Latvijā – pienāca gals Baltijas reģiona vecās Eiropas laikmetam.⁴³

43 TIIT ROSENBERG: Agrarfrage und Agrarreform in Estland 1919: Ursachen, Voraussetzungen und Folgen, Proc. Acad. Sci. Humanities and Social Sciences 43, 1994, pp. 326–335.

XIV

Mēģināsim rezumēt. Bruņniecību uzstādījumu runāt un rīkoties ne tikai savā, bet arī visas zemes vārdā, ko pauž arī to pašapzīmējums *Ritter- und Landschaft*, igauņi un latvieši, sākot ar nacionālās atmodas laiku, sāka noraidīt, norādīt, ka tas muižniecībai patiesībā arvien ir kalpojies kā aizsargājošs apgalvojums un aizsegs pašu interešu īstenošanai. Vēsturiski raugoties, tas gan nav korekti. Te vietā vēlreiz norādīt uz Oto Brunnera pausto atziņu, ka zeme konstituējas iepretim zemeskungam, tikai klātesot kārtām. Un izvirzītās pretenzijas uz zemes pārstāvniecību daudzu gadsimtu garumā ir bijušas leģitīmas. Un visnotaļ auglīgas arī pašai zemei. Tikai tādā veidā Baltijas zemēm izdevās saglabāt savu identitāti iepretim mainīgajiem kungiem, īpaši iepretim pēdējam – Krievijas impērijai. Taču nākas arī konstatēt, ka bruņniecības kopš apmēram 1870. gada pamazām zaudēja spēju atbilstoši reaģēt uz jaunā laika prasībām pēc demokrātiskas valdības leģitimēšanas un – Baltijā ar to cieši saistītās – nacionālās pašnoteikšanās. To skaidri apliecināja 1905. gada revolūcija. Arī bez Pirmā pasaules kara, vēlākais pēc kāda laika, būtu bijušas nenovēršamas fundamentālas pārmaiņas zemes satversmē.

Rezultāts ir pozitīvs, un nekas to nemaina. Ja Igaunija un Latvija šodien jūtas piederīgas Reitumeiropas kultūras telpai, tas lielā mērā ir pateicoties vāciski ietekmētajai zemes pārvaldei, kuras aizsegā varēja attīstīties igauņu un latviešu identitātes. Tas, ka nupat varējām atzīmēt Latvijas valstiskās pastāvēšanas 100. gadadienu, ir iemesls kopīgam priekam.

Baltic Knighthoods in the 19th Century: A Historical Perspective

Jürgen von Ungern Sternberg

Generally, the history of Baltic knighthoods is a well-studied subject. However, little or no research has been done to establish why, against the background of the French revolution and the reforms implemented across Europe as early as the 19th century, the Baltic region still maintained a Land Constitution, characteristic of the Old Europe, up to 1917/1918. This article aims, first, to describe the leading role of knighthoods in the Baltic region as a European ‘norm’ maintained up to the late 18th century; and second, to explore phenomena that in later periods and in the context of Baltic knighthoods may be perceived not only as stabilising elements but also as gradual steps bringing the old order closer to the trends and developments in the rest of Europe. In the 19th century knighthoods still managed to prove their relevance through considerable achievements in reforming the agrarian sector; however, they failed to be receptive to the new claims of the “awakening” nations for political participation.

Kā padarīt nekrievu reģionu lojālu caram?

Impērijas izaicinājumi Krievijas pierobežas Baltijas provincēs

Karstens Brigemans

Ievads: jauna daudzveidība

19. gadsimta pēdējā trešdaļā krievu attieksme pret cariskajai impērijai piederošajām Baltijas jūras piekrastes zemēm kļuva arvien daudzveidīgāka. Pēc zaudējuma Krimas karā jaunais cars Aleksandrs centās modernizēt impēriju, īstenojot “lielās reformas”, starp kurām īpaši izceļama dzimtcilvēku brīvīšana. Līdz šim paverdzināto zemnieku uzņemšana pilsonībā neizbēgami transformēja valdošās elites, tostarp Romanovu dinastijas, pašuztveri. Turklāt nācijas idejas pakāpeniska nostiprināšanās lika imperiālajai varai pielāgoties mainīgajiem apstākļiem. “Varas scenārijos”, īpaši divu pēdējo caru – Aleksandra III un Nikolaja II – valdīšanas laikā, pamatā krievu zemnieku apdzīvotās valsts vadītājiem etniskais faktors kļuva ievērojami svarīgāks nekā iepriekš. Vienlaikus Romanovu dinastija joprojām reprezentēja pārvalstisku “aristokrātu aliansi”, ko papildināja vietējās nekrievu elites pārstāvji impērijas pierobežā. Arvien saasinājās attiecības starp daudz nacionālo impēriju un nepieciešamību izpatikt arvien nacionālistiskāk noskaņotajai krievu sabiedrībai. Tomēr līdz pat 1917. gadam Krievijas impērijas politika principā bija balstīta uz īpašumu, kurā reliģiskā piederība joprojām bija daudz nozīmīgāka par etnisko piederību. Citējot Valēriju Kivelsoni un Ronaldu Saniju: “Carisms līdz pat pēdējam elpas vilcienam uzturēja divējādu attieksmi pret nacionalitāti.”¹

Šajā laika posmā, kad izpratne par Krievijas impērijas būtību piedzīvoja pārmaiņas, Krievijas centra viedoklis par trim Baltijas provincēm – Igauniju, Vidzemi un Kurzemi – varēja tikt pausts trijos atšķirīgos virzienos. Šie

- 1 VALERIE A. KIVELSON, RONALD GRIGOR SUNY: *Russia's Empires*, New York; Oxford 2017, p. 201; skatīt arī citu literatūru, kas izmanota šī raksta tapšanā: THEODORE R. WEEKS: *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, De Kalb 1996; RICHARD S. WORTMAN: *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy*. Vol. 1, From Peter the Great to the Death of Nicholas I., Princeton 1995; Vol. 2, From Alexander II to the abdication of Nicholas II, Princeton 2000; MARK BASSIN: *Imperial Visions. Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865*, Cambridge 1999; MIKHAIL DOLBILOV: *Russification and the Bureaucratic Mind in the Russian Empire's Northwestern Region in the 1860s*, in: *Kritika* 5, 2004, pp. 245–271; ALEKSEI I. MILLER: *Imperiia Romanovykh i natsionalizm. Esse po metodologii istoricheskogo issledovaniia*, Moskva 2006; DARIUS STALIUNAS: *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam; New York 2007 (*On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics*); KERSTIN S. JOBST: *Die Perle des Imperiums. Der russische Krim-Diskurs im Zarenreich*, Konstanz 2007; TOOMAS KARJAHÄRM: *Vene impeerium ja rahvuslus. Moderniseerimise strateegiad*, Tallinn 2012; KARSTEN BRÜGGEMANN: *Luft und Licht des Imperiums: Legitimations- und Repräsentationsstrategien russischer Herrschaft in den Ostseeprovinzen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Wiesbaden 2018.
- 2 Par nācijas jēdzienu Krievijā sk. ALEKSEI I. MILLER: *Istoriia poniatiia naciia v Rossii*, in: IDEM., DENIS SDVIZHKOV, INGRID SCHIERLE [SHIRLE] (eds): *“Poniatiiia o Rossii”*. K istoricheskoj semantike imperskogo perioda, vyp. 2, Moskva 2012, s. 7–49.
- 3 Mana turpmākā argumentācija balstīta: MARK BASSIN: *Geographies of Imperial Identity*, in: DOMINIC LIEVEN (ed.): *Cambridge History of Russia*. Vol. 2, *Imperial Russia, 1689–1917*, Cambridge 2006, pp. 45–63.

trīs uztveres veidi raksturo nestabilās attiecības starp “impērijas” un “nācijas” kategorijām, īpaši attiecībā uz šķietami “vāciskajām” provincēm, kas tolaik ierasti tika uzvertas kā savdabīga cariskās valsts “Eiropeskā” perifērija. Te gan jāuzsver, ka modernā (vietumis pat revolucionārā) “nācijas” kategorija radīja divkāršu apdraudējumu – ne tikai Romanovu dinastijai kā multinacionālas impērijas valdniekiem, bet arī vācu dominancei Baltijas provincēs, kur joprojām tika uzskatīts, ka latviešu un igauņu demogrāfiskais vairākums atrodas vācu pakļautībā.² Kategoriju etnizācijas process, kura pamatā bija “nācijas” ideja, skāra arī Baltijas piekrastes iedzīvotājus.

Pirmais (tradicionālais) skatījums no centra Baltijas provinces uztvēra kā impērijas eiropeskuma kodolu.³ Kopš to inkorporācijas impērijas sastāvā 18. gadsimta sākumā, kā arī uzvaras pār Napoleonu gadsimtu vēlāk, Krievija sevi uztvēra kā pilnvērtīgu un attīstītu Eiropas valsti. Tomēr pat vēl 19. gadsimta otrajā pusē imperiālie iekarojumi Centrālāzijā tika leģitimizēti ar to pašu “Eiropiski” imperiālo ideju par civilizācijas ieviešanu atpalikušos reģionos. Šī nostāja atspoguļoja paštēla neskaidrību un nedrošību – pat ja valsts bija daudz progresīvāka un “eiropeskāka” par saviem Āzijas kaimiņiem, tā nepārprotami atpalika no Rietumiem. Šajā ziņā “civilizēšanas misija”, ko Krievija apgalvoja īstenojam Austrumos, tika uzverta kā iespēja padarīt eiropeskāku pašu impēriju.

Krievijas eiropizācijas projekta pretinieku redzējumā Āzijas teritoriju pārņemšana liecināja par pretējo – viņuprāt konstruktīvā rīcība Āzijā demonstrēja morālo pārkumu pār Rietumiem un impērijas centra acīs tikai stiprināja Krievijas nacionālo garu. Tādējādi 19. gadsimta 60. gados tādi krievu nacionālisti kā zināmais slavofils Ivans Aksakovs (*Иван Сергеевич Аксаков*; 1823–

1886) viegli varēja savās acīs pretendēt uz morālu pārākumu pār vāciešiem Baltijas provincēs, izmantojot argumentu, ka Aleksandra II “lielo reformu” modernizācijas projekts vēl nav sasniedzis Baltijas piekrasti.⁴ Kā redzēsīm vēlāk, Baltijas vāciešu vēsturiskā lomas pārdefinēšana no labdariem uz ļaundariem bija viens no izšķirošākajiem faktoriem, kas veicināja Krievijas elites attieksmes maiņu pret Baltijas provincēm.

Visbeidzot, trešo skatījumu uz šīm “vācu” provincēm piekrastes reģionā veidoja pārlicība, ka Krievijai lemts nākotnē pastāvēt kā nacionālai impērijai.⁵ Iedvesmojoties no revolucionāriem notikumiem Centrāleiropā, Itālijas un Vācijas unifikācijas 1871. gadā, šī skatījuma pamatā bija nācijas veidošanas un nacionālas valsts konsolidācijas process. Multikulturālas valsts neviendabīgums tika uztverts kā problēma, kas bija jārisina, integrējot un unificējot impērijas teritoriju ekonomiku, pārvaldi un demogrāfiju ar mērķi radīt vienotu un viendabīgu politiku. Etniskās un kultūras atšķirības tika uzskatītas par šķēršļiem ceļā uz modernas valsts saliedētību. Šajā ziņā Baltijas provinču absolūti nekrieviskais raksturs bija mūžīgs strīdus ābols visiem tiem, kas loloja vēlmi vispirms un galvenokārt padarīt impēriju “krievisku”. Stingri ticot krievu pareizticības un krievu kultūras centrālajai lomai idealizētā imperiālajā vienotībā, šāda impērijas redzējuma piekritēji atbalstīja krievu etosa brīvprātīgu pieņemšanu, kamēr bija arī tādi, kas pat aizstāvēja ideju par tā uzspiešanu. Šīs atšķirības tika atspoguļotas terminos, ko bieži izmantoja debatēs, *obrusenie* (pārkrievošānās) un *russifikatsiia* (rusifikācija).

Tādējādi nacionālisma laikmetam bija milzīga ietekme arī uz pasaules lielāko politisko veidojumu. “Nācijas” kategorija, īpaši Itālijas un Vācijas piemēra kontekstā, patiesi iedvesmoja Krieviju Austrumeiropā. Kā gan daudz nacionālai impērijai pielāgoties tās radītajiem jaunajiem apstākļiem? Tāpat “lielo reformu” rezultātā arī Krievijas impērija 19. gadsimta 60. gados piedzīvoja dinamiskas un daudzveidīgas laikrakstu kultūras attīstību, kas izpaudās kā atklāta nacionālistu ideju apspriešana, kas Aleksandram II radīja bažas.⁶ Nebija nekāds brīnums, ka agrāk vai vēlāk šis process mainīja arī impērijas politiku attiecībā uz nekrievu reģioniem. Šo politiku gadsimtiem ilgi bija raksturojusi iepriekš minētā “aristokrātu alianse”,

4 IVAN S. AKSAKOV: Na kakom osnovanii krest'ianin Ostzeiskogo kraia lishen tekhn prav, kotorymi pol'zuetsia krest'ianin v ostal'noi Rossii?, in: Den' 27.11.1865.

5 STEFAN BERGER, ALEXEI MILLER: Introduction: Building Nations in and with Empires – A Reassessment, in: IDEM (eds): Nationalizing Empires, Budapest; New York 2015, pp. 1–30, here 4–5.

- 6 Attiecībā uz debatēm par “Baltijas jautājumu” 20. gs. 60. gados sk. SERGEI G. ISAKOV: *Ostzeiskii vopros v russkoj pečati 1860–kh godov*, Tartu 1961; ANDREAS RENNER: *Russischer Nationalismus und Öffentlichkeit im Zarenreich 1855–1875*, Köln; Weimar; Wien 2000.
- 7 Sk. arī RICHARD S. WORTMAN: *The “Integrity” (Tselost’) of the State in Imperial Russian Representation*, in: *Ab Imperio* 12, 2011, No. 2, pp. 20–45.
- 8 BASSIN, *Geographies* (kā 3. atsauce), 56.
- 9 Joprojām aktuāls EDWARD C. THADEN (ed.): *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*, Princeton 1981. Tomēr sk. agrāko kritiku: GERT VON PISTOHLKORS: “Russifizierung” in den Baltischen Provinzen und in Finnland im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert. *Neue westliche Darstellungen*, in: *Zeitschrift für Ostforschung* 33, 1984, S. 592–606; ROBERT SCHWEITZER: *Die “Baltische Parallele”: gemeinsame Konzeption oder zufällige Koinzidenz in der russischen Finnland- und Baltikumpolitik im 19. Jahrhundert?*, in: *Ibidem*, S. 550–577. Tāpat par šo jautājumu: BRÜGGEMANN, *Als Land und Leute* (kā 1. atsauce).

kas neatkarīgi no reliģiskās piederības vai etniskās izcelsmes par savu pamatuzdevumu uzskatīja lojalitāti pret dinastiju, savukārt tagad Krievijas etosa šķietamo pārkāpumu bija jāturpina uzturēt, jo īpaši nekrievu pierobežas teritorijās. Tā kā reformu gaitā miljoniem krievu ieguva pilsoniskās tiesības un pakāpeniski tika integrēti sabiedriskās sfēras diskursos, tad tradicionālais uzsvars uz nekrievu eliti samazinājās. Pieaugot “nācijas” nozīmei, jautājumu par lojalitāti, kas parasti bija cieši saistīta ar tradicionālu kalpošanu impērijai, nācās definēt citādi: kā garantēt nekrievu pavalstnieku lojalitāti, ja tiem nav nekādu attiecību ar iepriekšminētajiem Krievijas etosa pamatelementiem: reliģiju un kultūru?⁷ Šajā kontekstā “pārkrievošanās” pieeja, t.i., nevardarbīga nekrievu pakļaušana pārkāpjamam krievu paraugam šķietami piedāvāja risinājumu, kas pieņemams lielākajai daļai nacionālistu, kuri nevēlējās upurēt impēriju nācijas labā. Atsaucoties uz Marku Basinu, “impērijas lielo etnogrāfisko un ģeogrāfisko daudzveidību, kas veidoja acīmredzamu un svarīgu Krievijas impērijas identitātes marķieri, protams, nevarēja noliegt” tie, kas padevās nācijas vilinājumam.⁸

Termina “rusifikācija” problemātika

Baltijas reģionam veltītajā mācību literatūrā (un ne tikai tajā) “rusifikācija” ir daudzkārt pieminēta centrālā paradigma, kas caurvij apskatāmo laika periodu, sasniedzot kulmināciju 1881.–1894. gadā, kad pār impēriju valdīja Aleksandrs III. Tomēr šis termins nav īpaši lietderīgs šī laikposma raksturojuma interpretācijā.⁹ Protams, ir zināms, ka 19. gadsimta beigās daudzi vācbaltieši emigrēja tieši centrālās varas īstenotās viņuprāt brutālās un pretlikumīgās “rusifikācijas” politikas dēļ. Pirmkārt, krievu valodas noteikšana par valodu, kas izmantojama administratīviem nolūkiem, kā arī mācību valodu izglītības sistēmā, tika uztverta kā centrālās varas iejaukšanās reģionu autonomijā. Emigrējušo starpā bija daudz inteliģences pārstāvju, kuriem administratīvās un mācību valodas statusa noteikšana krievu valodai radīja apdraudējumu profesionālajai karjerai. Vācijā viņi turpināja gatavot publikācijas par Baltijas provincēs it kā īstenoto “rusifikāciju”,

tādējādi popularizējot šo terminu. Tomēr šo terminu paradoksālu padara tas, ka tolaik to plaši lietoja arī krievu nacionālisti, lai apzīmētu izpratni par viņuprāt vēlamu utopiju. Līdz pat Pirmajam pasaules karam viņi uzstāja, ka valdība tā arī nav nopietni pievērsusies pamatīgai “rusifikācijai” Baltijas provincēs. Viņus neinteresēja universitātes pilsētas Tērbatas (Dorpat, mūsd. Tartu) simboliska pārdēvēšana par Jurjevu, jo pieņemamas būtu vienīgi krasas etniskā sastāva izmaiņas vismaz vietējās elites, ja ne iedzīvotāju pamatmasas līmenī (šādu iespēju vietējās elites nicīgi noraidīja). Vēl impērijas pastāvēšanas pēdējos gados krievu “tautas nacionālisti” neapmierināti uzskatīja, ka Baltijas piekrastē joprojām dominē vācu valoda un protestantisms, savukārt krievu kultūras ietekme joprojām ir niecīga.¹⁰

Patiesi, Krievijas valdība tolaik oficiāli neīstenoja “rusifikācijas” politiku tās striktākajā nozīmē, proti, ar mērķi padarīt Baltijas provinču iedzīvotājus par krieviem. Premjerministrs Pjotrs Stolipins (*Пётр Аркадьевич Столыпин*; 1862–1911) 1908. gadā rakstīja, ka valdības mērķis nav bijusi nekrievu “denacionalizācija” (*denatsionalizatsiia*). Valdība drīzāk atbalstīja Baltijas provinču “saplūšanu” (*sliianie*) ar Krievijas pamatteritoriju, kas principā nozīmēja “miermīlīgu inkorporāciju” (*priobshchenie*) un “iespējamu vietējo iedzīvotāju konverģenci” ar Krievijas sabiedrību “atbilstoši to reliģiskajām un etniskajām (*plemennye*) īpatnībām”.¹¹ Viņš apgalvo, ka valdība pilnīgi noteikti vēlējās kāpināt krieviskuma ietekmi provincēs, tomēr vietējo iedzīvotāju piespiedu asimilācija netika plānota. Neapšaubāmi, impērijas centrā ļoti labi zināja, kādas grūtības tiek piedzīvotas reģionā, īpaši pēc revolucionārās sacelšanās 1905.–1906. gadā.¹² Kopš tā laika ikviens centiens reformēt piekrastes reģionu administratīvo struktūru sastapās ar pretestību ne tikai vietējā līmenī, bet arī Sanktpēterburgā, jo neviens negribēja pārlieku daudz varas nodot vietējā demogrāfiskā vairākuma rokās, jo vietējie pamatā tika uzskatīti par sociālistiem un potenciāliem separātistiem.¹³ Principā vietējās elites jēlkādus centienus palielināt krievu ietekmi provincēs būtu uztvērušas kā pretlikumīgu “rusifikāciju”. Tas norāda uz termina “rusifikācija” dažādās izpratnes nesavietojamību. Līdz ar to šis termins ir uzskatāms par pārlieku pretrunīgu, lai tiktu

10 Par jēdzienu “tautas nacionālisti” sk. THEODORE R. WEEKS: Official and Popular Nationalism: Imperial Russia, 1863–1914, in: ULRIKE VON HIRSCHHAUSEN, JÖRN LEONHARD (eds): Nationalismus in Europa: West- und Osteuropa im Vergleich, Göttingen 2001, pp. 410–432; sk. KARSTEN BRÜGGEMANN: Defending the Empire in the Baltic Provinces. Russian Nationalist Visions in the Aftermath of the First Russian Revolution, in: YOKO AOSHIMA, DARIUS STALIUNAS (eds): Protecting the Empire: Imperial Government and Russian Nationalist Alliance in the Western Borderlands during the Late Imperial Period, Budapest; New York 2019.

11 Stolypin's letter to Governor-General Alexander Meller-Zakomel'skii, 16.3.1908, cit. in: NATALĪA S. ANDREEVA: Pribaltiiskie nemcy i rossiiskaia pravitel'stvennaia politika v nachale XX veka, S.-Peterburg 2008, s. 275–280, cit. s. 277.

12 ERNST BENZ: Die Revolution von 1905 in den Ostseeprovinzen Rußlands: Ursachen und Verlauf der lettischen und estnischen Arbeiterbewegung im Rahmen der ersten russischen Revolution, Mainz 1989; TOOMAS KARJAHÄRM: Gewalt in Estland im Jahr 1905: emotionale Anomalie oder ein Faktor der Modernisierung?, in: KARSTEN BRÜGGEMANN (ed.): Wandel und Anpassung in der Geschichte Estlands. 16.–20. Jahrhundert / Change and Adaptation in Estonian History. 16th–20th Century, Lüneburg 2014 = Nordost-Archiv 22/2013, pp. 140–174.

13 Šī situācija ir detalizēti analizēta: ANDREEVA, Pribaltiiskie nemtsy (kā 11. atsauce).

- 14 KIVELSON, SUNY, *Russia's Empires* (kā 1. atsauce), p. 201; THEODORE R. WEEKS: *Managing Empire: Tsarist Nationalities Policy*, in: LIEVEN (ed.): *Cambridge History* (kā 3. atsauce), pp. 27–44.
- 15 ISAKOV, *Ostzejskij vopros* (kā 6. atsauce), pp. 178–183; JULIA L. MICHAILOVA: “Baltiiskii vopros s pravitel'stvennoi tochki zreniia”: P. A. Valuev i ego rol' v upravlenii Pribaltiiskim kraem v 1860–e gody, in: ALEKSANDR O. CHUBAR'IAN u.a. (eds): *Rossija i Baltija*, vyp. 4, Moskva 2006, s. 16–28.
- 16 ALEKSEJ I. MILLER: *Jazyk, identichnost' i loial'nost' v politike vlastei Rossijskoi imperii*, in: ALEKSANDR O. CHUBAR'IAN u.a. (eds): *Rossija i Baltija*, vyp. 3, Moskva 2004, s. 142–155.
- 17 Protams, tas liek uzdot jautājumu, vai ir iespējams vispārināt, ka ikviens pareizticīgs krievs automātiski ir lojāls tronim un nācijai? Sk. WORTMAN, *The “Integrity”* (kā 7. atsauce). Tomēr saskaņā ar MILLER, *Imperiia Romanovykh* (kā 1. atsauce), s. 66, krievu nacionālistiem bija ļoti grūti pieņemt integrētus un lojālus pareizticīgos, kas nav “isti” krievi.
- 18 AUSTIN JERSILD: ‘Russia’, from the *Vistula to the Terek to the Amur*, in: *Kritika* 1, 2000, pp. 531–546, here 534, 542.
- 19 CARL SCHIRREN: *Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin*, Leipzig 1869, pp. 103, 104–105. Širrena kritika: IURII SAMARIN: *Okrainy Rossii. Seria pervaia: Russkoe baltiiskoe pomor'e*. vyp. 1: *Russkoe Baltiiskoe pomor'e v nastoiashchuiu minutu* (kak vvedenie v pervuiu seriiu), Prague 1868. Samarina kādreizējā skolotāja vēsturnieka atbilde: MIKHAIL P. POGODIN: *Ostzeiskii vopros*. Pis'mo M. P. Pogodina k professoru Shirrenu, Moskva 1869. Sk. arī MICHAEL HALTZEL: *Der Abbau der ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Russlands. Ein Beitrag zur Geschichte der russischen Unifizierungspolitik 1855–1905*, Marburg 1977, S. 27–40; GERT VON PISTOHLKORS: *Ursprung und Entwicklung ethnischer Minderheiten in der baltischen Region im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert*, in: IDEM, MATTHIAS WEBER (eds): *Staatliche Einheit und nationale Vielfalt im Baltikum. Festschrift für Prof. Dr. Michael Garleff zum 65. Geburtstag*, München 2005, pp. 13–34.

izmantots analītiskos nolūkos, jo tā lietojums pirmkārt un galvenokārt ir atkarīgs no individuālas vai kolektīvas interpretācijas un uztveres.

Turpmākie notikumi apliecina, ka “rusifikācija” impērijā jebkurā gadījumā ir bijusi neveiksmīga, ne tikai krievu nacionālistu uztverē, bet arī mūsdienu zinātnes skatījumā. Daudzu nekrievu un ne–pareizticīgo minoritāšu dzīvi regulēja īpaši likumi, īpaši tas attiecināms uz ebrejiem, Ziemeļkaukāza tautām, kalmikiem un vairākām Sibīrijas tautām.¹⁴ Padarīt nekrievus par krieviem noteikti nebija vienīgais cariskās nacionālās politikas mērķis, un, protams, neviens necerēja, ka vācieši vienā brīdī pārtaps krievos. Lai gan 19. gadsimta 70. gadu sākumā Iekšlietu ministrija par igauņiem un latviešiem rakstīja kā par “etnogrāfisko materiālu”, kam nākotnē jāizdara izvēle par labu ģermanizācijai vai rusifikācijai.¹⁵ Šķiet, vietējo iedzīvotāju vairākuma ģermanizācijas novēršana bija galvenais valsts politikas uzdevums piekrastes provincēs, līdzīgi kā polonizācijas novēršana bija centrālā ideja diskriminējošajiem likumiem, kas 19. gadsimta 60. gados ierobežoja lietuviešu valodas lietošanu.¹⁶ Kā norādījis Ostins Džersilds, tā laika krievu elites vairākuma izpratne par rusifikāciju pagērēja “bezierunu lojalitāti pret Krievijas pasauli”, kas tika uzskatīts par nekrievu lojalitātes priekšnosacījumu.¹⁷ Tāpat Džersilds uzsvēra, ka tādi jēdzieni kā *sbliženie* (tuvināšanās, konverģence) un *sliianie* (saplūšana, apvienošana) nereti tika lietoti kā metaforisks integrācijas procesa apzīmējums, “kas bieži raksturoja administratīvo tieksmi sistematizēt un vienādot, nevis ideju par kultūras un individuālām pārmaiņām”.¹⁸

Šajā kontekstā jāpiemin Karla Širrena (*Carl Christian Gerhard Schirren*; 1826–1910) un Jurija Samarina (*Юрий Федорович Самарин*; 1819–1876) diametrāli pretējie viedokļi 19. gadsimta 60. gados, kas tikai apstiprināja valsts pārvaldes iestāžu šaubas par vācbaltiešu elites lojalitāti, ņemot vērā Širrena atklāto paziņojumu, ka jēlkāda emocionāla saikne ar krievu nāciju nav iedomājama.¹⁹ Tomēr nacionālisma laikmetā šāda

identificēšanās ar vairākuma kultūru tika uzskatīta par vienu no minimālajām prasībām, kas izpildāma, lai nodrošinātu miermīlīgu līdzāspastāvēšanu nacionāli noskaņotā impērijā. Kā zināms, Širrens emigrēja uz Vāciju.²⁰

Kā mainījās Baltijas provinču uztvere Iekškrēvijā²¹

19. gadsimta 60. gados krievu valodā ienāca jauns Baltijas provinču ģeogrāfiskais apzīmējums, kas vienlaikus norāda arī uz iepriekš tekstā aprakstīto uztveres maiņu. Tradicionālais apzīmējums krievu valodā bija *Ostzeiskie gubernii* (*Ostsee* ir Baltijas jūras apzīmējums vācu valodā), savukārt no 90. gadiem arvien biežāk tika lietots apzīmējums *Pribaltiiskii kraj* (Piebaltijas novads). Ar šo terminu Baltijas topogrāfija tika rusificēta semantiski, vienlaikus sasaucoties ar fundamentālām uztveres pārmaiņām. Līdz ar apzīmējumu mainījās arī attieksme, proti, *Ostzē* saistījās ar ko attālinātu un savā būtībā svešādu, ko tādu, kam pat var tikt ļauts eksistēt atsevišķi. Savukārt *Pribaltiiskii kraj* jau liecināja par īstenu piederību impērijai.²² 1907. gadā ultranacionālistiskais laikraksts *Okrainy Rossii* (Krievijas nomales) savās publikācijās uzstāja, ka vienīgi vācieši joprojām izmanto vecmodīgo apzīmējumu *Ostzeiskii kraj*, savukārt krievi tika aicināti pieturēties pie ģeogrāfiski korektā nosaukuma *Pribaltiiskii kraj*,²³ jo galu galā tieši ģeogrāfiskais faktors (kombinācijā ar citiem) padarīja šo reģionu īstenu “krievisku”, vismaz saskaņā ar plaši izplatīto nacionālistu diskursu (skatīt zemāk).

Šī pierobežas reģiona apzīmējuma maiņa ilustrē plašāku domāšanas procesu, kura ietekmē reģions krievu acīs pamazām kļūva arvien “krieviskāks”; es šo procesu dēvēju par mentālo apropriāciju, proti, kulturāli un etniski nekrievisks reģions tiek uztverts kā neatņemama vai pat pašsaprotama Krievijas valsts sastāvdaļa. Esmu nonācis pie secinājuma, ka krievu attieksmes “rusifikācija” attiecībā uz šo “vācisko” reģionu bija daudz nozīmīgāks fenomens, nekā tā “rusifikācija”, ar kuru saprata Aleksandra III reformas laika posmā no 19. gadsimta 80. gadu vidus līdz 90. gadu sākumam, kuru primārais mērķis bija nostiprināt

20 MICHAEL GARLEFF (ed.): Carl Schirren als Gelehrter im Spannungsfeld von Wissenschaft und politischer Publizistik, Lüneburg 2013.

21 Sadalā izmantoti fragmenti no KARSTEN BRÜGGEMANN: The Baltic Provinces and Russian Perceptions in Late Imperial Russia, in: IDEM, BRADLEY D. WOODWORTH (eds): Russland an der Ostsee: Imperiale Strategien der Macht und kulturelle Wahrnehmungsmuster (16. bis 20. Jahrhundert) / Russia on the Baltic: Imperial Strategies of Power and Cultural Patterns of Perception (16th – 20th Centuries), Wien; Köln; Weimar 2012, pp. 111–141.

22 Viena no ietekmīgākajām Imperiālās Krievijas Ģeogrāfijas vārdnīcām, kas tika izdota vēl 1876. gadā, joprojām izmantoja vienīgi apzīmējumu Ostzeiskii kraj: PETR. P. SEMENOV-TI-AN-SHANSKII (ed.): Geograficheski Slovar' Rossiiskoi imperii, t. 3, Sanktpeterburg 1867, s. 725. The Brockhaus and Efron Encyclopaedia has the entry A[BE]L' E.] IA[NOVSKIJ]: Pribaltiiskij (ostzejskij) kraj, in: Entsiklopedicheskii slovar', vyp. XXV (49), S.-Peterburg 1898, s. 110–117. Par diskusiju attiecībā uz krievu *Pribaltika* semantiku sk. ELENA IU. ZUBKOVA: Pribaltika i Kreml' 1940–1953, Moskva 2008, s. 3. Par teritoriālās rusifikācijas procesu saistībā ar jauna Polijas apzīmējuma ieviešanu – *Privislenskii kraj* – sk. RAYMOND PEARSON: Privileges, Rights, and Russification, in: OLGA CRISP, LINDA EDMONSON (eds): Civil Rights in Imperial Russia, Oxford; New York 1989, pp. 85–102, here 97.

23 BALT: Pribaltiiskii vopros, in: Okrainy Rossii 1907, No. 37–38, s. 537–538.

24 Tomēr tolaik šo integrāciju tika plānots noslēgt bez *zemstvo* (zemstes) un vietējo administratīvo struktūru izveides; tā vietā vietējā līmeņa pārvaldes iestādes centās vismaz simboliski palielināt valsts reliģijas klātbūtni reģionos. RICHARD S. WORTMAN: The "Russian Style" in Church Architecture as Imperial Symbol after 1881, in: JAMES CRACRAFT, DANIEL ROWLAND (eds): *Architecture of Russian Identity. 1500 to the Present*, Ithaca; London 2003, pp. 101–116; KARSTEN BRÜGGEMANN: *Wie der Revaler Domberg zum Moskauer Kreml wurde: Zur lokalen Repräsentation imperialer Herrschaft im späten Zarenreich*, in: JÖRG BABEROWSKI, DAVID FEEST, CHRISTOPH GUMB (eds): *Imperiale Herrschaft in der Provinz. Repräsentationen politischer Macht im späten Zarenreich*, Frankfurt am Main 2008, S. 172–195.

25 FADDEJ V. BULGARIN: *Letniaia progulka po Finliandii i Shvetsii v 1838 g., Sanktpeterburg 1839*, s. 5. Pirms dažiem gadiem Bulgarins bija iegādājies muižu "Karlova" netālu no Dorpatas. cf. MALLE SALUPERE: *F. V. Bulgarin v Lifliandii i Estliandii*, in: NAFTOLII BASSEL', VIKTOR BOIKOV (eds): *Russkie v Estonii na poroge XXI veka. Proshloe, nastoiashchee, budushchee*, Tallinn 2000, s. 146–161.

26 BULGARIN: *Letniaia progulka* (kā 25. atsaucē), s. 6.

27 SERAFIM P. MANSYREV: *Moi vospominaniia o Gosudarstvennoi Dume (1912–1917)*, in: *Istoriik i Sovremennik*, vyp. 2, Berlin 1922, s. 5–45, here 21–22. Ir skaidri pamanāms, ka paša Mansireva zināšanas, īpaši sarežģītos agrārajās jautājumos, bija visai nepilnīgas. Sk. ANDERS HENRIKSSON: *Vassals and Citizens. The Baltic Germans in Constitutional Russia, 1905–1914*, Marburg 2009, pp. 156–157.

Baltijas pierobežas reģionu administratīvu un kulturālu integrāciju impērijā.²⁴

Kā skaidrojama šī uztveres pārkrievošanās? Kā provinces kļuva "krieviskākas" krievu elites uztverē? Jāatzīst, ka Krievijas teritorijā zināšanas par Baltijas provincēm bija visai niecīgas. 1839. gadā pazīstamais poļu izcelsmes krievu publicists Fadejs Bulgarins (*Jan Tadeusz Bucharyn*; 1789–1859) publicēja pārskatu par savu Somijas lielhercogistes un Zviedrijas karalistes apmeklējumu. Kopš 19. gadsimta 20. gadu beigām Bulgarins plaši aprakstīja arī Baltijas provinces (1836. gadā publicētajos kopotajos rakstos simtiem lapaspusšu tika veltītas Baltijas provincēm). Vēl 1839. gadā viņš sev raksturīgajā vienkāršrunas manierē rakstīja: "Vai zināt, mani draugi, ka Vidzemē, tāpat kā Saksijā, ir pašiem sava Šveice."²⁵ Lasot šos aprakstus, top skaidrs, ka vienkāršam krievu lasītājam Saksija ir daudz pazīstamāka nekā Vidzeme, turklāt Bulgarins sūkstījās, ka Krievijā cilvēki nespējot atšķirt vienu Baltijas guberņu (*Ostzeiskie gubernii*) no citas, jo tās visas vienoja apstākļi, ka izglītoto un turīgo sabiedrības slāni veidoja vāciski runājošie. "Tomēr tās atšķiras," skaidroja Bulgarins, "tajās vērojami ne tikai atšķirīgi klimatiskie apstākļi un augsnes tipi, bet arī atšķirīgas iedzīvotāju rakstura iezīmes [un] parašas, kā arī [vietējie] likumi."²⁶

Pārsteidzoši, ka arī pēc vairāk nekā 70 gadiem šajā ziņā praktiski nekas nav mainījies. Kņazs Serafims Mansirevs (*князь Серафим Петрович Мансырев*; 1866–1928), jurists no Rīgas, kurš 1912. gadā kā Konstitucionālo demokrātu partijas pārstāvis tika ievēlēts par Krievijas Valsts Domes deputātu, savos memuāros sūrojās par kolēģu niecīgajām zināšanām Baltijas lietās. Mansirevs norādīja, ka Valsts Domē nevienam neesot bijis ne mazākā priekšstats par trim Baltijas provincēm, neraugoties uz to, ka tās atradās tik tuvu galvaspilsētai. "Praktiski nevienam nebija ne jausmas par to, ka igauņi nav gluži tie paši latvieši," viņš rakstīja.²⁷ Mansirevs savos rakstos minēja tieši piemēru par igauņu un latviešu neatšķiršanu, taču līdzīga neorientēšanās raksturoja arī vispārīgos priekšstatus par Baltijas provincēm. Kopumā

jāatzīst, ka impērijas galvaspilsētā nebija ne jausmas par dzīvi Baltijā.

Ir plaši zināms, ka Baltijas provinces galvenokārt tika konceptualizētas kā visnotaļ vāciska, līdz ar to arī izteikti eiropiska impērijas daļa. Nikolaja I valdīšanas laikā nereti šo reģionu uztvēra kā Krievijas sejas “eiropēiskos” vaibstus, tādējādi padarot Krieviju par īstenu Eiropas impēriju. 1848. gadā ievērojamais ģeogrāfs Konstantīns Arsenjevs (*Константин Иванович Арсеньев*, 1789–1865) rakstīja, ka, neraugoties uz to, ka impērijas provinces Baltijas jūras krastos valodas, tiesību sistēmas un kultūras ziņā ir tik svešādas, tās tomēr ir uzskatāmas par “impērijas lielāko dārgumu”, vēl jo vairāk tādēļ, ka tieši šīs provinces apliecina impērijas piederību Eiropai.²⁸ Likumsakarīgi, ka vācu dominānce šajā teritorijā tika uztverta kā “kosmopolītiska monarhija”, kas raksturīga Nikolaja valdīšanas ērai.²⁹ Bulgarins uzsvēra, ka Vidzemē, Tartu Universitātē bija viegli pieejama klasiskā Eiropas izglītība. Tomēr vēlīnākos rakstos Bulgarins kritizēja vācbaltiešus par atteikšanos mācīties sava imperatora valodu, kaut tie paši apgalvojot, ka dziļi cienot savu valdnieku; tāpat viņš kritizēja vācbaltiešu “provinciālo patriotismu”.³⁰ Tiesa, šī kritika nebija balstīta etniskos aizspriedumos. Krievijas attiecības ar Baltijas provincēm raksturoja abpusēja cieņa, un šo attiecību pamatā joprojām bija tradicionālā īpašumtiesībās balstītā solidaritāte jeb “aristokrātijas alianse”. Kamēr Baltijas provinces ievēroja uzticības zvērestu Romanovu dinastijai un klusi administrēja vietējos jautājumus, lieki nekaitinot galvaspilsētu, centrālā valdība neuzskatīja par vajadzīgu iejaukties. Reģiona svešādība vēl nepārauga atsvešinātībā, un Pēterburgā neviens nešaubījās par impērijas varas stabilitāti reģionā.

Šos Krievijas sejas eiropēiskos vaibstus vēl spilgtāk iezīmēja dzejnieki un rakstnieki, kurus vilināja šī Krievijas ziemeļrietumu reģiona fascinējošā svešādība. Savos darbos viņi radīja teju ideālu romantiskas ainavas tēlu, apvijot reģionu ar “brūnniecisku” pagātni. Viens no centrālajiem elementiem ārkārtīgi populārajā un plaši lasītajā Aleksandra Bestuževa-Marlinska (*Александр Александрович Бестужев (Марлинский)*; 1797–1837) “Poezdka v Revel’ ” (*Ceļojums uz Rēveli*, 1821) bija autora uzburtais Baltijas provinču attēlojums, proti, tās tika dēvētas par “mūsu rietumiem” jeb krievu rietumiem.³¹

28 KONSTANTIN I. ARSEN'EV: *Statisticheskie očerki Rossii*, S.-Peterburg 1848, s. 4: “Visi Krievijas īpašumi Baltijas jūras piekrastē, neskatoties uz to svešādību valodas, parašu un sabiedriskās iekārtas ziņā, ir impērijas lielākie dārgumi, kas nodrošina politisko ietekmi un varu starp citām Eiropas valstīm.”

29 PAUL BUSHKOVITCH: *What Is Russia? Russian National Identity and the State, 1500–1917*, in: ANDREAS KAPPELER, ZENON E. KOHUT, FRANK E. SYSYN (eds): *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*, Edmonton; Toronto 2003, pp. 144–161, here 154.

30 BULGARIN, *Letniaia progulka* (kā 25. atsauce), s. 33 (cit.), 38, 40–41, 68.

31 ALEKSANDR BESTUZHEV: *Poezdka v Revel'*, Sanktpeterburg 1821.

- 32 Vairāk: BRÜGGEMANN, Licht und Luft (kā 1. atsaucē), S. 103–118.
- 33 Tas īpaši attiecināms uz Bulgarina darbiem. BULGARIN, Letnīaia progulka (kā 25. atsaucē); sk. IDEM, Progulka po Livonii, in: IDEM, Sochineniia, vyp. 3, Sanktpeterburg 1836, s. 293–511.
- 34 FADDEI V. BULGARIN: Revel' letom 1835 goda, in: IDEM, Sochineniia, vyp. 3 (kā 33. atsaucē), s. 266–292, here 266.

Bestuževs savos vēlāk izdotajos “Livonijas stāstos”, kas sarakstīti Valtera Skota manierē, apraksta Baltijas pilis un augstzimušus bruņiniekus, piešķirot viduslaiku Livonijai, tātad arī Krievijai, īstēni eiropeisku romantismu. Bestuževs kļiedēja jēlkādas šaubas par to, ka šī specifiskā un vietējā vēsture varētu tikt skatīta atrauti no Krievijas vēstures. Viņa veidotais naratīvs kļuva par daļu no tendences, kas Baltijas pagātnei integrēja Krievijas valsts vēstures oficiālajā stāstā.³²

Tieši šajā laikā ceļošana un tūrisms uz Baltijas provincēm kļuva par primāro krievu imigrācijas avotu reģionā. Tiem, kam pietrūka līdzekļu, lai ceļotu uz rietumiem, vai šādi izbraucieni nebija atļauti, beidzot radās iespēja apmeklēt pašas Krievijas Eiropu – vien pāris dienu attālumā no galvaspilsētas. Ja Sanktpēterburgas eiropeiskums šķita samākslots, tad vēsturiski vāciskā Rēvele (mūsd. Tallina) un Rīga piedāvāja daudz autentiskāku baudījumu. Šī laika posma literatūra liek skaidri noprast, ka Baltijas provinču “vāciskums” joprojām tika uztverts kā vēlams un bagātinošs kultūras daudzveidības piensums Krievijas impērijai vai pat paraugs, kam sekot Krievijas pamatteritorijā.³³ Šajos gados Rēvele kļuva par izsmalcinātu jūras kūrortpilsētu, kurā atpūtās galvaspilsētas turīgākie iedzīvotāji un mākslinieki. Bulgarins šī laika noskaņu raksturoja šādi: “No sirds iesaku apmeklēt Rēveli. Jūs noteikti izbaudīsiet šo nelielo, senatnīgo bruņniecības mājvietu un Hanzas savienības pilsētu, kas brīnumainā kārtā nav tikusi nopostīta briesmīgo ziemeļu karu laikā.”³⁴

Nikolaja I valdīšanas laikā krievu attieksmi pret Baltijas provincēm joprojām raksturoja cieņa pret vietējām (vāciskajām) tradīcijām, ko stiprināja arī tradicionālā īpašumtiesībās balstītā solidaritāte. Igaunijā dzimušais cara Trešās pārvaldes (slepenpolīcijas) vadītājs grāfs Aleksandrs fon Benkendorfs (*Александр Христофорович Бенкендорф*; 1782–1844) ir tipisks Baltijas–Krievijas idillisko attiecību piemērs. Viņam piederošās Fallas pils (vāc. *Schloss Fall*; ig. *Keila–Joa mōis*; kr. *Замок Фалль*) parks ar gleznaino ūdenskritumu, kas atradās vien 40 km attālumā no Rēveles, kļuva par krievu tūristu iecienītāko galamērķi, kaut vai tādēļ vien, ka parka kokus bija stādījis pats imperators. Turklāt muižas pils un jo īpaši unikālais parks, kura apstādījumos izmantoti augi no visas plašās impērijas, precīzi simboli-

zēja ne tikai impērijas daudzveidību, bet, protams, arī kontroli. Šī konkrētā vācbaltiešu provincē atrodama impērijas fragmenta simbolisko nozīmi palīdz atklāt tolaik aprakstos izmantotie apzīmējumi. Krievu tūristiem, kas apmeklēja Rēveli, Fallas pils bija obligāts apskates objekts, līdzīgi kā Bahčisarajas strūklaka Krimā. Kā 19. gadsimta 50. gadu sākumā rakstīja kāds anonīms autors, “ceļojums uz Rēveli bez Fallas pils apmeklējuma ir tas pats, kas ceļojums uz Romu, neapmeklējot pāvestu”.³⁵ Benken-
dorfa muižas komplekss tika salīdzināts ar tādiem impē-
rijas plašumos sastopamiem eksotiskiem dabas brīnumiem kā
Kaukāzs vai Krima.³⁶

Tomēr kultūras ziņā šis reģions saglabāja svešatnību, neskatoties uz to, ka tam tika piedēvētas nesaraujamas saites ar Krieviju un tās pagātņi. Baltijas provinces joprojām tika uztvertas kā Eiropa vai precīzāk – nekrievu vai pat neslāvu Eiropa, kas tomēr atrodas impērijas robežās un bagātina tās kultūru. Tomēr šī uztvere pamazām sāka mainīties. Krievijas iekšējās debātes par impērijas attiecībām ar Eiropu piešķīra šai attiek-
smei politisku nokrāsu, proti, vai Baltijas provinces būtu lolo-
jamas kā “mūsu pašu rietumi” vai arī uztveramas kā potenciāls
drauds impērijas vienotībai? Ja 19. gadsimta 20. un 30. gados
krievu tūristi Baltijas provinču viduslaiku pilsētās, pilīs un
romantiskajās ainavās joprojām lūkoja atrast un ieraudzīt “paši
savu Eiropu”, tad vēlāk par meklējumu mērķi kļuva impērijas
simboli šajā svešādajā vidē kā tādā. Jau 30. gados Rēvele bija
pārtapusi par *lieux de memoire* jeb atmiņu vietu saistībā ar
Pēteri I, kas vairākkārt bija apmeklējis šo pilsētu.³⁷ Pēteris I te
bija uzcēlis sev pili, *Katharinental* (igauņu *Kadriorg*) un atstājis
daudzas citas liecības par savu klātbūtni, ko krievu ceļotāji pat
pēc 100 gadiem varēja viegli identificēt un uzmeklēt. Ja “impe-
riālās ceļošanas” kontekstā *Katharinental* simbolizēja ieka-
rojumus un diženo pagātņi, kas saistīta ar Pētera I piemiņu,
tad Benkendorfa muiža drīzāk norādīja uz tagadnes saiknēm
un nākotnes iecerēm, jo tā simbolizēja ciešo vācbaltiešu elites
sadarbību ar Romanovu dinastiju, kas kalpoja visas impē-
rijas interesēm. Nacionālisma ietekme uz krievu pašuztveri
un izpratni par “pašiem savu” impēriju radikāli mainīja šo
redzējumu.

35 Poezdka v Fal', in: *Moda, zhurnal dlia svetskikh liudei* 1851, no. 19, s. 147, cit. pēc SERGEI G. ISAKOV: *Russkii kul'turnyi ochag "na revel'skikh vodakh"*, in: IDEM: *Ocherki russkoi kul'tury v Estonii*, Tallinn 2005, s. 98–112, here 100; salīdz. sk. PETR P. SEMENOV (ed.): *Zhivopisnaia Rossiia. Otechestvo nashi v ego zemel'nom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii*, vyp. 2.2: *Severo-zapadnye okrainy Rossii. Pribaltiiskii kraj, Sanktpeterburg; Moskva* 1883, s. 275.

36 SERGEI G. ISAKOV: *Revel' v izobrazhenii russkikh pisatelei i khudozhnikov 1820–1840-kh godov*, in: SERGEI DOTSENKO (ed.): *Tallinskii tekst v russkoi kul'ture. Sbornik v chest' I. Z. Belobrovtssevoi – k 60-letiiu so dnia rozhdeniia*, Tallinn 2006, s. 19–42, here 24. Te jāpiebilst, ka krievu aizrautīgā sajūsmā par muižu nav vērtējama vien kā glaimīgi pazemīgs žests visvarenā Trešā departamenta vadītāja priekšā: par krāšņo muižu sajūsmā bija arī citzemju apmeklētāji. Sk. ELIZABETH RIGBY-EASTLAKE: *A Residence on the Shores of the Baltic*. Apraksts divos vēstuļu izdevumos, Vol. 2, London 1841, pp. 142–158; FRIEDRICH WINKLER: *Die Parkanlage zu Schloß Fall in Estland*, in: *Zeitschrift für bildende Gartenkunst* 4, 1893, S. 167–171, hier S. 167, 169.

37 SERGEI G. ISAKOV, TAT'JANA K. SHOR: *Vlastiteli Rossiiskoj imperii na estonskoj zeme*. Tallinn 2009, s. 10–52; JÜRİ KUUSKEMAA: *Peeter I ja Katariina I Tallinnas [Pēteris I un Katrīna I Tallinā]*, Tallinn 2004.

Nacionālistu stratēģijas Krievijas varas lēģitimizēšanai Baltijas provincēs

- 38 OLGA MAIOROVA: From the Shadow of Empire. Defining the Russian Nation through Cultural Mythology, 1855–1870, Madison 2010; WERNER BENECKE: Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich. Die Wehrpflicht in Russland 1874–1914, Paderborn etc. 2006.
- 39 Par Pētera I sākotnējo redzējumu: NIKOLAI N. PETRUKHINTSEV: The Baltic Strategy of Peter the Great, in: BRÜGGEMANN, WOODWORTH (eds): Russland an der Ostsee (kā 21. atsauce), S. 169–190.
- 40 IURII F. SAMARIN: Pis'ma iz Rigi, in: DMITRII F. SAMARIN (ed.): Sochineniia Iu. F. Samarina, t. 7, Pis'ma iz Rigi i Istorii Rigi, Moskva 1889, s. 1–160, here s. XVI; sk. EDWARD C. THADEN: Jurii Fedorovich Samarin and Baltic History, in: Journal of Baltic Studies 17, 1986, pp. 321–328, here 322.

Pieaugot spēkā nacionālistiskam noskaņojumam impērijā, “aristokrātijas alianse” sāka zaudēt savas pozīcijas, jo impērijas politika bija spiesta pielāgoties jaunai mērķauditorijai – miljoniem jaunu pilsoņu no Krievijas lauku apvidiem, kas, pateicoties arvien plašāk pieejamajai izglītībai un obligātā karadienesta ieviešanai 1874. gadā (kas bija daļa no “lielajām reformām”), arvien aktīvāk apguva lasītprasmi un rakstītprasmi.³⁸ Tradicionālie Krievijas impērijas varas lēģitimizēšanas paņēmieni, kas pamatā balstījās dieva gribas īstenošanā, nekrievu (pat neslāvu) reģionos vairs netika dogmatiski pieņemti. Līdz ar to bija nepieciešami jauni argumenti, lai pamatotu krievu pareizticīgā cara valdīšanu pār nekrievu un ne-pareizticīgo teritorijām. No vienas puses, krievu sabiedrisko notikumu komentētāji pirmo reizi piešķīra nozīmi Baltijas provinču demogrāfiskajam vairākumam – igauņiem un latviešiem, un, kas nav mazsvarīgi, apsvēra viņus kā potenciālos sabiedrotos cīņā pret vāciešiem. No otras puses, visvieglākais veids, kā pamatot krievu valdīšanu Baltijas jūras piekrastes teritorijās, bija paziņot, ka tās ir cieši saistītas ar Krievijas pasauli – ja ne tobrīd, tad vismaz pagātnē. Šajā kontekstā nezināmie igauņi un latvieši radīja augsni diskusijām par pievilcīgo un perspektīvo pārkrievošanās tematu; to apliecina šajā laika posmā dokumentētie argumenti par Krievijas varas lēģitimizēšanu Baltijā.³⁹

Iepriekš izklāstītais apliecina, ka jaunie etniskie un nacionālie kritēriji radīja pretnostatījumu tradicionālajai izpratnei par daudzveidību multinacionālā impērijā. Īpaša loma Krievijas varas un tiesību nostiprināšanā Baltijas reģionā bija prominētajiem slavofiliem publicistiem Jurijam Samarinam un Ivanam Aksakovam. Starp citu, tieši šo publicistu ietekmes rezultātā 19. gadsimta 80. gados Aleksandrs III īstenoja strīdīgās reformas Baltijas pierobežas reģionā. Jau 1848. gadā Samarins savā apcerējumā “Vēstules no Rīgas” (*Pis'ma iz Rigi*) piedāvāja Baltijas reģiona mentālās apropiācijas programmu, ko pasniedza kā priekšnosacījumu īstēnai Baltijas apvienošanai (*slianie*) ar Krievijas pamatteritoriju. Šī programma, neapšaubāmi, bija pret-runā tā laika impērijas iekšpolitikas uzstādījumiem, līdz ar to tā netika publicēta līdz pat Samarina nāvei 1876. gadā.⁴⁰ Visbei-

dzot, lai padarītu Krievijas valdīšanu Baltijas provincēs racionāli saprotamu, Samarins un viņa domubiedri izvirzīja ģeogrāfiskus, vēsturiskus un reliģiskus argumentus.

Ģeogrāfiskais arguments pirmkārt un galvenokārt tika izmantots, lai pamatotu Krievijas izplešanos līdz Baltijas jūrai, atsaucoties uz dabiskiem apstākļiem. Liela nozīme šajā procesā bija Samarina darbam “Vēstules no Rīgas”, kurā Krievijas vara reģionā tika pasniegta kā pašsaprotama un “dabiska”, proti, lielais Krievijas līdzenums (Austrumeiropas līdzenums) sniedzas līdz pat tā dabiskajai robežai – Baltijas jūras krastam. Līdz ar to nepastāv dabiskas robežas starp Baltijas provincēm un Krievijas pamatteritoriju. No tā izriet, ka Baltijas provinču piederību Krievijai nosaka ģeogrāfiskais stāvoklis.

Ja šo argumentāciju varēja pasniegt kā pašsaprotamu (ja neņem vērā citus faktorus, atliek vien aplūkot karti), tad vēsturiskais arguments radīja pretnostatījumu tradicionālajai izpratnei par reģiona vēsturi. Arī te Samarins bija pirmais, kas proponēja, ka gan esošās robežas, gan saikne starp Baltijas pagātnes un tagadnes reālijām esot “dabiska”. Šī jaunā interpretācija sludināja, ka Krievijas vara Baltijas piekrasti sasniedz jau 11. gadsimtā, kur tā uzsākusi miermīlīgas asimilācijas procesu, kas esot turpinājies vairākas desmitgades. Tomēr šo “dabisko” procesu 13. gadsimta sākumā ar “uguni un zobenu” esot pārtraukuši vācu iekarotāji, kas vardarbīgi apturējuši piekrastes saplūšanu ar Senās Krievzemes pareizticīgo pasauli.⁴¹ Tieši tādēļ esošā vāciešu politiskā dominance piekrastes teritorijā tika pasludināta par vēsturiski netaisnīgu un pret dabisku, jo Baltijas provinces vēsturiski esot krievu zemes (vismaz pilnīgi noteikti ne vāciešu).

Šis jaunradītais reģiona vēstures izklāsts ir cieši saistīts ar trešo – reliģisko argumentu. Ja reiz krievu vara Baltijas piekrastē bija noteicošā līdz pat katolicisko vāciešu uzbrukumam, var secināt, ka igauņi un latvieši pirms uzbrukuma tikuši austrumu kaimiņu kristīti. Kā rakstīja Samarins, “vācieši atņēma krieviem Baltijas piekrasti, savukārt katolicisms to izrāva no pareizticības azotes”.⁴² No tā savukārt izriet, ka Baltijas provinces pieder arī krievu kultūras telpai, jo vēsturiski tās ir bijušas daļa no Krievzemes pareizticīgās pasaules.

41 SAMARIN, Pis'ma (kā 40. atsauce), s. 4–5; sk. ANTI SELART: Vene ike ja muistne priius. Eesti-Vene suhete historiograafiast, in: Vikerkaar, 2000, no. 8/9, lk. 98–104, here 99.

42 SAMARIN, Pis'ma (kā 40. atsauce), s. 4–5; sk. [FILARET]: Otkuda korennye zhiteli Liffiandii pervonachal'no poluchili khristianstvo, s vostoka ili s zapada?, in: Moskovitianin 1843, ch. 4, no. 7, s. 85–102, here 96, 100.

- 43 DANIEL C. RYAN: Religious Conversion and the Problem of Commitment in Livland Province, 1850s–1860s, in: *Ajalooline ajakiri* 2007, no. 3/4 (121/122), lk. 369–392; IDEM: The Tsar's Faith: Conversion, Religious Politics, and Peasant Protest in Imperial Russia's Baltic Periphery, 1845–1870s, Ph.D. University of California, Los Angeles 2008. Sk. arī ALEKSANDR V. GAVRILIN: Ocherki istorii Rizhskoi Eparkhii. 19 vek, Riga 1999, s. 109–182; HANS KRUISS: Talurahva käärimine Lõuna–Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail, Tartu 1930; BRÜGGEMANN, Licht und Luft (kā 1. atsauce), s. 187–199.
- 44 SAMARIN, Pis'ma (kā 40. atsauce), p. 18.
- 45 AKSAKOV, Na kakom osnovanii (kā 4. atsauce).
- 46 ISAKOV, Ostzeiskii vopros (kā 6. atsauce), s. 70.
- 47 RENNER, Russischer Nationalismus (kā 6. atsauce), S. 363–364; sk. arī OLGA MAJEROVA: Die Schlüsselrolle der "deutschen Frage" in der russischen patriotischen Presse der 1860er Jahre, in: HERRMANN, DAGMAR (ed.): Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht. 19./20. Jahrhundert: Von den Reformen Alexanders II. bis zum Ersten Weltkrieg, München 2006, S. 81–101, hier 89.

Galu galā, vai tad to nepierāda pavisam nesenie notikumi, kad 19. gadsimta 40. gados aptuveni 100 000 latviešu un igauņu zemnieku Vidzemes provincē pārgāja pareizticībā? Tika apgalvots, ka šo notikumu pamatā bijuši vienīgi reliģiski apsvērumi, kas norādot uz dziļajām pareizticības kultūras saknēm Baltijas *tuzemcu* jeb "aborigēnu" vidū. Optimistiskais scenārijs paredzēja "pārkrievošānās" procesa turpinājumu (ar valsts atbalstu), tādējādi radot vācu protestantiem absolūti neizturamus apstākļus.⁴³

Šo procesu augstākais punkts tika sasniegts ar Samarina definēto morālo imperatīvu: Krievijai reģionā ir jāveic civilizēšanas misija, proti, jāpalīdz apspiestajiem igauņu un latviešu zemniekiem cīnīties par savām tiesībām.⁴⁴ Aksakovs apgalvoja, ka "Lielās reformas" beidzot ir sākušas izplatīt "Eiropas" ietekmi Baltijas jūras krastos.⁴⁵ Tādējādi eiropeskuma jēdziens tika apgriezts kājām gaisā, lai tikai Baltijas provinces integrētu Krievijas impērijā. Vācbaltiešus, ko iepriekš uzskatīja par impērijas eiropeskuma kodolu, tagad pasniedza kā barbariskus iebrucējus, savukārt viņu dominējošo lomu reģionā nosodīja kā vēsturiski nelegitīmu. 19. gadsimta 60. gados pat tika apgalvots, ka pārvācošanas ambīciju motivētā luterāņu baznīca ir uzklupusi Baltijas "iezemiešiem", kuriem pat mēdza piedēvēt mocekļu statusu, jo viņi cieš Krievijas idejas vārdā.⁴⁶

Tā tika radīts jauns ienaidnieks – Baltijas provincēs vācbaltiešu īstenotais "ģermanizācijas" jeb pārvācošanas projekts. Tādējādi "Baltijas jautājums" nu jau tika skatīts ārpolitikas kontekstā kā vairāk vai mazāk iedomāts impērijas drošības apdraudējums, kas vēl jo bīstamāks kļuva pēc Vācijas apvienošānās 1871. gadā. Paralēli pastāvēja arī "Polijas jautājums", tomēr "Baltijas jautājumam" piemita īpaši pievilcīga pasaules vēstures un ģermāņu–slāvu konflikta aura. Slavofils, vēsturnieks Nikolajs Daņilevskis (*Николай Яковлевич Данилевский*; 1822–1885) uzskatīja, ka šī konfrontācija bija vien elements krietni plašākā kultūru konfliktā starp ģermāņu un krievu pasaulēm.⁴⁷ Krievu interpretācijā Baltijas reģiona vācieši aizsāka savu izglītības un reliģijas karu (krievu teritorijā!), lai igauņus un latviešus pārvērstu vāciešos. Līdz ar to jebkāda valdības rīcība, lai to nepieļautu, var viegli tikt interpretēta kā aizsargreakcija pret draudiem zaudēt kontroli pār pierobežas teritorijām. Tā rezultātā Baltijas

provincēs kļuva par impērijas politikas izmēģinājumu poligону, savukārt ikreiz, kad šķita, ka valdība ir pārlieku kūtra impērijas vienotības sargātāja, uz izlēmīgāku rīcību allaž bija gatava agresīvi mudināt nacionālistu prese.

Kā iepriekš norādīts, no igauņiem un latviešiem tika sagaidīta izvēle – vai nu par labu ģermanizācijai vai rusifikācijai (otrā, neapšaubāmi, bija daudz vēlamāka izvēle). Jo konfliktā ar vāciešiem krietni un uzticami sabiedrotie var būt vien tādi igauņi un latvieši, kas skaidri pauduši savu uzticību krievu pasaulei. Šāda Baltijas provincēs notiekošo etnisko procesu uztvere tolaik bija visai raksturīga, proti, nevienam īsti neinteresēja jau uzsāktais igauņu un latviešu nacionalizēšanas process. Arvien pieauga etnogrāfisko publikāciju skaits, kas tikpat strauji augošajai lasītprātēju auditorijai stāstīja par impērijas etnisko daudzveidību, vienlaikus pasniedzot šīs daudzveidības pārstāvjus kā lauku vidē eksistējošus zemniekus, kas īpaši naski šūpoties (igauņi) un minēt mīklas (latvieši). Pamatā šī etnogrāfiskā informācija tika aizgūta no vairāk nekā 100 gadu vecas vācu apgaismības kustības literatūras. Nacionālās kustības lielākoties netika pieminētas, tāpat kā sensacionālais fakts, ka liela daļa šo “ieze-miešu” bija apguvusi lasīt un rakstīt prasmi.⁴⁸

Secinājumi: strupceļš

Šī pētījuma uzmanības centrā ir nacionālistiskā diskursa veidošanās, īpaši attiecībā uz Baltijas provinču uztveri Krievijas pamatteritorijā. Neapšaubāmi, sabiedrisko domu joprojām ietekmēja arī izteikti tradicionālais skatījums, proti, pārliecība, ka Baltijas provinces ir paraugs, no kā mācīties visai impērijai. Tomēr kopš 19. gadsimta 70. gadu beigām tādi liberālie izdevumi kā “*Vestnik Evropy*” (Eiropas vēstnesis) uzstājīgi pieprasīja Baltijas provinču reformēšanu. Vienlaikus tas pats žurnāls turpināja izsmiet nacionālistu utopiskās idejas, piemēram, par to, ka lojalitāti valstij garantē vienīgi krieviskas un pareizticīgas izcelsmes pavalstnieki.⁴⁹ Kā iepriekš norādīts, Aleksandra III valdīšanas laikā visbeidzot tika īstenotas reformas, kas Baltijas piekrasti “tuvināja Krievijai”, tomēr 1892. gada municipālā reforma, kas tika īstenota visā impērijas teritorijā, no jauna nostiprināja vāciešu pozīcijas Baltijas provinču pilsētās

48 Sīkāk: BRÜGGEMANN, Licht und Luft (kā 1. atsauce), S. 149–180.

49 Sk., piemēram, aculiecinieku izklāstu M. R.: Sovremennaia Riga. Ee obshchestvennaia zhizn' i poriadki, in: Vestnik Evropy 13, 1878, no. 3, s. 320–352; par “Vestnik Evropy” nostāju sk. BRÜGGEMANN, Licht und Luft (kā 1. atsauce), passim. Etniskās lojalitātes ideju kritizēja arī labējie konservatīvie. Sk. KONSTANTIN N. LEONT'EV: Nashi ukrainy (1882), in: IDEM: Vostok, Rossiia i Slaviansstvo. Filosofskaia i politichskaia publitsistika. Dukhovnaia proza (1872–1891), Moskva 1996, 338–346.

50 N. N.: Iz Pribaltiiskogo kraia, in: *Okrainy Rossii*, 1908, no. 5, s. 69–70. Fragmenti publicēti: VALENTIN S. DJAKIN: Nacional'nyi vopros vo vnutrennom politike tsarizma (XIX – nachalo XX vv.), S.-Peterburg 1998, s. 242–243.

51 ANTON S. BUDILOVICH: O poslednykh dvizheniakh v srede chudskikh i letsikh plemen Baltiiskogo poberezh'ia. Rech' v torzhestvennom sobranii Spb. Slavianskogo Blagotvoritel'nogo Obshestva, 30 Dekabria 1905 g., S.-Peterburg 1906, s. 24.

52 KARSTEN BRÜGGEMANN: Representing Empire, Performing Nation? Russian Officials in the Baltic Provinces (Late Nineteenth / Early Twentieth Centuries), in: *Ab Imperio* 15, 2014, no. 3, S. 231–266, here 262.

pret arvien augošo igauņu un latviešu vidusšķiru. Skaidri definēta nostāja vienā vai otrā pusē tolaik nepastāvēja, jo impērijas vadība centās panākt līdzsvaru starp konfliktējošajām pusēm, t.i., saturēt kopā daudznacionālu impēriju laikā, kad strauji aug nacionālistiskais pieprasījums, ko īpaši aktīvi uzkurināja prese. Tā visa rezultātā vismaz līdz 1905. gada revolūcijai nacionālā jautājuma diskurss Krievijas impērijā joprojām bija atklāts.

Pēc 1905. gada nacionālistu aprindās arvien pieauga sajūta, ka etniskās daudzveidības Pandoras lāde kļūst arvien draudīgāka. Viens no aktīvākajiem trauksmes cēlējiem bija bijušais Jurjevas Universitātes rektors Antons Budilovičs (*Антон Семёнович Будилович*; 1846–1908), kurš sabiedrību brīdināja par briesmām, kas gaidāmas, ja impērija zaudēs pierobežas provinces Baltijas piekrastē. Labējā laikrakstā “*Okrainy Rossii*” (Krievijas nomales) situāciju Baltijas provincēs raksturoja kā ārkārtīgi dramatisku. Proti, tiekot dedzinātas muižas, kantoros no sienām tiekot novākti cara portreti, savukārt ikviens krievs, kuru vēl nav paspējuši “pārvācot, pārlatviskot vai luteranizēt”, esot juties kā “ienaidnieka teritorijā”. Baltijas provincēs impērijai draudot lielas briesmas.⁵⁰ Budilovičs šīs bailes no impērijas apokalipses uzturēja gan mutvārdos, gan rakstveidā: “Ne tikai Pēterburgai, bet arī visai impērijai Baltijas provinces ir vajadzīgas kā gaisma un gaiss. [...] Vai tiešām mēs pieļausim, ka svešinieku autonomijas sistēma mums nogriezīs šo izeju [uz jūru – *K. B.*]?”⁵¹

Kā esmu norādījis citos pētījumos, “reģionālās varas krīze sociālo un etnisko pārmaiņu gados ir apliecinājusi, ka jebkāda pretošanās etnisko krievu dominancei šajā nekrievu pierobežā bez ievērojamām valsts investīcijām un militāra atbalsta ir neiedomājama. Šādos apstākļos nācijas pozīciju stiprināšanas atbalstītājiem reģionā atlika vien žēloties par pagātnē neizmantotajām iespējām.”⁵² Ko valdība? Sanktpēterburga nonāca strupceļā. 1916. gadā šo dilemmu spilgti raksturoja 96 Valsts Domes delegātu atbalsts administratīvās reformas īstenošanai visās trijās provincēs (protams, pēc kara), kā arī vietēji vēlētas zemstes (vietējās pašpārvaldes) ieviešanai, kas raksturīga impērijas krievu teritorijām. Šī iniciatīva neguva valdības atbalstu. Ārlietu ministrs Sergejs Sazonovs (*Сергей Дмитриевич Сазонов*; 1860–1927) savu nostāju skaidroja šādi: “Kādreizējās

vācu kundzības saglabāšanās Baltijas provincēs, protams, nav pieļaujama; tomēr tikpat nepieļaujama ir arī vietējās ietekmes un [pašpārvaldes] varas nodošana igauņu vai latviešu rokās.”⁵³ Šis bija Baltijas provincēs īstenotās cariskās politikas strupceļš. Tikai 1917. gada pavasarī liberālā pagaidu valdība apņēmīgi lauza savienību ar Sanktpēterburgas tradicionālajiem sabiedrotajiem – vācbaltiešiem – un lēma par labu Baltijas provinču etniskā vairākuma atbalstam. Tiesa, tolaik galvenā motivācija bija vēlme izveidot federālu impērijas struktūru ar spēcīgu nacionālo autonomiju. Neviens vēl nenojauta, ka šis lēmums vainagosies ar neatkarīgu valstu izveidi.

53 Ārlietu ministra Sergeja Sazonova piezīme, 19.5.1916. Citāts no TOOMAS KARJAHÄRM [KAR'IAKHRIAM] (ed.): Imperskaia politika v Pribaltike, Tartu 2000, s. 392–293.

How to Make a Non-Russian Region Loyal? “Russification” and Imperial Challenges in the Baltic Borderlands

Karsten Brüggemann

This paper focusses on the establishment of a nationalist discourse influencing the general perception of the Baltic littoral among Russian cultural elites. The age of nationalism had a huge impact in Russia since the category of “nation” proved its assertiveness in Italy and Germany. How should a multinational empire adapt to the new environment created by the new category of “nation”? As one of the consequences of the “Great Reforms” a vibrant and diverse newspaper culture debated nationalist ideas during the 1860s. During the last third of the 19th century Russian perceptions of the tsarist imperial possessions at the Baltic Sea coast thereby became increasingly diverse.

In this period of changing patterns of understanding the nature of the Russian empire, a view of the three Baltic provinces Estland, Livland and Kurland from the Russian centre could express three different directions. The first (traditional) perspective imagined them as the core of the empire’s Europeaness. In contrast, those who opposed the idea of Russia’s Europeanisation project could claim just the opposite – Russia’s moral superiority over the Baltic provinces because of the modernising “Great Reforms” of Alexander II. Not the least, this view aimed at a re-definition of the historical role of the Baltic Germans from benefactors to illegal intruders which should become one of the most decisive factors accompanying the change of perception of the Baltic provinces among the Russian elite.

The third way of seeing the “German” provinces in the littoral was designed by the conviction that Russia was destined to be a national empire. Inspired by the Italian and German unification, this view was concerned first of all with the process of nation-building and nation-state consolidation. Heterogeneity of the multicultural state was perceived as the problem that was to be solved by integrating and unifying the spaces of the empire in terms of economy, administration and demography with the goal of creating a single cohesive and homogeneous polity. Ethno-cultural differences tended to be seen as obstacles to this cohesion of a modern state. In this perspective, the completely un-Russian character of the Baltic provinces was an eternal bone of contention for the adherents of the desire to make the empire “Russian” first and foremost. The article discusses especially this latter perspective in providing a new understanding of *obrusenie* (Russianisation) and *russifikatsiia* (Russification).

Krievijas impērijai piederošās Baltijas provinces no Vācijas skatpunkta “garā” 19. gadsimta laikā

Jans Kusbers

I

Kā zināms, 18. gadsimta gaitā Vidzeme, Igaunija un Kurzeme nonāca Krievijas pakļautībā. Ceļš bija pakāpenisks – sākot ar Baltijas provinču un pilsētu kapitulācijām (1710)¹ līdz Nīstades (*Nystadt*) miera līgumam (1721) un Kurzemes aneksijai, ko realizēja Katrīna II. No Anhaltes-Cerbstes (*Anhalt-Zerbst*) nākušajai vācu princesei īpaši nerūpēja bruņniecību pašapziņa un pilsētnieku ietiepība, kuri bija un palika vācu valodas ietekmē pat ilgi vēl pēc tam, kad Rīgā jau bija ienākusi industrializācija un modernizācija.²

Kad Katrīna, 1764. gadā apmeklējot Baltiju, draudēja ar iepriekš apstiprināto privilēģiju (1710, 1721) likvidēšanu, viņa lietas redzēja funkcionāli. Par to liecina arī vietniecības pārvaldes satversmes (*Statthalterschaftsverfassung*) ieviešana – eksperiments, kas beigās tomēr izrādījās neveiksmīgs.³ Iepretim postmodernām nacionālisma izpausmēm, kas Katrīnai II nebūt nebija svešas, viņai visupirms tomēr rūpēja valsts funkcionēšana, ko viņas skatījumā pat salīdzinoši attīstītajās Krievijas impērijas guberņās kavēja dažādi īpašu tiesību regulējumi. Pēc Katrīnas nāves viņas dēls Pāvels atzina Igaunijas, Vidzemes un Kurzemes bruņniecību privilēģijas. Rezultātā viņas sekotājiem Krievijas impērijas tronī par Baltijas vāciešu lojalitāti vairs nevajadzēja šaubīties – vismaz

- 1 Par kapitulācijām un to recepciju 19. gadsimtā sk. KARSTEN BRÜGGEMANN, MATI LAUR, Pärtel Piirimäe (Hrsg.): Die Baltischen Kapitulationen von 1710. Kontext – Wirkungen – Interpretationen, Köln; Weimar; Wien 2014.
- 2 Par Rīgas – kā Krievijas impērijas metropoles – ceļu sk. ERWIN OBERLÄNDER, KRISTINE WOHLFART (Hrsg.): Riga. Portrait einer Vielvölkerstadt am Rande des Zarenreichs 1857–1914, Paderborn 2004.
- 3 HUBERTUS NEUSCHÄFFER: Katharina und die baltischen Provinzen, Hannover, 1975,

- S. 379–388.
- 4 MICHAEL HALTZEL: Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Rußlands. Ein Beitrag zur Geschichte der russischen Unifizierungspolitik 1855 – 1905, Marburg 1977.
- 5 Runājot par Krievijas perspektīvu, sk. aptverošo un fundamentālo pētījumu: KARSTEN BRÜGGEMANN: Legitimations- und Repräsentationsstrategien russischer Herrschaft in den Ostseeprovinzen im 19. und frühen 20. Jahrhundert, Wiesbaden 2018 (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts; 21).
- 6 JAN KUSBER: Zwischen den Imperien. Baltische Erfahrungen in Weltkrieg und Revolution, in: Historische Mitteilungen der Ranke Gesellschaft 28, 2016,

tiktāl, cik Baltijā – zemē un pilsētās netika apdraudēts viņu valdošais stāvoklis. Dzimtībušanas atcelšana Igaunijā un Vidzemē Aleksandra I valdīšanas laikā noritēja kooperatīvi. Tikai ap 19. gadsimta vidu, cara Nikolaja valdīšanas pēdējos gados un līdz ar Aleksandra II reformām (piemēram, pilsētu reformām, kas Baltijā tika ieviestas ar zināmu novēlošanos), “Baltijas vāciešu idille” un vecās elites dominance zaudēja savu stabilitāti. Kārtu pašpārvaldes likvidēšana Krievijas Baltijas provincēs (*russische Ostseeprovinzen*),⁴ kā šos apgabalus, raugoties no Krievijas skatpunkta, kopš Širrena–Samarina strīda sāka dēvēt un par kādiem tos bija iecerēts padarīt, liekot lietā rusificēšanas politiku gan šaurākā, gan plašākā nozīmē (piemēram, konversācijas kampaņās un citos pasākumos), sadūrās ar asu Baltijas vāciešu pretestību.⁵ Tā vērsās pret Aleksandra II pilsētu reformas pārņemšanu un izglītības rusificēšanu viņa tēva valdīšanas laikā. Latviešu un igauņu kustībās atmodinātais nacionālisms raisīja Baltijas vāciešos apdraudētības sajūtu, tajā pašā laikā viņi apzinājās, ka kopš 18. gadsimta devuši arī savu artavu latviešu un igauņu izglītībā par labu latviešu un igauņu izglītoto slānim. Arī vēlāk daudzi Baltijas vācieši novērsās no cara, kura pārvaldes struktūrās un militārajā dienestā tie kā “krietnu cilvēku pulks” atbilstoši Katrīnas prasībām bija pārstāvēti pat neproporcionāli lielā skaitā. Tā tas bija, piemēram, kad viņi piedzīvoja muižu dedzināšanu, kas atnesa vilšanos 1905. gada revolūcijā. Pat ja Baltijas vācieši savu stāvokli arvien vairāk apzinājās kā nedrošu, tomēr šis tik sen aizsācies process tā īsti līdz lojalitātes maiņai iepretim Vācijas ķeizaram līdz Pirmā pasaules kara sākumam nenoveda. Un arī tad, Pirmā pasaules kara laikā, daudzi Baltijas vācieši sākumā palika lojāli pretstatā igauņiem un latviešiem – vismaz līdz 1917. gada Februāra revolūcijai, kad tika izmainīti to saimnieciskās eksistences pamati.⁶

Šie attīstības soļi kā fona nosacījumi modernās latviešu (un igauņu) nācijas izveides procesā ir daudzkārt pretrunīgi vērtēti, protams, galvenokārt jau kārtu grupu un nāciju attiecīgajā historiogrāfijā, un mazāk balstoties savstarpēji savītas vēstures izpratnē. Īpaši vācbaltiešu vēstures rakstniecība ir daudz darījusi, lai atspoguļotu savas nozīmes (līdz 1917. gadam) zaudē-

juma neizbēgamību, kā arī savu reformu realizēšanas nespēju uz savu tradīciju apzināšanās un “Baltijas idilles” uzturēšanas fona. Katrā gadījumā no vācbaltiešu vēsturnieku līdera Gerta Pistolcorsa mutes izskanējusi tēze par “bruņniecības reformu politiku” nav palikusi gluži bez atbildes.⁷ Nevar bez ievēribas atstāt Ulrikes Plātas viedokli, kura ir analizējusi vācbaltiešu koloniālās fantāzijas gan attiecībā uz vēsturi, gan runājot par 19. gadsimta laikabiedru skatījumu uz tā brīža situāciju, proti, ka elites Vidzemē, Igaunijā un Kurzemē lielā mērā bija kritušas par upuri pašas sevis maldināšanai⁸ un tas – kā laukos, tā pilsētās – kavēja aktīvas pārmaiņas.⁹ Respektīvi, tik tiešām pastāvēja vēstures literatūrā jau daudzkārt aprakstītās “kopības robežas”,¹⁰ kuras ap 1900. gadu izpaudās gan sociālajās pret-runās, gan nacionālismos.

Mazāk tematizēts ir jautājums, kā uz Baltijas provincēm un vācbaltiešiem raudzījās Vācijā – Vācu Savienības (*der Deutsche Bund*) teritorijās un pēc 1871. gada ķeizarkās Vācijas impērijā. Vai Baltijas provinces jau ietilpa Vācijas politikas aprēķinos, lai kāds tobrīd, 19. gadsimtā un 20. gadsimta sākumā, arī bija Vācijas valstiskums? Ir pamats tā domāt. Kopš tā dēvētajiem Atbrīvošanās (jeb Napoleona / koalīcijas) kariem, priekšstatam par vācu nāciju bija konjunktūra. Ernsts Morics Arnts (*Ernst Moritz Arndt*) un citi publicisti “Atbrīvošanās karu” kontekstā līdztekus tādām kopīgām iezīmēm kā valoda un kultūra artikulēja arī priekšstatus par kopību, ko raksturoja goda izjūta, gan arī tādi lielumi kā izolētība un dominance iepretim citiem.¹¹ Ne velti Greifsvaldes Universitāte pieņēma lēmumu turpmāk nenest sava kādreizējā patrona Ernsta Morica Arnta vārdu. Un ģermanizēšana – kā no vācu puses uzlikts pienākums – Rietumprūsijā un Lielpolijā bija Prūsijas politikas mērķis vēl pirms impērijas dibināšanas 1871. gadā. Vai uz šo norīšu fona var saskatīt līdzīgu uzdevumu, kāds būtu bijis orientēts attiecībā uz vācbaltiešiem?

II

Ja vēstures zinātni pieņem kā nacionālisma vadošo zinātni 19. gadsimtā – un tieši mūsdienās, kad vēsture teju ar inflācijas apmēriem tiek izmantota kā arguments –, daudz iemeslu

S. 30–43.

- 7 GERT VON PISTOLKORS, *Ritterschaftliche Reformpolitik zwischen Russifizierung und Revolution. Historische Studien zum Problem der politischen Selbsteinschätzung der deutschen Oberschicht in den Ostseeprovinzen Rußlands im Krisenjahr 1905.* (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft, Bd. 48). Göttingen; Frankfurt am Main; Zürich 1978; DERS.: “Restituierung der alten Zustände“ oder Zukunftsweisende Neuerungen? Schulbildung und der soziale Aufstieg von Esten und Letten vornehmlich in Livland im kontroversen öffentlichen Diskurs (1860 bis 1914), in: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 67, 2018, 1, S. 32–64.
- 8 ULRIKE PLATH: *Fremdheitskonstruktionen, Kolonialphantasien und Lebenswelten 1750–1850*, Wiesbaden 2011 (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, 11).
- 9 Par demogrāfiskajām pārmaiņām sk.: *Baltische Bürgerkunde. Versuch einer gemeinverständlichen Darstellung der Grundlagen des politischen und sozialen Lebens in den Ostseeprovinzen Russlands*, Riga 1908, S. 361. Šeit tiek minētas mātes valodas Krievijas Baltijas provincēs pēc 1897. gada tautas skaitīšanas.
- 10 ULRIKE VON HIRSCHHAUSEN: *Die Grenzen der Gemeinsamkeit. Deutsche, Letten, Russen und Juden in Riga 1860–1914*, Göttingen 2006 (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, Bd. 172).
- 11 BIRGIT ASCHMANN: *Arndt und die Ehre. Zur Konstruktion der Nation in Texten von Ernst Moritz Arndt*, in: DIES., JÜRGEN ELVERT, JENS HOHENSEE, THOMAS STAMM-KUHLMANN (Hrsg.): *Geschichtsbilder. Geschichte und historisches Selbstverständnis*, Stuttgart

- 2003, S. 347–368.
- 12 Sk. fundamentālo darbu:
GEORG IGGERS: Deutsche
Geschichtswissenschaft.
Eine Kritik der traditionellen
Geschichtsauffassung von
Herder bis zur Gegenwart,
München 1971.
- 13 HEINRICH VON TREITSCHKE,
Deutsche Geschichte im
Neunzehnten Jahrhundert.
Bd. 5: Bis zur März-Revolution,
Leipzig, 1894, S. 4,
in: Deutsches Textarchiv
<http://www.deutschestextarchiv.de/treitschke_geschichte05_1894/18> (abgerufen am 04.12.2018).
- 14 Šimans plašāku atpazīstamību
ieguva galvenokārt tieši kā
politiskais publicists. Laika
posmā no 1887. līdz 1893.
gadam viņš kā Berlīnes
korespondents publicējās
laikrakstā *Münchener Allgemeine Zeitung*, un no 1892.
līdz 1914. gadam kā politiskā
nedēļas apskata autors izde-
vumā *Neuen Preußischen Zeitung (Kreuzzeitung)* viņš
pārstāvēja “vācu spēka” (*deutsche Stärke*) politiku iepretim
Krievijai. Pateicoties saviem
rakstiem, Šimans nonāca tiešā
kontaktā ar Bismarka laika
ietekmīgajām personībām
un Ārlietu ministriju.
1904. gadā viņš iepazinās
ar ķeizaru Vilhelmu, un šie
kontakti pavēra pat sava veida
draudzību ar monarhu. Līdz
ar to viņš kļuva par Baltijas
un Krievijas ekspertu un
baudīja vērā ņemamu ietekmi
attiecībā uz jautājumiem, kas
skāra ziemeļaustrumu Eiropu.
Sk.: KLAUS MEYER: Theodor
Schiemann und die russische
Geschichte, in: Zeitschrift
für Ostforschung 28, 1979,

runā par labu tam, lai historiogrāfija kā avotu grupa netiktu atstāta novārtā. Ejot šādu Prūsijas-Vācijas vēstures izpētes ceļu, nevilšus nākas saskarties ar Heinrihu fon Treički (*Heinrich von Treitschke*) – ietekmīgo advokātu Vācijas vēsturē, kurš darbojās Prūsijas uzdevumā.¹² Ar skatu uz Prūsiju viņš salīdzinoši un akcentēti pievērsās arī Vidzemei un Igaunijai. Savā darbā “Vācijas vēsture 19. gadsimtā” (*Deutsche Geschichte im Neunzehnten Jahrhundert*) viņš bez aplinkiem apelē pie vācu patriotisma, kam pieslēgās arī Baltijas vācieši. Par 1848. gada revolūcijas priekšvēsturi viņš 1894. gada izdotajā sējumā raksta: “Līdz pat visattālākajām mūsu tautas ‘meitas zemēm’ sniedzas patriotisko rakstnieku prasīgais skats, jā, tas aizsniedzas līdz pat Flensburgai, līdz Rīgai un Rēvelei. Un kad šajā pārmaiņu notikumiem tik bagātajā vasarā jau šķita, ka Reinas robeža no jauna ir apdraudēta, nacionālo dusmu vētra sacēlās ar pirmatnēju spēku un nepārprotami lika apjaust, ka atbrīvošanas karu gars vēl nebūt nav noklusis un ka mūsu cīnošās tautas laiks beidzot tuvojas savam piepildījuma brīdim.”¹³

Vācu nācijas projekcija, kas sniedzās krietni ārpus Vācu Savienības, respektīvi, ķeizariskās Vācijas robežām, un aptvēra arī Baltiju, bija radusies 19. gadsimta pēdējos gadu desmitos un tagad kļuva redzama arī atklāti. Savijums starp tiem vācbaltiešiem, kuri devās uz impēriju, un tiem, kuri palika savu laimi meklēt Baltijā, noveda pie tā, ka “vācieši” tika uztverti kā kopums un tika noliegtas jebkādas reģionālas identitātes. Heinrihs fon Treičke šajā aspektā visticamāk bija inspirējis no Teodora Šimana (*Theodor Schiemann*), kurš 1887. gadā rusifikācijas politikas rezultātā bija pārceļojis uz Berlīni un tur habilitējies pie Treičkes. Šimans savas profesionālās karjeras laikā specializējās kā advokāts, kas nodarbojās ar vācbaltiešu jautājumiem. Viņa profesionālās intereses saistībā ar Krievijas vēsturi labprāt tika uzlūkotas kā līdzeklis, ar kura palīdzību vācbaltiešus varētu integrēt vācu *Commonwealth*.¹⁴ Šajā jautājumā viņam bija vienprātīgs viedoklis ar draugu Heinrihu fon Treički un attiecīgajām aprindām Berlīnē, Rīgā un Rēvelē. Un tajā neietilpa latviešu un igauņu ceļš uz nāciju. Te ritēja darbs ar pamatīgu atvēzienu. Treičke “operacionalizēja” motīvu par tā dēvēto Livonijas iekarošanu un misio-
nēšanu (*Aufsegelung Livlands*) no vācu tirgotāju un vācu

ordeņa bruņinieku puses¹⁵ ar tam sekojošo valdījumu izveidi un salīdzināja to ar norisēm un notikumu attīstību viduslaiku Prūsijā: “Par prūšiem krietni sliktākā stāvoklī atradās latviešu tauta un drūmie somu igauņi – saskaldīti mazās valstiņās, ar vāji attīstītu draudžu dzīvi, savu klajo pļavu, purvu un skujkoku mežu vienmuļībā, nepazīdami ozolu dižo kuplumu un priecīgās karaliskās briežu medības, ko piedāvā vēl Prūsijas maigais klimats. Šīs skoloties mazspējīgās tautas satuvināt ar vācu valodu un izglītību, ņemot vērā zemes anarhistiskos apstākļus un niecīgo vāciešu skaitu, izrādījās neiespējami. Uzvarētājs tur pakļautos drošā attālumā no visa vāciskā. Viņam pietiek ar to, ja igauņi pilda skarbās klausas un protas paklausību. Nevācu “saimnieks”, kuram vācu zemes kungs ir piešķīris izmantojamu zemnieka sētu un “saimi”, ir dzimtilvēks. Vienošanās par izbēdzējiem kungu starpā kavē šo izmantoto ļaužu bēgšanas iespējas. Un tā tiek saglabāts un noturēts vienas kalpu tautas beztiesiskais stāvoklis, kamēr prūšu zemnieks ar vācu valodu pamazām iemanto arī vācieša brīvību. [...] Starp tūkstoš zemniekiem, sūdzas Baltazars Rusovs, tikko atrodas kāds, kurš var noskaitīt tēvreizi. Igauna piedūmotajā būdā ienākot vācietim, bērni kliez un suņi paslēpjas. Īsās, karstās vasaras gaišajās naktīs tad sēd šie nelaimīgie zem bērza, kas viņu gausajās dziesmās ir mīļākais koks, un aizmuguriski dzied naida dziesmu par vācu aitū zagli. [...] Un gadu simtiem pieturas šāds kalpu naidis un šāds kungu bargums. Un tikai krievu varas laikā vācu muižniecība izšķīrās zemnieku atbrīvojot no kļaušu atkarības.”¹⁶

Ceļš bija iezīmēts un viennozīmīgs. Treičke runāja par igauņu un latviešu “tautas beztiesisko stāvokli”, un reformu ceļam, kas būtu veicams elitēm, bija paredzams tikai viens iznākums, proti – tas rezultētos ģermanizēšanā, kam uz impēriju antagonisma fona šķīta pienācis īstais brīdis.¹⁷ Tā, piemēram, Sanktpēterburgā uzdīgstošās jaunlatviešu kustības skatījumā tika arī saprasts virsmācītāja Kristiāna Augusta Berkholca (*Christian August Berkholz*) ieskats, kad viņš 1856. gadā rakstīja: “Šodien latvietis nes sevī ētiskas tiesības uz latviskuma zaudēšanu.”¹⁸

Līdzīgi skaidrs un nepārprotams savos izteikumos astoņus gadus vēlāk (1864) bija arī ģenerālsuperintendents Ferdinands Valters (*Ferdinand Walter*), sacīdams, ka “dēļ neskaidras pietātes

S. 588–601.

15 Runa bija par ļoti uzskatāmu un klātesošu motīvu. Sk.: CHRISTINA KUPFFER: Geschichte als Gedächtnis. Der livländische Historiker und Jurist Friedrich Konrad Gadebusch (1719–1788). Köln et al. 2004, S. 101–111; PAUL JOHANSEN: Die Legende von der Aufseglung Livlands durch Bremer Kaufleute, in: Europa und Übersee. Festschrift für Egmont Zechlin, Hamburg 1961, S. 42–68.

16 Citēts pēc: HEINRICH VON TREITSCHKE: Ausgewählte Schriften. Erster Band, Kap. 3, 9. Aufl. Stuttgart 1923 (<http://gutenberg.spiegel.de/buch/-6970/3>, Zugriff 5.12.18).

17 Par atšķirīgām koncepcijām sk.: ULRIKE VON HIRSCHHAUSEN: Die Konkurrenz um Verortung: Raumentwürfe zwischen “baltischen Provinzen” und “Latvija” im 19. und frühen 20. Jahrhundert, in: BERNHARD STRUCK u.a. (Hrsg.): Grenzregionen. Ein europäischer Vergleich vom 18. bis 20. Jahrhundert, Frankfurt 2007, S. 155–180.

18 GERT VON PISTOHLKORS, Baltische Länder. Berlin (Deutsche Geschichte im

Osten Europas), S. 360.

19 Ibidem, S. 360.

20 Par Katkovu sk.: ANDREAS RENNER, Russischer Nationalismus und Öffentlichkeit im Zarenreich, 1855–1875, Köln; Wien 2000, S. 301–303; par Samarīnu sk.: JURI SAMARIN, Anklage gegen die Ostseeprovinzen Russlands. Uebers. aus dem Russischen; eingeleitet und commentirt von JULIUS ECKARDT, Leipzig, 1869.

21 ECKART FLEISCHHAUER: Bismarcks Russlandpolitik im Jahrzehnt vor der Reichsgründung und ihre Darstellung in der sowjetischen Historiographie, Köln; Wien 1976, S. 9–32.

22 OTTO FÜRST VON BISMARCK: Die gesammelten Werke (Friedrichsruher Ausgabe). 15 Bänden. Berlin 1924–1935 (turpmāk – GW; sējums norādīts ar romiešu, lapaspuse – ar arābu cipariem):

iepretimniecīgām daļiņām no vēstures izzūdošu cilšu” mēs esam atsacījušies no uzdevuma pievērst igauņus un latviešus viņu pašu “pamatotai dziņai uz ģermanizēšanu”, un bruņniecībai vajadzētu atkal apzināties savus īstenos pienākumus un “iespējami atjaunot saikni ar savu tēvu cilti”. Šajā ziņā vāciešiem Krievijā jāklūst par “ieraugu citām tautām”.¹⁹

Ar to viņš rezumēja, ko ilgtermiņā domāja un rakstīja vācbaltiešu apgaismotāji, runājot par latviešu un igauņu izglītošanu, proti, ka tas *a la longue* varētu – un tam arī vajadzētu – novest pie pašapziņas un etniskuma zaudēšanas. Pat ja Valters iepretim jaunlatviešiem mēģināja savus izteikumus relativizēt, tie publikajā telpā jau bija izskanējuši un tika izmantoti divējādi: no vienas puses, tie veidoja labvēlīgu augsni Treičkes izpratnē paustajam prūšu-ģermāņu vēstījumam un līdz ar to pārspīlēti uzturētajam vācu nacionālismam ķeizarkajā Vācijā, un, no otras puses, tas kalpoja par ieganstu Krievijai paust šaubas par vācbaltiešu lojalitāti. Šajā ziņā vienlīdz nepārprotama bija Mihaila Katkova publicistika, kā arī Jurijs Samarina izteikumi.²⁰

III

Ja mēs ejam soli tālāk, tad vietā būtu jautājums, vai arī Bismarka laikā Vācu impērijas piekoptās politikas vadlīnijās ietilpa vācbaltiešu priekšstata – ka viņi Baltijā bija īstenojuši ģermāniskuma izveidi – izmantošana? Vācijas kanclers pazina Krievijas impēriju, viņam pašam bija, kaut neliela, tomēr pieredze ar Baltijas provincēm. Bismarka “tiešais vads ar Krieviju” (*Draht nach Russland*), kas, kā vēlāk izrādījās, nebija nemaz tik noturīgs, tika izveidots jau tajā laikā, kad viņš bija sūtnis Krievijas impērijā.²¹ 1859. gadā Bismarks savu pārceļšanu no vācu politikas centra Frankfurtē uz Sanktpēterburgu iesākumā bija akceptējis ļoti negribīgi. Kā viņš pats izteicās – viņš jūtoties “kā paralizēts pie Ņevas”.²²

Taču pēc sākotnējās skepses un jaunā amata pienākumu uzsākšanas viņš drīz iedzīvojās Krievijas galvaspilsētā. Lielā mērā to veicināja labvēlība, ko viņš personīgi izjuta no cara Aleksandra II un cara mātes – Prūsijas prinča reģenta māsas. Cara labvēlības apliecinājumi Bismarku apzināti izcēla pārējo Krievijā

akreditēto diplomātu vidū un demonstrēja krievu valdnieku nama īpašās simpātijas pret radniecīgajiem Hoencollerniem (*Hohenzollern*). Bismarks atkārtoti tika aicināts pie saviesīga galda ģimenes lokā. Cars Aleksandrs II esot bijis nepiespiests, un, kamēr vien sarunas neesot skārušas politiskus jautājumus, tās esot noritējušas vācu valodā.²³ Īpaši Bismarks cienīja savu “labvēli” – cara māti *Kaiserin Mutsch*,²⁴ kura Bismarkā redzēja savas Prūsijas dzimtenes reprezentantu un labprāt baudīja viņa izmanīgo sabiedrību. Savai sievai, kura sākumā bija palikusi Frankfurtē, viņš rakstīja: “Viņa man savā laipnībā un dabiskumā atgādina kaut ko mātišķu, un es ar viņu varu izrunāties tik brīvi, it kā es būtu pazinis viņu jau no mazotnes.”²⁵ Arī daži vācu prinči un princeses, kuri piederēja pie cara ģimenes, Bismarkam dāvāja vairāk uzmanības nekā to prasīja pienākums. Labprāt viņš pieņēma atraktīvās lielkņazienes, princeses no Virtembergas, Jeļenas Pavlovnas ielūgumus viesoties viņas salonā, kur apgrozījās lielpilsētas elite. Vēl jo vairāk tāpēc Bismarks galmā jutās kā ģimenes sūtnis.²⁶ “Saviesīgā dzīve,” Bismarks rakstīja brālīm, “ir patikama un labi izkopta, un pēc Frankfurtes ņildošānās tā ir tīrā atpūta, ja dienesta lietās ir darīšana tikai ar laipniem ļaudīm un draudzīgu apiešanos.”²⁷

Iedzīvošanos jaunajā, svešajā vidē Bismarkam krietni vieglāku padarīja Pēterburgas vācu aprindas. Pie tām visupirms piederēja daudzo vācu galmu diplomātiskie pārstāvji. Viņi, dienesta interešu vadīti, ātri tiecās iepazīt jauno Prūsijas sūtni, kuru cars tik acīmredzami favorizēja. Nākamā bija spēcīgā vācu kolonija, ko Sanktpēterburgā sastādīja Krievijas un impērijas vācieši. Bismarka aizsardzībai pakļauto prūšu skaits Krievijas cariskajā impērijā bija lēšams uz 40 līdz pat 60 tūkstošiem.²⁸ Īpaša loma bija vācbaltiešu muižniecībai. Viņu vidū Bismarks atrada savus labākos vācu draugus Krievijas galvaspilsētā. Kā augsta līmeņa kalpotāji caram un kā Krievijas impērijai piederoši aristokrātijas locekļi viņi pārzināja Pēterburgas etiķeti, tacu ne tikai – viņi ļoti labi pazina arī apstākļus uz laukiem. Viņi bija īstenie starpnieki komunikācijā ar Krievijas sabiedrību. Atšķirībā no krievu muižniecības “mīļie kurzemieki, vidzemnieki un igauņi” pārstāvēja līdzīgus konservatīvus kārtu uzskatus kā pats Bismarks. Ar grāfu Aleksandru fon Keizerlingu (*Alexander von Keyserling*) Bismarks draudzības saitēm bija saistīts jau kopš

- GW XIV/1, S. 495.
23 GW III, S. 291; XIV/1, S. 529, 555.
24 GW XIV/1, S. 524.
25 GW XIV/1, S. 529.
26 GW XIV/1, S. 531; III, S. 292.
27 GWXIV/1, S. 520.

28 GW XIV/1, S. 519, 567.

29 ROGER BARTLETT: Alexander Graf Keyserlings Beziehungen zum russischen Kaiserhof, in: MICHAEL SCHWIDTAL, JAAN UNDUSK (Hrsg.): Baltisches Welterlebnis: die kultur-geschichtliche Bedeutung von Alexander, Eduard und Hermann Graf Keyserling; Beiträge eines internationalen Symposions in Tartu vom 19. bis 21. September 2003, Heidelberg 2007, S. 25–40.

30 Arvien vēl aktuāli: OTTO HOETZSCH (Hrsg.): Peter von Meyendorff, ein russischer Diplomat an den Höfen von Berlin und Wien. Politischer und privater Briefwechsel 1826–1863. 3 Bände. De Gruyter, Berlin 1923.

31 Kā novecojis un tendenciozs izdevums minams: HELMUT MUKSAT: Bismarck und die Balten. Ein geschichtlicher Beitrag. zu den deutsch.-baltischen Beziehungen, Berlin 1934. Sk. arī: UWE LISZKOWSKI: Von dynastischen Brücken zu Schutzdeichen gegen die russische Gefahr. Bismarcks Rußlandbild, in: West-östliche Spiegelungen A: Russen und Rußland aus deutscher Sicht, Bd. 4, hrsg. von MECHTHILD KELLER, München 2000, S. 111–145.

32 Par šo jautājumu sk. aktuālo izdevumu: HANS-ERICH VOLKMANN: Die Polenpolitik des Kaiserreichs. Prolog zum Zeitalter der Weltkriege, Paderborn 2016.

33 Bismarka runa par “Poļu jautājumu” pie Prūsijas Parlamenta ēkas 1886. gada 28. janvārī, in: OTTO VON BISMARCK: Werke in Auswahl. Bd. 7: Reichsgestaltung und Europäische Friedenswahrung, Teil 3, 1883–1890, hrsg. von ALFRED MILATZ,

studiju laikiem,²⁹ citus, savukārt, viņš iepazīna un novērtēja, esot diplomātiskajā dienestā. Pie tuvo cilvēku loka piederēja arī ilggadīgais sūtnis Berlīnē un Vīnē – Pēters fon Meiendorfs (*Peter von Meyendorff*), par kura skolnieku Bismarks pat reiz sevi bija nodēvējis.³⁰ Pieņemot savu draugu uzaicinājumu, Bismarks 1857. gadā ieradās Baltijā, kur baudīja vācbaltiešu muižniecības viesmīlību. Un, uzzinot par pārcelšanu uz Pēterburgu, viņš mierināja sievu, kura šausminājās par “tragisko mūžīgo sniega ainavu”, ar vārdiem, ka tas taču esot “daudz tuvāk mūsu mīļajām Baltijas provincēm”. Savu baltiešu paziņu lokā abi Bismarki jutās krietni labāk nekā vērienīgajās krievu muižniecības viesībās.³¹

Līdztekus uzskatu saderībai, kāda piemita Bismarkam un uz konservatīvo kārtu domāšanu noskaņotajai bruņniecībai un tās reprezentantiem impērijas galvaspilsētā, viņam skaidri izkristalizējās atziņa: proti, ka, politiski raugoties, vācbaltiešu muižniecība stāv stingri cara Aleksandra pusē, kaut arī viņa reformu degsmi tie, protams, līdzīgi kā pats Bismarks pirms un pēc saviem Pēterburgas gadiem drīzāk uzlūkoja skeptiski. Plašu pašpārvaldi un spēcīgas komūnas Bismarks tāpat kā vācbaltiešu elite uztvēra kā apdraudējumu Dieva noliktai kārtībai, kas saprotamā kārtā prasīja pragmatisku attieksmi. Bismarks vācbaltiešu muižniecību uztvēra kā Prūsijas–“Austrumelbiešu (*Ostelbier*)”, respektīvi, lielu zemju īpašnieku – variantu, kuras tradīcijā viņš redzēja arī pats sevi. Arī vācu elites dominance pār citu nacionalitāšu grupām viņam bija pazīstama no pieredzes, kādu radīja Prūsijas, vēlāk ķeizarkās Vācijas, attieksme iepretim poļu apdzīvotajiem apgabaliem, īpaši Rietumprūsijā, un kas kā ģermanizācijas priekšmets figurēja jau agrāk, ne tikai līdz ar nacionālvalsts dibināšanu.³² Poļi pēc Bismarka ieskatiem, protams, bija daudz bīstamāki par latviešiem un igauņiem, jo pirmo gadījumā bija darīšana ar katoļiem, turpretim latvieši un igauņi, kā secināja Bismarks, bija labi luterāņi.³³ Tas, protams, nenozīmēja, ka Bismarks, kļūstot par Vācu impērijas kancleru, būtu vācbaltiešus politiski instrumentalizējis kā grupu, lai tādā veidā sasniegtu mērķus Berlīnes un Sanktpēterburgas attiecību jautājumā. Sakaru veidošana ar Krieviju bija sarežģīta galvenokārt ģeopolitisko diferencu dēļ, nevis tāpēc, ka būtu veidota kāda īpaša nostāja iepretim spiedīgā situācijā nonākušajām vācbaltiešu elitēm.

To funkcionalizēšana sekoja tikai pēc Bismarka kā Vācu impērijas kanclera amata beigām, kad viņa savienības sistēma jau sen bija kļuvusi par makulatūru un “brīvās rokas” politika noritēja paralēli krievu–vācu pretstata instrumentalizēšanai. Raugoties uz vāciešiem cariskajā Krievijas impērijā un redzot cīņu pret jebkāda veida privilēģijām, arī pret tām, kas veicināja krievu nacionālisma nostiprināšanos, neizbrīna, ka cars Aleksandrs III atšķirībā no sava tēva neapstiprināja 1710. un 1721. gada privilēģijas. Tāpat kā neizbrīna, ka Vācijas troņmantnieks un ķeizars Vilhelms II – daļēji arī vācbaltiešu aprindu ietekmē, kas Berlīnē pulcējās ap Teodoru Šīmanu, – savu darbību vērsa uz to, lai panāktu vācbaltiešu lojalitātes maiņu, kam bija tikai daļēji rezultāti. To arī ilustrē reihstāga debates: Berlīnes reihstāgā Baltijas provinces, tāpat arī Rīgas tirdzniecības kapitāls tikpat kā neietilpa apspriežu jautājumos. Relatīvi agri, jau 1874. gada beigās, deputāts Karls Jūliuss Frīhaufs (*Carl Julius Frühauf*), angažēts brīvās tirdzniecības pārstāvis, vērsa uzmanību uz to, ka arī Rīgā būtu nepieciešams atvērt atbilstošu Vācu impērijas konsulāro pārstāvniecību, pavadīdams priekšlikumu ar vārdiem: “Mani kungi! Es lūdzu dažas minūtes Jūsu uzmanību veltīt vienai no mūsu lielākajām un slavenākajām kolonijām daudzo pa visu zemeslodi izskaisīto vācu koloniju vidū [...]”³⁴

Viņš runāja par vācu koloniju Rīgā, kurai neesot atbilstošas konsulārās pārstāvniecības. Goda konsuls, kurš amatā bijis divdesmit gadu, esot miris, turklāt savas dzīves laikā mēnešiem vasarās esot uzturējies savā muižā Igaunijā, tā ka ne tikai Rīgas vācieši, bet arī vācu tirdzniecības flote esot palikusi bez gādīgas vadības un protežētāja. Šī lieta prasot noregulējumu. Vispirms jau jāņem vērā divi iemesli: Vācijas impērijas īpašais pienākums nodrošināt aizsardzību vāciešiem, kā arī spēka politikas prestiža kategorija. Francijai un Lielbritānijai dažiem simtiem savu valstu pilsoņu esot diplomātiskais pārstāvis, vāciešiem Rīgā ne. “Mani kungi! Jau gadiem tur ir šādi apstākļi, un tagad, kad ir izveidota Vācu impērija, tas ir pat vairāk nekā dabiski, ka mūsu turienes vācu brāļi – un viņi tur nebūt nav tie sliktākie –, kuri uzņemas grūtību pārvarēšanu svešā zemē, var dzīvot ar ticību: tagad beidzot ir pienācis gals šiem vecajiem grūtajiem laikiem. Tagad viņiem pienākas vēl jo vairāk tiesības uz to pašu aizsardzību, ko citas lielās impērijas sniedz saviem

1874/75, S. 518.

35 Ibidem.

36 Par šo jautājumu tuvāk sk.: KRISTINE WOHLFART: Der Rigaer Letten Verein und die lettische Nationalbewegung von 1868 bis 1905, Marburg 2006.

37 MARIANNA BUTENSCHÖN: Zarenhymne und Marseillaise. Zur Geschichte der Rußland-Ideologie in Frankreich (1870/71–1893/94),

piederīgajiem. Ņemot vērā man atvēlēto laiku, es neiedziļināšos daudzajās detaļās, uz kurām varētu atsaukties un kas neizskaidrināti ilustrētu līdzšinējo situāciju, taču ar skaitļiem es tomēr gribētu atainot to, ko citas nācijas dara savu piederīgo aizsardzībai un ko mēs līdz šim neesam darījuši... Mani kungi, pēc 1867. gada tautas skaitīšanas, Rīgā bija 59 francūži, 139 angļi, 4427 vācieši. Francija sargā savus 59 francūžus ar diplomātisko pārstāvi, Anglija tāpat savus 139 angļus, Vācija savukārt, šķiet, vēl šaubās, vai tai būtu vajadzīgs diplomātiskais pārstāvis saviem 4427 vāciešiem.”³⁵

Jau pavisam drīz viņa izteikums kļuva par retoriku, kas vāciešus Baltijā un vāciešus impērijā (turklāt pirms un pēc viņa paustā viedokļa) iekļāva kā kolektīvu vācu nācijā, vienlaikus piešķirot viņiem tālas kultūras salas statusu, kas būtu sargājama arī institucionālā ceļā. Teorētiski līdzīgu nozīmīgumu šī sfēra būtu varējusi iemantot jau Bismarka – kā sūtņa Sanktpēterburgā – laikā, taču debates reihstāgā par šo jautājumu aprāvās. Ārlietu ministrijas pārstāvis strupi noraidīja prasību, norādot, ka gan jau “balti” paši zināšot, kā sev palīdzēt.

Nākamais brīdis, kad Baltija kļuva par priekšmetu reihstāga debatēs, sakrita ar politiski trauksmaināku laiku, apstākļiem veidojot jau citas konstelācijas. Arvien asāk kļūstošo kontrastu rezultātā latviešu nacionālā kustība bija ieguvusi pamatīgu uzrāvienu.³⁶ Tajā pašā laikā sociālās atšķirības uz laukiem, kas gāja roku rokā ar nacionālajām atšķirībām, izpaudās savādāk. Uzskatāms kļuva vācu–krievu pretmets ar līdz šim par praktiski neiespējamu uzskatīto 1893./94. gada “Cara himnas un Marseljēzas”³⁷ savienību; 1894. gadā noslēgtie tirdzniecības līgumi starp Vāciju un Krieviju attiecības neuzlaboja. 1904. un 1905. gadā ķeizars Vilhelms II Sergejam Vitem (*Witte*) Romintenes (*Rominten*) medību pilī Austrumprūsijā kaut neveikli, taču nepārprotami darīja zināmu, kur viņš saskata vācu intereses, proti – Baltijā. 1905. gada revolūcija šo ieskatu pastiprināja. Viņš, kā daudzi citi, latviešu un igauņu nācijai neredzēja telpu. Trūka jebkādas formas, kas atzītu šo kultūru pašvērtību. Un ar to viņi stāvēja tālu no Herdera un 19. gadsimta sākuma idejām.

Taču pat 1905./1906. gada revolūcijas laikā šādi ieskati, raugoties uz Baltijas provincēm, politiskajā laukā bija visumā reti. Izņē-

mums bija tautiski un antisemītiski orientētais reihstāga deputāts Makss fon Lībermans fon Zonnenbergs (*Max von Liebermann von Sonnenberg*). Viņš izteicās: “Deputāts Bēbela kungs mūs šodien divarpus stundu garumā garlaikoja. Tik garlaikotu runu man no Jums vēl savu mūžu nebija nācies dzirdēt. [*Jautrība pa labi.*] Es nemaz nevēlos atsaukties uz visām tām neticamajām lietām, par kurām viņš runāja; tikai pievērsīšos diviem punktiem. Vispirms viņš savdabīgā vācu nacionālās apziņas trūkumā apvainoja mūsu vācu nācijas biedrus tur, Igaunijā un Kurzemē, ka viņi gadsimtiem ilgi esot kalpinājuši un apspieduši tautu un ka viņiem ar šo revolūciju tiekot pēc taisnības. Bēbela kungs, Jūs acīmredzot nezināt vēsturi, pretējā gadījumā Jums vajadzētu zināt, ka tas, par ko Kurzeme, Igaunija un Vidzeme vispār ir kļuvušas, ir pateicoties vācu spēkam, vācu tikumiem un vācu izglītībai. Kurzemes, Igaunijas un Vidzemes bruņniecība bija tā, kas no igauņiem, līviem un kūriem iztaisīja tautas, kuras nonākušas līdz cilvēka cienīgai eksistencei. Bruņniecība plānveidīgāk un raitāk nekā cars Krievijā realizēja zemnieku emancipāciju; tā panāca, ka zemnieki zemi un īpašumu vispirms iegūst kā rentnieki un pēc tam pamazām kā brīvi īpašnieki. Līdz ar to zemnieki pēc emancipācijas nav noskranduši un pagrimuši kā tas ir Krievijā, bet gan izaudzināti pašapziņai.”³⁸ Un, ja latviešu un igauņu zemnieki būtu sacēlušies pret saviem kungiem, tad tas būtu pateicoties sociāldemokrātu aģitācijai, – tālāk deputāts Lībermans fon Zonnenbergs nepārprotami vērsās pie reihstāga sociāldemokrātu frakcijas. Lībermans fon Zonnenbergs sajauca bailes no revolūcijas un sociālisma (kas bija patstāvīgs topos vācbaltiešu diskursā, taču šeit netiks plašāk izvērstas) ar sūtības apziņu, kas runām par “Tiekšanos uz austrumiem” (*Drang nach Osten*) piedeva viennozīmīgu ievirzi attiecībā uz Baltiju. Taču ne visas vācbaltiešu aprindas šādu viedokli favorizēja. Un tādi cilvēki kā, piemēram, Pauls Šimans domāja citādāk nekā Teodors Šimans.³⁹

IV

Šī “vācu tiekšanās uz austrumiem” 19. gadsimta otrajā pusē attiecībā uz Vāciju bija kļuvusi par auto- un heterostereotipu. Saskaņā ar to tika sugestēts, ka “kāda noteikta spiedīga – ne

Stuttgart 1978.

38 43. sēdes protokols (14.2.1906), in: Verhandlungen des Reichstages. Berlin 1906, Bd. 215, 1905/06, S. 1291.

39 KLAUS MEYER: Theodor Schiemann als politischer Publizist. Frankfurt am Main / Hamburg 1956, S. 9f. (= Nord- und osteuropäische Geschichtsstudien, Bd. 1), S. 13; JOHN HIDEN: Defender of minorities. Paul Schiemann 1876–1944, London 2004,

40 WOLFGANG WIPPERMANN: Der 'deutsche Drang nach Osten'. Ideologie und Wirklichkeit eines politischen Schlagwortes, Darmstadt 1981 (Impulse der Forschung, 35), S. 9.

41 JAN WIKTOR TKACZYŃSKI: Der 'Drang nach Osten'. Mythos und Realität eines Schlagwortes, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 45, 1997, S. 5–20; BERIT PLEITNER: Drang nach Osten, in: Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 2013. URL: ome-lexikon.uni-oldenburg.de/54017.html (stand

vadāma, ne atpakaļ pavēršama – ‘dziņa’ vācu tautu ir dzinusi uz austrumiem”.⁴⁰ Šī ideja sakņojās kopš Johana Gotfrīda Herdera izplatītajā un Ādama Mickēviča (*Adam Mickiewicz*) un Františeka Palacka (*František Palacký*) uzturētajā stereotipiskajā pretmetā par miermīlīgajiem slāviem un kaujinieciskajiem, agresīvajiem ģermāņiem. Tādi domātāji kā Georgs Vilhelms Frīdrihs Hēgelis, Frīdrihs Ludvigs Jāns (*Jahn*) un Ernsts Morics Arnts piešķīra šim priekšstatam jaunu interpretāciju, proti, kā šķietamam ģermāņu kultūras un civilizācijas pārakumam pār slāviem.⁴¹ Saskaņā ar šo ieskatu latvieši un igauņi sevi nesa ģermanizācijas potenciālu attiecībā uz izglītību, taču piedalīties šajā diskursā nevarēja.

Kā zināms, šis jēdziens ir izmantots arī citās valodās izdotajā publicistikā, turklāt saglabājot paša jēdziena rakstību vāciski, kas ilgu laiku deva iemeslu pieņēmumam, ka mums ir darīšana ar sākotnēji no Vācijas aizgūta un vēlāk no citām nācijām pārņemta jēdziena lietojumu. Pēc vēstures pētniecības rīcībā esošajām aktuālajām atziņām šāds pieņēmums nav guvis nedz apstiprinājumu, nedz tas ir arī atspēkojams. Senākais pierādījums par jēdziena lietojumu divējādās formās (gan kā *Zug nach Osten* [vilkme uz austrumiem], gan kā *Drang nach Osten*) atrodams 1849. gadā vācu valodā publicētajā poļu autora Juliana Klāčko (*Julian Klaczko*) rakstā “*Die deutschen Hegemonen*”. Viņš rakstu kā atklātu vēstuli adresēja un nosūtīja Georgam Gervinusam (*Gervinus*), ar to paužot savu vilšanos par Sv. Paula baznīcā Frankfurtē notikušo “Polijas debati”.

Šajā laikā jēdziens tika lietots vēl reti, drīzāk izņēmuma kārtā un katrā gadījumā ne sistemātiski. Sākumā tas tika attiecināts uz tā dēvēto vācu austrumu apgabalu kolonizāciju viduslaikos, vēsturiski ar to nekorekti atainojot šķietami viengabalainu notikumu, kas, no vācu puses retrospektīvi raugoties, ieguva “kultūru nesoša procesa” nozīmi un saskaņā ar to tika interpretēts kā kādreizējo ģermāņu apgabalu atpakaļatgūšana. Šajā kontekstā labi iekļāvās arī Treičkes, Šimana u.c. priekšstats par “Livonijas apgūšanu”, kas caur historiogrāfiju tika iznests plašākā diskursā. Tas kā heterostereotips popularitāti iemantoja īpaši 19. gadsimtā slāviskajā kultūras telpā. Sākot ar 1865. gadu, to visvairāk savos darbos izmantojis krievu publicists Mihails Katkovs. Henrijs Kords Meiers

to raksturoja kā psiholoģiskās projicēšanas instrumentu viņa [t.i., Katkova] politiskajā kampaņā, kas bija vērsta pret dziļi iesakņojušos, bet grūstošo vācbaltiešu elites varu.⁴² Polijā šāda veida pārdomas pielietojumu atrada literāros darbos, no kuriem izceļams 1900. gadā iznākušais Henrika Senkeviča (*Henryk Sienkiewicz*) romāns “*Krzyżacy*” (Krustneši). Uz 19. gadsimta nogalē realizētās Bismarka ģermanizācijas politikas fona Polijā vācu nostāja iepretim poļu kaimiņiem tika interpretēta gan kā agresīva “austrumu apgabalu kolonizācija” viduslaikos, gan kā Vācu bruņinieku ordeņvalsts pastāvēšana, un ideja par “vācu tiekšanos uz austrumiem” tika interpretēta kā vācu nacionālajam raksturam piemītošs fenomens. Tas savukārt viegli ļāvās instrumentalizēties un tika pārnesti uz Zobenbrāļu ordeni Livonijā. Tādā veidā 19. gadsimta beigās arī latviešu vidū attīstījās sauklis pēc vēsturiski politiska koncepta.⁴³

Protams, tik tālu latviešu un igauņu nacionālās kustības negāja, taču vācbaltiešu elites pārstāvju norādes uz savu patieso vai iztēloto priekšteču veikumu pagātnē bija drīzāk bezpalīdzīgas un jo īpaši uz migrācijas kustības fona, kas noritēja no Vācijas un uz Vāciju, ap 1900. gadu aizvien vairāk izskanēja tukšumā. Vācu valodā rakstošie publicisti pēc 1905./06. gada,⁴⁴ kas Baltijas vāciešiem līdz ar Krievijas pirmo revolūciju bija traumatisku notikumu pilns laiks, tik tiešām aizvien vairāk sevi apzinājās kā “nācijas atzaru” un nevis kā patstāvīgu autohtonu grupu. Tas lielā mērā attiecināms tieši uz pilsētās valdošo noskaņojumu, kur vācbaltieši publiski pauda savu atbalstu 1891. gadā dibinātajai Visvācijas savienībai (*Alldeutscher Verband*).⁴⁵

No Vācu impērijas un Berlīnes politikas perspektīvas raugoties, runa bija par “priekšposteni gaidīšanas režīmā”, kas tika “aktivēts”, sākoties Pirmajam pasaules karam, un kurā apgabals *Ober-Ost* kļuva par eksperimentu lauku vāciešu ziemeļu-austrumu frontes stratēģijām. Te nebija vietas tādiem jautājumiem kā līdztiesīgu nāciju atzišana. Pirmā pasaules kara beigās vācbaltieši vēl nebija atteikušies no vīzijas par savu valstisku veidojumu.⁴⁶ Taču jaunajām latviešu un igauņu nācijām – daļēji par pārsteigumu sev pašām – izdevās apliecināties, un tās aizgāja savu valstiskuma ceļu, kam 2018. gadā mēs nosvinējām simto gadadienu.

11.06.2013).

42 HENRY CORD MEYER: Drang nach Osten. Fortunes of a Slogan-concept in German Slavic Relations 1849–1990, Bern et al. 1996, p. 123.

43 ILGVARS MISĀNS: “Wir waren immer ein Kriegervolk”. Die Darstellung der ostbaltischen Kreuzzüge in der lettischen Geschichtsschreibung, in: JUTTA PRIEUR (Hrsg.): Lippe und Livland. Mittelalterliche Herrschaftsbildung im Zeichen der Rose, Gütersloh 2008, S. 185–207.

44 JAN KUSBER: 1905. gada revolūcija cariskajā impērijā un tās nozīme Baltijā, in: Jānis Bērziņš u. c. (sast.): 1905. gads Latvijā: 100, Rīga 2006, 58.–71. lpp.

45 ANDERS HERRIKSSON: Vassals and Citizens. The Baltic Germans in Constitutional Russia, Marburg 2009 (= Materialien und Studien zur Ostmitteleuropaforschung, 21), S. 164–179.

46 Šajā kontekstā norādāms uz ideju par Apvienoto Baltijas hercogisti (*Verinigtes Baltisches Herzogtum*). Sk.: BERNHARD MANN: Die Baltischen Länder in der deutschen Kriegszielpublizistik 1914–1918, Tübingen 1965, S. 128f.

The Baltic provinces of the Russian Empire during the “long” 19th century from German perspective

Jan Kusber

The essay addresses the question of how the Baltic provinces were perceived in Germany, the territories of the German Confederation, and, after 1871, the German Empire. Were the Baltic provinces included in the German political considerations, given the German statehood in the 19th and early 20th centuries? It seems, most likely. After all, the idea of a German nation had been booming since the Wars of Liberation. Ernst Moritz Arndt and other publicists articulated ideas of community in the context of the Wars of Liberation, based on common characteristics such as language and culture, which embodied a sense of honor, exclusion and dominance towards others. Germanization as a commission from Germans was the target of Prussian politics even in West Prussia and Greater Poland – and even before the founding of the Reich in 1871. Against this background, the essay discusses the German attitude towards the Russian Baltic provinces, based on the historiography of Heinrich von Treitschke in discussion with Theodor Schieman, the actions of Otto von Bismarck, and, finally, selected debates in the German Reichstag. Latvia (and Estonia) became the subject of public discussions about the “German urge to the East”. In this context, Treitschke, Schieman and others talked about “*Aufseglung Livlands*” in their publications.

After 1905/1906, German-speaking publicists increasingly saw themselves as a “branch of a Germanic tribe” and not as an autochthonous group. The events of the first Russian revolution were traumatic to the Germans in the Baltic provinces and they started to be inclined towards the Pan-German Association, who propagated the “German urge to the East”.

From the perspective of the German Reich and Berlin politics, the Baltic provinces were an outpost on hold, which was only “activated” when World War I broke out, and similarly to the *Ober Ost* it was regarded as testing grounds for German intentions in the Northeast, which did not include considerations about recognizing Latvians as an equal nation.

Sabiedrības normēšana ar “labās policijas” rīkojumiem Katrīnas II valdīšanas laika sākumā Vidzemē

Mati Laurs

Krievijas valsts politika Baltijas provincēs Katrīnas II valdīšanas laika (1762–1796) sākumā, kas izceļas ar savu daudzveidību, ir nodarbinājusi vēsturniekus jau vairākās paaudzēs.¹ Kopumā vēsturnieki šo laiku arvien ir uztvēruši kā konfliktu starp apgaismotā absolūtisma idejās balstīto unificējošo politiku un Baltijas vācu bruņniecību un pilsētu augstāko kārtu centieniem saglabāt *status quo*. Provinču iestādes ar ģenerālgubernatoriem priekšgalā (atkarībā no apstākļiem) pētījumos uzlūkotas kā centrālās varas interešu pārstāvji vai kā kārtu sabiedrības protektori. Un vairumā gadījumu tā tiešām arī bija. Ģenerālgubernatora un viņa vadītās pārvaldes iestādes uzdevums bija divkāršas prasības uzturēšana, proti – gan centrālās valsts, gan provinču kārtu interešu ievērošana.² Bez tam, runājot par guberņu pārvaldi, maz uzmanības veltīts provinču iestāžu patstāvīgajai darbībai tieši 18. gadsimtā. Gandrīz vienīgais izņēmums ir Vidzemes ģenerālgubernators Georgs

Raksta pamatā ir pārstrādāta publikācijas versija MATI LAUR: Generalgouverneur George von Browne und die gute “Policey” in Livland in den 1760er Jahren, in: NORBERT ANGERMANN, KARSTEN BRÜGGEMANN und INNA PÓLTSAM-JÜRJO (Hrsg.): Die baltischen Länder und Europa in der Frühen Neuzeit, Köln; Weimar und Wien 2015 (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 26), S. 371–381.

- 1 JULIUS ECKARDT: Livland im 18. Jahrhundert, Bd. 1, Leipzig 1876; HASSO VON WEDEL: Die estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783, Königsberg; Berlin 1935 (Osteuropäische Forschungen N.F., 18); GEORG SACKE: Livländische Politik Katharinas II., in: Quellen und Forschungen zur Baltischen Geschichte 5, Riga; Posen 1944, S. 26–72; JANIS ZUTIS: Ostzeijskij vopros v XVIII veke, Riga 1946; EDGARS DUNSDORFS: Latvijas vēsture 1710–1800, Stockholm 1973; HUBERTUS NEUSCHÄFFER: Katharina II. und die baltischen Provinzen, Hannover; Döhren 1975 (Beiträge zur baltischen Geschichte, 2); OTTO-HENRICH ELIAS: Reval in der Reformpolitik Katharinas II. Die Statthalterzeit 1783–1796, Bonn-Bad Godesberg 1978 (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 3); MATI LAUR: Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783), Tartu 2000; IDEM.: Katrīna II un muižniecības autonomija Baltijā, in: Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 2013, 3 (88), 31.–42. lpp.; RALPH TUCHTENHAGEN: Zentralstaat und Provinz im frühneuzeitlichen Nordosteuropa, Wiesbaden 2008 (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, 5).
- 2 TUCHTENHAGEN, Zentralstaat (kā 1. atsauce), S. 71. Pārskatu par provinču iestāžu struktūru un darbību Baltijas guberņās 18. gadsimtā sk.: LAUR, Eesti ala valitsemine (kā 1. atsauce), lk. 45–67.

- 3 REINHOLD JOHANN LUDWIG SAMSON VON HIMMELSTIERN: Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen in besonderer Beziehung auf das Herzogthum Livland, in: Beilage zum Inland, 1838; ALEXANDER TOBIEN: Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, Bd. 1, Berlin 1899, S. 106; L. KARSTENS (= LEONID ARBUSOW JUN.): Zur Vorgeschichte der livländischen Bauernbefreiung, in: Jomsburg 1 (1937), S. 215–222; Zutis, Ostzeiskij vopros (kā 1. atsauce), s. 353; DUNSDORF, Latvijas vēsture (kā 1. atsauce), 72. lpp.; ROGER BARTLETT: The Question of Serfdom: Catherine II, the Russian Debate and the View from the Baltic Periphery (J. G. Eisen and G. H. Merkel), in: Russia in the age of the enlightenment. Essays for Isabel de Madariaga, hrsg. Von DEMS. und JANET M. HARTLEY, London 1990, p. 142–166, here p. 145; Eesti talurahva ajalugu, Bd. 1, hrsg. von JUHAN KAHK UND ENN TARVEL, Tallinn 1992, lk. 585; LAUR, Eesti ala (kā 1. atsauce), lk. 153–158; MATI LAUR, KATRIN KELLO: Zum Rechtsstatus der livländischen Bauern im Übergang von der schwedischen zur russischen Zeit, in: Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag, hrsg. von MATI LAUR UND ENN KÜNG in Verbindung mit STIG ÖRJAN OHLSSON, Tartu 2005 (Nordistica Tartuensia, 13), S. 400–413, hier S. 406–413.
- 4 Detalizētāk par “labo policiju” sk. ANDREA ISELI: Gute Policey. Öffentliche Ordnung in der Frühen Neuzeit, Stuttgart 2009 (UTB, 3271).
- 5 LEONID ARBUSOW JUN.: Die “Livländische Landesordnung” von 1668. Ihre Entstehung und ihre Quellen, besonders die bauerrechtlichen, in: Quellen und Forschungen zur baltischen Geschichte, Bd. 2, Posen 1942, S. 1–41.
- 6 LAUR, Katrīna II un muižniecības autonomija Baltijā (kā 1. atsauce), 32. lpp.
- 7 NEUSCHÄFFER, Katharina II. und die baltischen Provinzen (kā 1. atsauce), S. 449.

fon Brauns (*George von Browne*, 1698–1792), kura rīkojumi pastiprinātu uzmanību baudījuši galvenokārt saistībā ar propozīcijām jeb priekšlikumiem 1765. gada Vidzemes landtāgā, kas deva pamudinājumu zemnieku brīvlaišanas procesam Baltijā.³ Arī šie regulējumi piedāvā jaunas interpretācijas iespējas, īpaši, ja tos aplūko plašākā laika kontekstā līdztekus citiem ģenerālgubernatora izdotiem, sabiedrisko dzīvi regulējošiem patentiem “labās policijas” (*gute Policey*)⁴ nozīmē.

Ar rīkojumiem “labās policijas” jomā Vidzemē un Igaunijā mēs saskaramies jau zviedru valdīšanas laikā.⁵ Daudzus no tiem Krievijas administrācija izdeva atkārtoti. Tāpēc pirmos gadu desmitus pēc Ziemeļu kara zināmā veidā var uzlūkot kā zviedru laiku turpinājumu.⁶ 1762. gada vasarā, nākot pie varas Katrīnai II, attiecības starp Sanktpēterburgu un Baltijas provincēm zaudēja savu līdzšinējo stabilitāti. Baltijas provinces piedāvāja nosacījumus “apgaismoto” reformu īstenošanai – atšķirībā no Krievijas iekšzemes guberņām, kur šādu apstākļu vispār nebija un, ja bija, tad šo reformu ieviešanu drīzāk kavēja. Baltijā bija izveidojusies kārtu sabiedrība pēc Eiropas parauga – ar labi funkcionējošu muižniecības un pilsētu pašpārvaldi, kādu Katrīna II Krievijā tikai sāka attīstīt.

Baltijai Katrīnas II politikā bija īpaša loma: tā varēja kļūt par potenciālu paraugu visā Krievijā iecerētajām reformām⁷ Salīdzinājumā ar Krievijas iekšzemes guberņām pārveides procesus Baltijā būtiski veicināja apgaismības ideju intensīvā izplatība. Baltijas ciešā saikne ar Vidus- un Rietumeiropu ļāva tur ātri izplatīties informācijai par Vidzemē un Igaunijā īstenotajām reformām. Turklāt jāpiezīmē, ka reformas Baltijā nekādā gadījumā nekaitēja arī pašai krievu nacionālajai muižniecībai, ar kuras atbalstu vēl nedroši tronī esošā ķeizariene tomēr bija spiesta rēķināties. Tāpēc Krievijas valdības aktivitātes attiecībā uz

Baltiju tika pastiprinātas. Publicētajā likumu krājumā *Полное собрание законов Российской Империи* laika posmā, kas aptver 1760. un 1761. gadu, var atrast vien četrus vai piecus “ukazus”, kas skar tikai Baltijas provinces. Laikā no 1763. līdz 1769. gadam šādu ukazu skaits pieaug līdz pat divdesmit katru gadu, savukārt pēc tam, no 1770. līdz 1774. gadam, to skaits atkal sarūk, paliekot vien pie diviem līdz četriem gadā.⁸ Katrā ziņā vietniecības pārvaldes satversmes (*Statthalterschaftsverfassung*) ieviešana, kas notika dažus gadus vēlāk, 18. gadsimta 60. gados, Baltijas provinces skāra daudz saudzīgāk un arī noritēja raitāk. Īpaša uzmanība jāpievērš apstāklim, ka Katrīna II Baltijā no zviedru laikiem pārņēma un ieviesa tos likumus, kas pastiprināja valdības pozīcijas un tajā pašā laikā nebija vērsti pret sankcionētajām privilēģijām.

Svarīgākā persona Katrīnas II politikas īstenošanas laikā Baltijā bija Rīgas ģenerālgubernators Georgs Brauns. Dzimis 1698. gadā katoļticīgā un dižciltīgā īru ģimenē, Brauns tāpat kā daudzi viņa novadnieki apliecinājās un izvirzījās kontinentālajā Eiropā. Vispirms viņš 1725. gadā stājās Pfalcas kūrfirsta dienestā. 1731. gadā viņš atsaucās skota Džeimsa Kīta (*James Keith*) uzaicinājumam, kuram ķeizariene Anna bija uzticējusi formēt jaunu gvardes pulku, un kopā ar viņu devās uz Krieviju, kas piedāvāja lielākas karjeras iespējas.⁹ Trīsdesmit gadi Krievijas valsts dienestā, piedalīšanās visos tolaik notikušajos karos, kuros Krievija ņēma dalību, kā arī vairāki ievainojumi īram, kurš savā karjerā jau bija uzkāpis līdz *général en chef*, nebija palikuši bez sekām. Piemiņa un atgādinājums par kauju 1758. gadā pie Corndorfas (*Zorndorf*) Septiņģadu kara laikā, ko Brauns brīnumainā kārtā pārdzīvoja, palikdams dzīvs, bija sudraba plāksnīte galvā.¹⁰ Ķeizarienei Elizabetei Brauns savu stāvokli atainoja sekojoši: “Viņš nevarot patstāvīgi pārvietoties, viņa acis redzot slikti, viņam esot nemītīgas galvassāpes un džinkstoņa ausīs, dēļ ievainojuma vaigā viņa apakšlūpa esot nejūtīga, labā roka neklausot un atmiņa esot traucēta.”¹¹ Un tomēr ķeizariene neļāva ģenerālim atkāpties. 1762. gada 5. martā ķeizars Pēteris III Georgu fon Braunu iecēla par Rīgas ģenerālgubernatoru.¹² Nav skaidrs, kāpēc Pēteris III 63 gadus vecajam Braunam, kura stāvoklis tobrīd nebija ne fiziski, ne garīgi teicamā kondīcijā, vispirms piedāvāja virspavēlnieka posteni iecerētajā karā

8 Polnoje sobranije zakonov Rosijskoj Imperii s 1649 goda (turpmāk: IIC3), t. XV–XIX, Sankt-Peterburg 1830.

9 Sbornik materialov i statej po istorii Pribaltijskogo kraja, JEVRAP CHESHIN (sost.), t. 1, Rīga 1876–1883, s. 420; SAMUEL BAUR: Interessante Lebensgemälde der denkwürdigsten Personen des achtzehnten Jahrhunderts, Bd. 1, Leipzig 1803, S. 202.

10 Slovāri dostoprimechatel'nih ljudej ruskoj zeml'i, DMITRI BANTYSH-KAMENSKIJ (sost.), t. 1, Moskva 1836, s. 203.

11 Sbornik (kā 9. atsauce), t. 1, s. 426.

12 Visi datumi norādīti pēc vecā kalendāra, kāds tolaik bija Krievijā un tai piederošajās Baltijas provincēs.

- 13 Sbornik (kā 9. atsauce), t. 1, s. 426.
- 14 ECKARDT, Livland im 18. Jahrhundert (kā 1. atsauce), S. 301.
- 15 NEUSCHÄFFER, Katharina II. (kā 1. atsauce), S. 221.
- 16 P. F. KARABANOV: Istoricheskiye rasskazy i anekdoty, zapisannije so slov imenityh ljudej, in: Russkaja starina 1871, 4, s. 685–696, hier s. 693f.
- 17 ZUTIS, Ostzejskij vopros (kā 1. atsauce), s. 221.
- 18 1762. gada senāta ukazi, in: Rahvusarhiiv. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu (turpmāk: EAA) Bestand 3, Findbuch 1, Akte 162, Bl. 100.
- 19 NEUSCHÄFFER, Katharina II. (kā 1. atsauce), S. 219.
- 20 EAA, 3/1/162 (kā 18. atsauce), Bl. 351.
- 21 Livländische Gouvernement-Regierungs-Patente nach dem Register von KARL GOTTLÖB SONNTAG (turpmāk: LGRP), Nr. 1461.
- 22 CHRISTIAN WOLFF: Vernünftigen Gedanken von dem Gesellschaftlichen Leben, Halle 1721, S. 158 (§. 215).

pret Dāniju, tāpat kā nav zināmi iemesli, kāpēc Braunam, kurš acīmredzot cara piedāvājumu atraidīja diezgan asi,¹³ tomēr tika uzticēts prestižais Rīgas ģenerālgubernatora amats. Vēl jo vairāk tas ir uzkrītoši, jo notiek laikā, kad pēc nepilniem četriem mēnešiem notiek troņa maiņa un tieši Brauns kļūst par svarīgāko uzticamības personu pie varas nākušajai Katrīnai II un iestājās par viņas interešu nosargāšanu Baltijas provincēs pret Pēteri III un viņa eventuālajiem piekritējiem. Tā, piemēram, Brauns aicināja bruņniecību un Rīgas pilsētu ķeizarienei uzticības zvērestu nodot jau ātrāk, nekā tas bija paredzēts visā impērijā.¹⁴ Tuvās attiecības starp ķeizarieni un viņas gubernatoru deva iemeslu visabsurdākajām leģendām. Izplatījās baumas, ka Pēteris III vēl esot dzīvs un Rīgā tiekot turēts gūstā.¹⁵ Tāpat mēloja, ka starp Katrīnu un īru labas attiecības esot jau aizsākušās 1744. gadā, kad vēlākā ķeizariene, vēl būdama troņmantnieka līgava, pirmo reizi esot spērusi kāju uz Krievijas zemes Rīgā un tieši no Brauna saņēmusi pirmos izsmelošos ziņojumus par Sanktpēterburgas galmu.¹⁶ Avoti gan nesniedz apstiprinājumu tam, ka Brauns tobrīd būtu uzturējies Rīgā, ne arī, ka viņš būtu bijis īpaši detalizēti informēts par dzīvi Sanktpēterburgas galmā. Taču fakts ir, ka Brauns ar savu lojalitāti bija pretstats Rēveles (Tallinas) ģenerālgubernatoram Pēteram Augustam fon Holšteinam–Bekam (*Peter August von Holstein–Beck*, 1697–1775),¹⁷ kurš kā Pētera III radnieks bija iecelts par ķeizariskās padomes locekli¹⁸ un līdz pat Pētera III valdīšanas laika pēdējai stundai palika viņa galmā.¹⁹ Katrīnai II kāpjot tronī, Holšteinās–Bekas hercogs gan savu pozīciju Sanktpēterburgā zaudēja, taču Rēveles ģenerālgubernatora amatā viņš palika līdz pat savai nāvei.²⁰

Brauns Rīgā ierodas 1762. gada 13. martā, un viņa darbība ģenerālgubernatora amatā jau no paša sākuma izceļas ar neparasti metodisku piegājienu. Savā pirmajā, 23. martā parakstītajā patentā ģenerālgubernators min, ka viņš “atzīstot par nepieciešamu atjaunot iepriekšējos ģenerālgubernatora rīkojumus”.²¹

Patentus, ko turpmāk izdod Brauns, var raksturot kā tipiskus kamerālistiskus “labās policijas” rīkojumus, kuru mērķis bija iespējami detalizēti reglamentēt praktiski visas sabiedrības dzīves sfēras: “Dari to, kas veicina kopējo labumu un drošību. Savukārt nedari lietas, kas kaitē kopējai labklājībai un ir vērstas pret kopēju drošību,” mācīja Kristians Volfs (*Christian Wolff*).²²

Nav gan pierādāms, ka Braunam būtu bijušas labi zināmas tā laika kamerālistu teorētiskās atziņas. Ieskats par “labo politiku”, proti, ka ar vispusīgu sabiedrības dzīves reglamentēšanu ir iespējams nodrošināt pavalstnieku labklājību un drošību, patiesībā dziļi sakņojās jau Rietumeiropas politiskajā retorikā, un arī jaunā valdniece Katrīna II tiecās uz to un raudzījās pēc nepieciešajiem pasākumiem šī mērķa īstenošanai.²³ Turklāt šāda veida reglamentēšana sniedza lielisku iespēju visaptverošai pavalstnieku uzraudzībai, aizbildnībai un sociālai disciplinēšanai,²⁴ ko Brauns, visu savu dzīvi būdams militārā dienestā, pilnīgi noteikti neatstāja novārtā.

Pirmais ģenerālgubernatora “rikojumu atjaunošanas” mēģinājums seko 1762. gada 9. jūlijā tūlīt pēc Katrīnas II kāpšanas tronī. Tas ir patents, kas nosaka pasta (tajā skaitā arī ģenerālgubernatora kancelejā izdoto patentu) cirkulācijas regulēšanu guberņā.²⁵ Saskaņā ar šo patentu katrai baznīcas draudzei divas reizes nedēļā noteiktās dienās bija jāšūta savs pārstāvis uz pasta staciju vai muižu, kas atradās pie pasta ceļa.²⁶ Kopējais pasta cirkulācijas plāns izceļas ar nevainojamu precizitāti un lielā mērā atbilstu modernās loģistikas prasībām. Taču Brauna izstrādātie patentu cirkulācijas noteikumi nevainojami bija tikai uz papīra. Ģenerālgubernatoram vairākkārt nācās atzīt, ka izveidot perfektu patentu izplatīšanas kārtību viņam tomēr nav izdevies, kā rezultātā 1762. gada rikojumu nācās izdot nākamajos gados atkārtoti.²⁷ Augstākais, ko ģenerālgubernators ar savu iestādi varēja panākt, bija patentu nogādāšana līdz tuvākai pasta stacijai, kurai tālāk bija jāuzņemas patentu nogādāšana līdz attiecīgajai baznīcas draudzei. Tas, kā notika cirkulācija draudzes ietvaros, bija vietējo muižas īpašnieku un mācītāja rokās. Kristiana Volfa mācības pamatprincipi, kas balstījās uz pienākuma ētiku un ticību atbalstam, ko sniedz dabisko tiesību ceļā iepriekš tam sagatavoti valsts pilsoņi,²⁸ bija neatsverams priekšnosacījums arī citu Brauna sagatavoto rikojumu īstenošanai.

Ir visnotaļ saprotams, ka Brauns īpašu uzmanību veltīja guberņas iedzīvotāju vairākumam – zemniekiem. Viņiem adresētajos ģenerālgubernatora rīkojumos atpazīstama ir “labajai policijai” raksturīgā tiekšanās uz zemnieku dzīves telpas un dzīves paradumu mainīšanu.²⁹ Brauns sāk ar zemnieku vidū tik izplatītās dzeršanas apkarošanu, kas, pēc paša ģenerāl-

23 Par politisko retoriku Katrīnas II valdīšanas laika sākumā sk. CLAUD SCHARF: Tradition – Usurpation – Legitimation. Das herrscherliche Selbstverständnis Katharinas II., in: Russland zur Zeit Katharinas II.: Absolutismus – Aufklärung – Pragmatismus, hrsg. von ECKARDT HÜBNER, Köln; Weimar und Wien 1998 (Beiträge zur Geschichte Osteuropas, 26), S. 41–101.

24 MARTIN FUHRMANN, DIETHELM KLIPPEL: Der Staat und die Staatstheorie des aufgeklärten Absolutismus, in: Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich, hrsg. von HELMUT REINALTER und HARM KLUETING, Wien u.a. 2002, S. 223–243, hier S. 231.

25 LGRP, Nr. 1485.

26 Detalizētāk sk. MATI LAUR: Die Verbreitung der offiziellen Anordnungen in Liv- und Estland im 18. Jahrhundert, in: Ajalooline Ajakiri 2009, Nr. 3–4 (129–130), lk. 525–537, hier lk. 533f.

27 LGRP, Nr. 1897.

28 CHRISTOPH LINK: Die Staatstheorie Christian Wolffs, in: Christian Wolff 1679–1754. Interpretation zu seiner Philosophie und deren Wirkung, hrsg. von WERNER SCHNEIDERS, Hamburg 1983 (Studien zum achtzehnten Jahrhundert, 4), S. 171–192, hier S. 174.

29 MATTHIAS WEBER: Die schlesischen Polizei- und Landesordnungen der frühen Neuzeit, Köln u.a. 1996 (Neue Forschungen zur schlesischen Geschichte, 5), S. 4.

30 LGRP, Nr. 1503.

31 LGRP, Nr. 1505. Lai panāktu, ka zemnieki tiek pienācīgi informēti, Brauns 1770. gadā mācītājiem uzlika par pienākumu regulāri no kanceles tiem nolasīt priekšā piecus iepriekš publiskotos patentus. Ģenerālgubernatora izvēlētie patenti bija: pirmkārt, 1764. gada senāta ukazs, kas lika aizstāt iepriekš Baltijā praktizēto sēdēšanu baznīcā uz "netiklo ķebli" (dēļ tīšas bērna nāves) ar naudas sodu; otrkārt, 1765. gada patents par pienākumu uzrādīt aizbēgušus zemniekus (no kanceles nolasāms četrreiz gadā); treškārt, 1762. gada patents par meža degšanas novēršanu bija nolasāms vasaras mēnešos; ceturtkārt, jau minētais patents par zemnieku kāzu paražu ierobežošanu (nolasāms rudens mēnešos); un, piektkārt, 1766. gadā izdots patents par degvīna (vodkas) kontrabandas novēršanu starp Vidzemi un Krievijas iekšējām guberņām (nolasāms četrreiz gadā šīm provincēm piegulošajos Tērbatas un Cēsu lauku apriņķos). LGRP, Nr. 1854; sk. arī: LAUR, Die Verbreitung (kā 26. atsauce), S. 534.

32 LGRP, Nr. 1542.

33 ПСЗ, т. 17, №. 12636; LGRP, Nr. 1679.

34 LGRP, Nr. 1542.

gubernatora vārdiem, novedot pie nevīžības, zagšanas un kaušanās. 1762. gada 25. oktobrī tika noteikts, ka zemākā cena stopam degvīna ir četras mārkas, t.i., desmit kapeikas, turklāt kroga saimniekam bija aizliegts pārdot degvīnu par labību.³⁰ 1762. gada 6. novembrī izdots nākamais patents, ar ko tika ierobežotas zemnieku kāzas uz divām dienām; turklāt viesiem, ieskaitot ligavu un ligavaini, bija noliegts ņemt līdzī ēdienus un dzērienus, tāpat kā viņu piederīgie tos nedrīkstēja pieņemt.³¹ Vai šie rīkojumi tika īstenoti un vai to īstenošana arī tika attiecīgi uzraudzīta, tas ir jautājums, kas visticamāk atbildams noliedzoši. Lai to kontrolētu, guberņas iestādēm trūka nepieciešamās pārvaldes spējas. Taču viss rāda tipisku sava laika rīkojumu virzību, lai veidotu priekšzīmīgu un labi sakārtotu sabiedrību.

Uzskatāmi reglamentēšanas piemēri ir 1763. gada Tērbatas (Tartu) tirgus kārtība,³² kā arī 1766. gadā publicētā policijas kārtība Vidzemes mazpilsētām – Vīlandei (*Fellin/Viljandi*), Valmierai (*Wolmar*), Cēsīm (*Wenden*), Limbažiem (*Lemsal*), Kuresārei (*Arensburg/Kuressaare*) un Valkai (*Walk/Valga*). Kaut arī pēdējais dokuments formāli tika izdots kā senāta ukazs un tikai pēc tam tika publicēts kā ģenerālgubernatora patents,³³ nav šaubu, ka dokuments sagatavots Rīgā un tas izriet no vietējās iniciatīvas.

Centrālais punkts tirgus kārtības noteikumos (gan Tērbatā, gan mazpilsētās, kur to noteica arī policijas kārtība) bija prasība, ka preces, kas tiek ievestas pilsētā, ir nogādājamas tirgū un ka to pārdošana pirms tam uz ceļiem, krogos un piepilsētās ir aizliegta. Saskaņā ar Tērbatas tirgus kārtību bija noteikts, ka pavasarī un vasarā preces tirgū pārdodamas no sešiem līdz desmitiem, rudenī un ziemā – no astoņiem līdz vienpadsmitiem. Ja tas nebija ievērots un preces tika pārdotas ārpus tirgus laukuma, draudēja preču konfiskācija.³⁴ Mazpilsētās policijas kārtība tirgus norisi reglamentēja vēl detalizētāk: zemnieku pienākums bija savas preces tirgū piedāvāt pārdošanai līdz vienpadsmitiem, ja tie pilsētā ieradās no rīta; savukārt, ja tie pilsētā ieradās pēcpusdienā, tad preces tirgū bija piedāvājamas līdz trijiem (ziemā) un līdz četriem (vasarā). Turklāt stingri noteikta tika arī pati tirgošanās procedūra, proti: trešais darījumā iejaukties drīkstēja vienīgi tad, ja pārdevējs un pircējs

paši nespēja vienoties par cenu puses no stundas ceturkšņa (sic!) laikā.³⁵

35 LGRP, Nr. 1679.

36 Ibidem.

Tikpat izsmeltošas norādes bija ietvertas arī policijas kārtības noteikumu sadaļā par ugunsdrošības pasākumiem. Saskaņā ar priekšrakstiem nakts miera laikā ugunij pavardā bija jābūt apdzēstai. Kāpjot uz bēniņiem vai ejot pagrabā, bija jāņem līdzi tikai laterna, atklātu uguni nedrīkstēja izmantot. Krāsnis un skursteņi bija jātīra ik pa četrām nedēļām, turklāt no pilsētām bija evakuējamas maizes krāsnis. Pirtis pilsētā drīkstēja darboties tikai ar nosacījumu, ja laikā no 15. maija līdz 15. septembrim pilsētas maģistrāts tās bija “aizzīmogojis”, respektīvi – slēdzis. Vasaras mēnešos zem jumta pie skursteņa vienmēr bija turama muca vai spainis ūdens, tāpat ūdens kublam allaž gatavībā bija jāstāv pie mājas stūra. Uguns dzēšamo līdzekļu saraksts noteica, ka ikvienam pilsonim jāpiepalīdz “divu trepju un cirvja, trīs rokas sūkņu, viena krāsns krukļa un divu ādas spaiņu” iegādē. Viss aprīkojums uzglabājams vai nu pie ugunsdzēsēju priekšnieka nama vai līdzās baznīcai, lai tie vajadzības gadījumā būtu katram pieejami. Bez tam tika noteikts, ka pie ugunsdzēsēju priekšnieka mājas vienmēr jāstāv diviem zirgiem, ja lietā liekams ūdens sūknis. Mazpilsētām tika uzdots arī gādāt par naktssargiem, kuriem vasarā sardzē jābūt no desmitiem vakarā līdz trijiem rītā un ziemā līdz sešiem rītā. Naktssargu pienākumos ietilpa arī uzraudzīt, vai uz nakti uguns pavardos apdzēsts un, ja gadījumā tas tā nebūtu, klauvēt pie attiecīgā nama durvīm.³⁶

Ja lasītājam šeit nāktos samulst, vai tiešām visi rokas sūkņi un krāsns krukļi tik akurāti ir stāvējuši gatavībā, tad jāteic, ka šaubas ir visnotaļ pamatotas. Tāpat kā grūti ir noticēt, ka tik punktuāli ir pildīta tirgus kārtība. Te drīzāk runa ir par ideālu priekšstatu, kādai jābūt labi norīkotai un priekšzīmīgi funkcionējošai kārtībai, ko ar dažādiem “labās policijas” rīkojumiem varēja un vajadzēja demonstrēt sabiedrībai.

Arī 1765. gadā izdoto un uz Vidzemes zemniekiem attiecināto patentu nozīme tiek modificēta, ja tos interpretē to patentu kontekstā, kuru mērķis bija pildīt “labās policijas” uzdevumus. Nav šaubu, ka ķeizariene Katrīna II arī pastiprināja prasības par zemnieku stāvokļa uzlabošanu. To uzsvēra Brauns gan

- 37 ZUTIS, Ostzejskij vopros (kā 1. atsauce), s. 347.
- 38 ECKARDT, Livland (kā 1. atsauce), S. 313–316.
- 39 KARSTENS, Zur Vorgeschichte (kā 3. atsauce), S. 215–222.
- 40 BARTLETT, The Question of Serfdom (kā 3. atsauce), p. 145; MARTEN SEPPEL: Cameralist population Policy and Serfdom, 1680–1720, in: Cameralism in Practice. State Administration and Economy in Early Modern Europe, hrsg. von DEMS. und KEITH TRIBE, Woodbridge 2017 (People, Markets, Goods: Economies and Societies in History, 10), p. 91–110, here p. 106.
- 41 SACKE, Livländische Politik Katharinas II. (kā 1. atsauce), S. 32.
- 42 LGPR, Nr. 1620, 1630.
- 43 LAUR, KELLO, Zum Rechtsstatus der livländischen Bauern (kā 3. atsauce), S. 409f.
- 44 LGPR, Nr. 1630.
- 45 Ģenerālgubernatora Brauna vēstule/apkārtraksts (*Rundbrief*), in: Latvijas Nacionālais arhīvs, Latvijas Valsts vēstures arhīvs, Bestand 2715, Findbuch 1, Akte 30, Bl. 1–4.
- 46 ПСЗ, т. 17, Nr. 12311.

savā Vidzemes landtāga atklāšanas runā, gan arī izsakot brīdinājumus bruņniecībai, kad tā vilcinājās pieņemt viņa priekšlikumus. Pretējā gadījumā – pēc Brauna vārdiem – ķeizariene pati pacentīsies, lai viņas prasības tiktu pildītas.³⁷ Tāpat kā nav šaubu, ka landtāgā iesniegtās ģenerālgubernatora propozīcijas³⁸ (respektīvi, šo prasību konkrēto saturu) bija formulējis pats ģenerālgubernators vai viņam pakļautie ierēdņi.

Tā sabiedrības daļa, kas tiecās uz jauninājumiem, kopumā Baltijā skaitliski bija diezgan liela. Vidzemes landrāts barons Karls Frīdrihs Šoulcs fon Ašerādens (*Carl Friedrich Baron Schoultz von Ascheraden*),³⁹ pazīstamais Vidzemes mācītājs Johans Georgs Eizens (*Johann Georg Eisen*),⁴⁰ Rīgas finanšu pārvaldnieks Andreass Hofmans (*Andreas Hoffmann*), kuru uzskata par ģenerālgubernatora propozīciju patieso autoru un kurš tolaik Vidzemē skaitījās labākais Zviedrijas agrārās likumdošanas pārzinātājs,⁴¹ – tie ir tikai daži zināmākie vārdi. Pēc tam, kad Vidzemes landtāgs ģenerālgubernatora iesniegtās prasības, kas vēsturē iegājušas kā “pozitīvie rīkojumi” (*positive Verordnungen*), pēc asām diskusijām beigās tomēr pieņēma, Brauns tās 1765. gada 12. aprīlī publicēja ar diviem patentiem.⁴² Tie ir pirmie tiesību akti Vidzemē, kas reglamentē zemnieku stāvokli privātās muižās.⁴³

Pirmais patents skāra tieši šīs “jūtīgās” tēmas, kuras bija izraisījušas diskusijas landtāgā – piemēram, zemnieku tiesības uz kustamās mantas īpašumu, muižai maksājamo nodevu normēšanu, kā arī aizliegumu tās nepamatoti paaugstināt. Pie sensiblajiem jautājumiem piederēja arī tiesības zemniekiem zināmos apstākļos tiesā iesūdzēt savu muižas kungu.⁴⁴ Tas nebija tikai deklaratīvi. Trīs dienas vēlāk, 1765. gada 15. aprīlī, Brauns nosūtīja tiesnesim izsmeļošu vēstuli, ar ko tika norīkota tiesas sēde zemnieku sūdzībām.⁴⁵ Vidzemes zemniekiem piešķirtās tiesības celt prasības tiesā bija vēl jo vairāk nozīmīgs solis, ja zina, ka zemniekiem Krievijā šajā laikā nebija tiesību iesniegt sūdzības. 1765. gada janvārī izdots ukazs zemniekiem pat bija aizliedzis sūdzību iesniegšanu, apsūdzētājiem piedraudot ar Sibīriju.⁴⁶

Otrs patents uzrāda krietni lielāku līdzību ar citiem Brauna rīkojumiem. Muižu īpašniekiem tika uzdots vēlākais līdz

kārtējā gada 1. augustam bruņniecības kancelejā deklarēt zemnieku pienākumus, kādi bija spēkā 1765. gada landtāga laikā. Ja muižas īpašnieks gribēja prasīt papildu saistības, viņam tas zemniekam bija jāatlīdzina naudā vai citādākā veidā. Lai nepieļautu zemnieku ruinašānu, sējas un citu neatliekami veicamu darbu laikā viņus nedrīkstēja noslogot ar šādu papildu nastu. Ģenerālgubernators arī noteica muižas īpašnieku tiesību robežas, kas attiecās uz savu zemnieku sodīšanu, piemērojot tiem miesassodu vai īslaicīgu ieslodzījumu. Mazi pārkāpumi bija sodāmi ar pātagu, lielāki – ar rīkstēm, “taču rīkstes nekad nedrīkst pārsniegt desmit pārus un ar katru pāri ne vairāk kā trīs cirtienus (sic!).” Zemniekus, kuri tika vainoti pārkāpuma nodarījumā, ieslodzītus turēt muižā drīkstēja ne ilgāk kā 24 stundas, izņemot gadījumus, ja vainoti tika vairāki zemnieki, un tādēļ pirmsizmeklēšana prasīja vairāk laika. “Taču tādā gadījumā katram kungam sagūstītais ziemā turams siltā rijā vai citos siltos apstākļos.”⁴⁷

Tiesības, kādas ar “pozitīvajiem rīkojumiem” tika piešķirtas Vidzemes privātajiem zemniekiem, visnotaļ var tikt salīdzinātas ar tiesībām, kādas zviedru varas beigās muižu redukcijas rezultātā baudīja kroņa zemnieki Vidzemē.⁴⁸ Līdz ar tiesībām uz nekustamo īpašumu un tiesībām celt sūdzību pret muižas kungu privātie zemnieki labāku statusu *de facto* baudīja jau agrāk, taču tagad tas tika atzīts arī *de iure*. Nav izslēgta varbūtība, ka sākotnējais nodoms bija panākt, lai ķeizariene dotu savu apstiprinājumu arī jau ar pirmo patentu piešķirtajām tiesībām.

Jautājums, vai ar minētajiem “pozitīvajiem rīkojumiem” Vidzemes bruņniecībai piederošo muižu zemniekiem tika radīts būtiski labāks tiesiskais stāvoklis nekā tas bija Igaunijas zemniekiem, paliek atvērts. Pirmajā patentā piešķirtajām tiesībām, kurām galvenokārt vajadzēja sekmēt Vidzemes zemnieku tiesiskā stāvokļa uzlabošanu, ķeizarienes apstiprinājums izpauļ. Kas attiecās uz otrajā patentā ietvertajām tiesībām, tad tās drīzāk uzlūkojamas kā citi tolaik izdotie “labās policijas” rīkojumi, kas vairāk radīja priekšstatu par vēlamo situāciju, taču mazāk to praktiski mainīja. Mēs nevaram būt droši par to, ka Vidzemes zemnieki kopš 1765. gada muižu stālļos arī tik tiešām tika vairāk reglamentēti un sodīti tikai pamatoti. Un pat ja trūka nepieciešamo pārvaldes spēju, lai uzraudzītu kamerālis-

49 KARL HÄRTER: Einleitung, in: Deutsches Reich und geistliche Kurfürstentümer (Kurmainz, Kurköln, Kurtrier), hrsg. von DEMS. und MICHAEL STOLLEIS, Frankfurt a.M. 1996 (Reperitorium der Policeordnungen der frühen Neuzeit, 1), S. 1–36, hier S. 2f.

50 LGRP, Nr. 1866, Nr. 1907.

51 Salīdzinājumam sk. Manfred VASOLD: Die Hunger- und Sterblichkeitskrise von 1770/73 und der Niedergang des Ancien régime, in: Saeculum 59/1 (2008), S. 107–142.

52 LGRP, Nr. 1955; LGRP, Nr. 1960; Rēveles ģenerālgubernatora patenti, in: EAA 858/1/123, Bl. 37.

tisko rīkojumu pilnīgu ievērošanu, tomēr nav iemesla domāt, ka, Karla Hertera (*Härter*) vārdiem runājot, šiem rīkojumiem nebūtu bijusi jēga:

”Par spīti visam daudzveidīgie policijas likumi bija gan funkcionējoši, gan arī iedarbīgi. Visupirms jau tie atspoguļo svarīgākos nodomus, kādus ar šo uz kārtību orientēto, elastīgo likumdošanu [...] tik daudzās sabiedrības jomās gribēja realizēt attiecīgie likumdevēji – zemeskungi, varas un valdības. Diferencētais sankcionēšanas instrumentārijs un dažādie policijas likumdošanas pārvaldes pasākumi apliecina normu noteicēju mērķu īstenošanas gribu – pat ja pēc šodienas valsts pārvaldes kritērijiem to izpilde bieži uzrādīja trūkumus.”⁴⁹

Nebūtu pareizi, ja mēs Baltijas provinču iestāžu pārvaldes darbībā meklētu vienīgi nepilnības. Ir vairāki iemesli, kas ļauj Rīgā kroņa iestādes darbību drīzāk vērtēt kā pozitīvu un rezultatīvu. Tā, piemēram, pateicoties labi funkcionējošai karantīnas uzraudzības un ievērošanas kārtībai,⁵⁰ izdevās panākt, ka 1770. gadā poļu apgabalā un gadu vēlāk Maskavā izraisījies mēris nepārmetās arī uz Vidzemi.⁵¹ Pat vēl šodien ir atpazīstamas atšķirības kapsētu novietojumā Vidzemē un Igaunijā. Ziemeļigaunijā kapī pārsvarā ir līdzās baznīcām, turpretim Dienvidigaunijā un Ziemeļlatvijā kapī nereti atrodas pat vairāku kilometru attālumā no tām. Tas izriet no 1772. gadā izdotā Krievijas centrālvalsts (*Zentralstaat*) rīkojuma Baltijas un Viborgas guberņām, kas noteica, ka apdzīvotās vietās, kas atrodas tieši līdzās baznīcām, jaunas kapsētas iekārtojamas attālu no ciemiem un zemnieku sētām. Konkrēti Vidzemē tika stingri uzraudzīts, lai šis rīkojums būtu ievērots. Par to liecina arī patenti, kas – atšķirībā no tiem, kas attiecās uz Igaunijas guberņu – saturēja krietni detalizētākas norādes.⁵²

Bez uzticību iemantojušā ģenerālgubernatora Vidzemei jauninājumu ieviešanā salīdzinājumā ar Igaunijas guberņu bija arī citas priekšrocības. Piemēram, Vidzemes bruņniecībā bija pārstāvēts arī liberāli noskaņots spārns, kāda nebija visnotaļ konservatīvajā Igaunijas bruņniecībā. Arī apgaismības idejām atvērto literātu, kuri atbalstīja Katrīnas II reformu politiku, Vidzemē bija krietni vairāk nekā uz ziemeļiem esošajā kaimiņu guberņā, un viņu ietekme uz nupat apjausto atvērtību Vidzemē bija attiecīgi

lielāka nekā Igaunijā. Tāpēc daudzi Katrīnas II rīkojumi bija vērsti tikai uz Vidzemi un Igaunijas guberņā pat netika piemēroti.⁵³ Nav izslēgts, ka, tieši pateicoties “labās policijas” kārtības noteikumiem, Vidzeme 19. gadsimtā aizsteidzās priekšā Igaunijas guberņai par apmēram divdesmit gadiem.

Rīgas ģenerālgubernatora amata pienākumus Georgs fon Brauns pildīja līdz pat savai nāves dienai, t.i., 1792. gada 18. septembrim. Kopš 1783. gada, kad tika ieviesta vietvaldība, viņš bija arī Rēveles ģenerālgubernators. Brauns, kurš nodzīvoja līdz 94 gadu vecumam, iespējams, historiogrāfijā vēl ilgi paliks kā vecākais administrators, kam ir bijusi ietekme Baltijas vēstures norisēs.

⁵³ Apjomīgajā leksikonā par apgaismoto absolūtismu nedz rakstā “Krievija” (*Russland*), nedz “Katrīna II” (*Katharina II*) (abu autors Ērihs Donnerts [*Erich Donnert*]) par Baltijas lomu Katrīnas II politikā, kas balstījās uz apgaismotā absolūtisma idejām, nav minēts ne vārda. Sk.: HELMUT REINALTER (Hrsg.): Lexikon zum aufgeklärten Absolutismus in Europa. Herrscher – Denker – Sachbegriffe, Wien; Köln und Weimar 2005, S. 84–88, 364–371.

Regulation of society through ordinances of *gute Policey* at the beginning of the reign of Catherine II in Livland

Mati Laur

The policy of the Russian state in the Baltic provinces at the beginning of the reign of Catherine II (1762–1796) has been viewed mostly as a conflict between the unification policy of the empress, emanating from enlightened absolutism, and the wish of the Baltic German knighthood and the upper strata of cities in the Baltic provinces to maintain the *status quo*. The independent activity of the provincial authorities in administering the province has attracted far less attention. Riga's *governor general* Georg von Browne (1698–1792), of Irish descent, headed that authority and had been appointed to his post during the reign of Peter III already.

Browne's letters patent have been examined thus far in historical literature as discrete acts in the context of agrarian history, or the history of commerce or education. This article considers the above-mentioned letters patent as typical police ordinances aimed at regulating all spheres of life in society in as much detail as possible. State regulation – *gute Policey* – reached its pinnacle with German cameralism. It is difficult to find a sphere of life that was not determined top down through laws, ordinances or precepts. Restrictions on luxuries on the one hand and poor relief, detailed market regulations, fire safety regulations, regulations for limiting the spread of contagious diseases and epidemics, instructions for road maintenance, etc., etc., on the other hand regulated daily life. Ordinances belonging to the sphere of *gute Policey* were already present in Estland and Livland during the period of the Swedish rule, and a large proportion of them were continued during the first decades of the Russian rule, during the period that has been characterised as the conditional continuation of the “long” Swedish era. Regulatory ordinances grew by leaps and bounds in the 1760s.

The ordinances concerning peasantry of Livland, issued by Browne in 1765, should also be considered in the context of cameralist letters patent issued with the aim towards *gute Policey*. At the same time, this was the first ordinance issued by the provincial authorities that were concerned with the condition of the peasantry as a whole. The fact that the peasantry was also included in the ideal picture of *gute Policey* indicates that the authorities were actually interested in their situation. We can say the same about all cameralist ordinances. In any case, they proved the will of those who set the norms to establish themselves, even if the actual implementation of the ordinances clearly fell short. A remarkable amount of ordinances from the beginning of the reign of Catherine II affected the Province of Livland only and did not extend to the Province of Estland. It cannot be ruled out that the ordinances of the 18th century *gute Policey* played a part in the head start that Livland enjoyed compared to Estland and which manifested itself during the subsequent century.

Latviešu nācijas izgudrošana un iztēlošana: jaunlatviešu laiks

Vita Zelče

Vēstures uzdevums ir skaidrot pagātnē notikušās sabiedrības transformācijas, izmantojot iespējami drošticamus faktus, un pēc to analīzes piedāvāt secinājumus par aplūkotajām norisēm. Nāciju veidošanās vēsture pieder pie universāla rakstura un lielmēroga civilizācijas vēstures procesiem, kas uz to ļauj raudzīties gan vispārinošā un sistematizējošā, gan salīdzinošā griezumā. Latviešu nācijas veidošanās ir šo procesu sastāvdaļa, tās vēsturei ir daudz kopēja un līdzīga ar citu nāciju formēšanās pagātnei, lai arī vienlaikus – ne mazums specifiskā un unikālā. To nosaka notikumu atrašanās uz vēstures laika ass, politiskie un ekonomiskie faktori, vides ietekme, līderpersonību intelekts, harizma un organizatoriskās prasmes, masu vairākuma gatavība kļūt par pārmaiņu procesu līdzaktoriem. Latviešu nācijas tapšanas piederība Eiropas modernizācijas vēsturei tās iztīrījumā ļauj lietot humanitārajās un sociālajās zinātnēs apbērtās nacionālisma un nācijas, tās formēšanas teorētiskās pieejas un terminoloģiju.

Eiropas politiskās ģeogrāfijas transformācija nacionālo valstu modelī sākās 19. gs. un turpinājās nākamajā gadsimtā. Norišu virzītājs bija nacionālās kustības un nacionālisma ideoloģija. Šī procesa nacionālismam raksturīgas trīs pamatformas: 1) valsts vadīts nāciju būvējošs nacionālisms, kas uzplauka jau esošas valsts robežās; 2) valstij opozīcijā esošs nacionālisms, kura mērķis – nacionālās valsts izveide, atdaloties no esošās valsts, un 3) nacionālisms, kura mērķis ir apvienot fragmentētu nāciju vienā valstī. Eiropas 19. gadsimta vēsturē pārsvarā vērojams trešais veids. Piemēram, Vācijas un Itālijas valstis tapa, vienojot un saliedējot to tautas.¹ Latvijas valsts tapšanas pamat-

- 1 JOHN BREUILLY: Nationalism and National Unification in Nineteenth-Century Europe, in: JOHN BREUILLY (ed.): The Oxford Handbook of the History of Nationalism, Oxford 2016, pp. 148–174, here p. 149.
- 2 ERICA BENNER: Nationalism: Intellectual Origins, in: JOHN BREUILLY (ed.): The Oxford Handbook of the History of Nationalism, Oxford 2016, pp. 33–55, here p. 36.

ceļš atbilst otrajam modelim. Tas ilga nepilnu gadsimtu, sākās līdz ar jaunlatviešu kustību 19. gs. 50. gadu otrajā pusē un noslēdzās ar Latvijas Republikas formālu proklamēšanu 1918. gada 18. novembrī Rīgā un jau reālu valsts institūciju un konstitucionālo aktu veidošanu 1920. gadā, sanākot Satversmes sapulcei. Jaunā Latvijas Republika bija valsts, kas sekmīga atbrīvošanās kara rezultātā nošķīrās no Krievijas impērijas, kura pati tolaik jau pastāvēja jaunā formātā – Krievijas Sociālistiskā Federatīvā Padomju Republikā (KSFPR). Tomēr vienlaikus Latvijas vēstures gājums iekļaujas arī trešajā nacionālisma veidā – fragmentētas nācijas saliedējumā nacionālā valstī. Līdz Latvijas valsts dibināšanai latvieši dzīvoja atsevišķās Krievijas impērijas trīs guberņās – Kurzemes, Vidzemes un Vitebskas guberņā. Divas pēdējās administratīvās teritorijas savā starpā dalīja vairākas kompakti dzīvojošas etniskās grupas: Vidzemes guberņā tās bija latvieši un igauņi, Vitebskas guberņā – latvieši, baltkrievi un krievi.

Viens no jēdzieniem, kas allaž raisa diskusijas, ir “nacionālisms”, tajā ietvertais pozitīvais, negatīvais un neitrālais saturs. Ar šo terminu ierasti negatīvā izteiksmē apzīmēta ikviena doktrīna, kurā nacionālajām interesēm tiek piešķirta prioritāte pār visiem citiem apsvērumiem. Nacionālisma ideoloģija iemieso arī citas vērtības – atbrīvošanos no svešzemju varas, kolonizācijas un imperiālisma ietekmes, iekšējo brīvību un iekšējo pārvaldi. Vēsturiski nacionālajām idejām piemīt izteikti pretrunīgas un konfliktējošas politiskās implikācijas. Tomēr jāatceras, ka lielu daļu no nacionālismu raksturojošiem konceptiem – nacionālās valsts veidošana, nacionālā identitāte, nacionālā pašpārvalde – ir radījuši republikas valstsiekārtai izteikti simpatizējoši Eiropas domātāji jau kopš 18. gadsimta nogales, savukārt noziedzīgā izpratnē nacionālisms izmantots Pirmā un Otrā pasaules kara pamatojumā, holokaustā, genocīdā u.c. noziegumos pret cilvēci. Nacionālisma izpratne pozitīvā nozīmē allaž ir bijusi populāra antiimperiālistiski un antikoloniāli noskaņotās un nacionālo valstu suverenitāti atbalstošās aprindās.²

Mūsdienu akadēmiskā pasaule nacionālismu un nācijas ir akceptējusi par prioritāru izziņas tēmu, jo šiem fenomeniem ir būtiska vieta ne tikai vēstures, bet arī mūsdienu pasaules kārtībā. Nacionālisms joprojām veido valstu iekārtas iekšējās

organizācijas, politiskās leģitimitātes, plaši lietotu kognitīvo un diskursīvo ietvaru un ikdienas dzīves konteksta pamatu. Nacionālisma un nāciju vēstures interpretācijās ir tikušas un tiek izmantotas vairākas teorētiskas perspektīvas. Tās grupē: primordiālisms, modernās pieejas, etnosimbolisms un nacionālisma postmodernās teorijas. Katrai no tām hronoloģiski ir bijis savs uzplaukuma laiks, tomēr nevar sacīt, ka kāda no šīm pieejām ir piedzīvojuši pilnīgu norietu.³

Arī latviešu nacionālisma un nācijas vēsture ir aplūkojama no visām šīm perspektīvām. Šajā rakstā, kura uzdevums ir iztirzāt latviešu nācijas veidošanās sākumposmu un nacionālās kustības līderu – jaunlatviešu – lomu, vēstures norišu interpretācijas pamatprizma ir modernās un postmodernās pieejas. Tajās tiek akcentētas nācijas veidošanās norises, motivācijas un šā procesa radošās darbības. Modernās pieejas pārstāvji uzskata, ka nācijas kā sociālā fenomena izcelsme ir vēsturiski nesena – līdz ar modernitātes (*modernity*) laikmeta sākumiem 18. gadsimtā. Vēsturiski nacionālisms vienādojās ar nacionālās identitātes un nacionālās ideoloģijas rašanos, kas iesākās līdz ar industrializāciju, kapitālisma institucionalizāciju, valsts attīstību, garīgo un kultūras sekularizāciju. Modernitāte iekļauj arī egalitāru sociālo kārtību, savukārt nacionālisms/nacionālā identitāte piedāvāja autoritātes (proti, nācijas) kolektivizāciju, kas stājās agrākās stingri hierarhiskās sociālās kārtības (kārtu sistēmas) un tās neapšaubāmo un ilgstoši stabilo autoritāšu (proti, monarhu, visu rangu muižnieku) vietā. Nacionālismu var dēvēt par moderno kultūru, kas ir simboliska sava laikmeta realitātes atveide.⁴ Nacionālisma un līdz ar to nācijas pastāvēšanas obligāts nosacījums ir masu komunikācijas līdzekļi, kas nodrošina vēstījumu izplatīšanu un apriti, simbolu, valodas un alfabēta standartizāciju, identitātes pašpriekšstata (“mēs”) un “citu” iztēlojuma tapšanu, kultūras vērtību un mantojuma uzkrāšanu.⁵ Postmoderno nacionālisma teorētisko pieeju uzdevums ir padziļināt nāciju tapšanas un pastāvēšanas interpretāciju, akcentējot tos aspektus, kurus moderno teoriju pārstāvji vispār nav pamanījuši un nav tajos iedziļinājušies.⁶

Nacionālās kustības, kas Centrālajā Eiropā un Austrumeiropā (tostarp Baltijā) uzplauka 19. gadsimtā, izvirzīja trīs pamatprasības: 1) nacionālās, vietējā valodā balstītas kultūras attīstību

- 3 Umut ÖZKIRIMLI: *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, 2nd ed., Basingstoke; New York 2010.
- 4 LIAH GREENFELD: *Modernity and Nationalism*, in: GERARD DELANY & KRISHAN KUMAR (eds): *The Sage Handbook of Nations and Nationalism*, London 2006, pp. 157–168, here pp. 160–161.
- 5 SABINA MIHELJ: *Media Nations. Communicating Belonging and Exclusion in the Modern World*, New York 2011, pp. 21–25.
- 6 Özkirimli, *Theories of Nationalism* (kā 3. atsauce), pp. 169–198.

- 7 MIROSLAV HROCH: From National Movement to Fully-formed Nation: The Nation Building Process in the Europe, in: Gopal Balakrishnan (ed.): Mapping the Nation, London; New York 1996, pp. 78–97, here p. 81.
- 8 GREENFELD, Modernity and Nationalism (kā 4. atsauce), p. 162.
- 9 JURIS ALUNĀNS: Dziesmiņas latviešu valodai pārtulkotas, Tērpata 1856.
- 10 ANSIS LEITĀNS (red.): Mājas Viesis: [Laikraksts], Rīga 1856–1910. Ansis Leitāns bija “Mājas Viesis” redaktors līdz savai nāvei 1874. gada 15. maijā.

un nacionālās valodas ikdienišķu lietojumu izglītībā, pārvaldē un ekonomikā; 2) pilsonisko tiesību ieguvu – sākotnēji autonomijas formā, vēlāk valstiskās neatkarības veidā (tas gan varēja notikt arī samērā vēlu, kad šī prasība ir ieguvusi uzstājīga pieteikuma raksturu), 3) sabiedrības pilnas sociālās struktūras izveidi, cauraužot visu etnisko grupu un ietverot izglītotu eliti, ierēdņus, uzņēmējus, brīvus zemniekus un algota darba strādniekus.⁷ “Rezumējot, nacionālisms ir fundamentāli sekulāra un humānistiska apziņa, kas balstās uz tautas suverenitātes un egalitārisma principiem. Šie trīs raksturlielumi (sekulārisms, egalitārisms un tautas suverenitāte) ir klātesoši katrā specifiskā nacionālisma situācijā. Modernā kultūra kopumā ir īsteni nacionāla tajā nozīmē, ka tās kodols ir nacionāls pasauleskatījums un ka tā projicē šo pasauleskatījumu uz katru kultūras/sociālās aktivitātes sfēru,” raksta politoloģe Lia Grīnfelde (*Liah Greenfeld*).⁸

Jaunlatvieši

Latviešu nacionālisma un modernās nācijas tapšana aizsākās 19. gadsimta vidū, kad arī Baltijā iezīmējās aizvien straujāki modernizācijas procesi. Sākās Rīgas pārveide par laikmetīgu pilsētu, telegrāfa un dzelzceļa būve (gadsimta beigās arī telefona tīkla iekārtošana), jaunu rūpniecības uzņēmumu izveide, agrāro attiecību modernizācija – zemes un māju iepirkšana zemnieku privātīpašumā Vidzemē un Kurzemē, dzimtbūšanas atcelšana Latgalē 1861. gadā, kā arī lasītprasmes apguve un masu komunikācijas līdzekļu – preses un grāmatu – straujāka attīstība un plašāka lietošana.

Jaunlatviešu kustības sākumu datē ar 1856. gadu, kad Tērbatā (Tartu) Heinriha Lākmaņa (*Heinrich Laakmann*, 1802–1891) izdevniecībā pašā vasaras sākumā 500 eksemplāru tirāžā tika izdots 24 gadus vecā studenta Jura Alunāna (1832–1864) 72 lappušu biežais dzejas krājums “Dziesmiņas latviešu valodai pārtulkotas” un kad dažus mēnešus vēlāk – 1856. gada jūlijā – Rīgā klajā nāca laikraksts latviešu valodā “Mājas Viesis” 41 gadu jaunā skrīvera un literāta Anša Leitāna (1815–1874) redakcijā.¹⁰ Tas iezīmēja latviešu nacionālās avīžniecības sākumu, jo tā iztirzāto aktualitāšu priekšplānā – latviešu etniskās pašnoteikšanās

un egalitārisma tematika. “Mājas Viesa” līdzstrādnieku pulku veidoja skolotāji, studenti, skrīverī, pagastu dzīves līderi, savukārt lasītāju loku – latvieši, kuri akceptēja tā piedāvāto nacionālo, sekulāro un uz modernizāciju vērsto pasaulskatījumu.

Vārda “jaunlatvieši” izcelsme saistās ar 1856. gadā žurnālā “*Inland*” publicēto Nīcas un Bārtas mācītāja Gustava Brašes (*Gustav Brasche*, 1802–1883) recenziju par J. Alunāna “Dziesmiņām”. Tajā mācītājs lietoja 19. gs. 30.–50. gadu vācu nacionālā politiskā un literārā strāvojuma “Jaunā Vācija” (*Junges Deutschland*) apzīmējuma lokalizāciju “Jaunā Latvija” (*ein junges Lettland*) un deva mājienu, ka ir parādījušies cilvēki, kuriem šī “Jaunā Latvija” “kā skaista jaunava brīnīšķīgi sēž tur augšā”.¹¹ Tādējādi Braše tālaika intelektuāļiem, kurus interesēja latviešu valodas, latviešu mākslas, dzejas, latviešu tautas suverenitātes problemātika, piešķīra Eiropas tautu nacionālo kustību identitāti – “jaunlatvieši” – un faktiski nosauca viņu darbības mērķi – “Jaunas Latvijas” radīšanu.¹² Raugoties vēstures turpinājumā, jāteic, ka Braše (lai gan sašutuma vadīts, ironizējot un zobojoties) ir nekļūdīgi iezīmējis latviešu nacionālisma virzību un mērķi – jaunas valsts – Latvijas Republikas – dibināšanu. Jaunlatvieši paši savās publikācijās nerunāja par “Latviju” kā nacionālu pilnīgi suverēnu valsti, kurai ir valsts institūcijas un atribūti. Viņiem “Latvija” ir nacionālā kultūrtelpa, nacionālās identitātes avots un egalitāras sabiedrības ietvars, kam jāpiedāvā vienādas tiesības un iespējas, neraugoties uz sociālās kārtas un etnisko izcelsmi.

Apzīmējums “jaunlatvieši” vēsturē tiek attiecināts uz latviešu nacionālās kustības līderiem. Latviešu nacionālās kustības laikmets aptver 19. gs. 50. gadu otro pusi–80. gadus. Arī šīs desmitgades vēsturē tiek apzīmētas kā jaunlatviešu laiks. Vienlaikus pastāv arī citi nosaukumi – piemēram, “nacionālā atmoda”, “tautiskais laikmets”, “atmodas laikmets”. Jaunlatviešu laiku 19. gs. 90. gados nomainīja Jaunās strāvas periods, kas, no vienas puses, ir tā tiešs turpinājums latviešu nacionālisma attīstībā un nacionālas valsts būvē, bet, no otras puses, – papildinājums ar sava laika modernās Rietumu kultūras, filozofijas, politoloģijas un socioloģijas integrāciju latviešu kultūrtelpā, kā arī ar sociālistiskos ideālos sakņotu pasaulredzējumu.¹³ Jaunlatviešu posma nacionālās kultūras radīšanas un nacionālo sociālo

11 [GUSTAV BRASCHE]: Literārisches, in: *Das Inland*, 39, 1856, 24 September, S. 637.

12 Jēdzienu “jaunlatvieši” un tā nozīmi esmu skaidrojusi: VĪTA ZELČE: Jaunlatvieši, in: JĀNIS STRADIŅŠ (galv. red.): *Latvija un latvieši: Akadēmiski raksti*, 2. sēj., Rīga 2018, 309.–335. lpp., šeit 309.–312. lpp.

13 Jaunstrāvniekus esmu aplūkojusi: VĪTA ZELČE: Jaunstrāvnieki, in: *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 4 (2000), 60.–82. lpp.

aktivitāšu tradīcijas turpinājās un iestrādes īstenojās arī 19. gadsimta pēdējā desmitgadē un 20. gadsimtā.

Jaunlatviešu laiks iedalāms divos posmos: 1) 19. gs. 50. gadu otrā pusē–60. gadu beigās, kuru raksturoja pirmo latviešu nacionālisma koncepciju, simbolu, rituālu, masu komunikācijas līdzekļu un kultūrdarbu radīšana; 2) 19. gs. 60. gadu beigās–80. gadi, kad jau spraigā intensitātē turpinājās pirmajā posmā iesāktais, kā arī notika nacionālo organizāciju tīkla izveide un latviešu nacionālisma akceptēšana masu apziņā. Jaunlatviešiem piederīgi ir dažādu nozaru un profesiju ļaudis – preses redaktori un žurnālisti, dzejnieki un rakstnieki, skolotāji un studenti, ierēdņi, juristi, arhitekti, uzņēmēji. Pirmā posma galvenās atslēgpersonības ir Krišjānis Valdemārs (1825–1891), Juris Alunāns un Krišjānis Barons (1835–1923), kuri iezīmēja universitātē izglītotu cilvēku iekļaušanos latviešu nacionālajā kustībā, modernā laikmeta ideju popularizācijā plašākā sabiedrībā ar preses un grāmatu starpniecību, domubiedru pulciņu veidošanu un prasmī diskutēt ar latviešu nācijas iespējamības noliedzējiem. Savukārt otrajā periodā īpaša nozīme ir prasmīgiem organizatoriem – Rīgas Latviešu biedrības vadītājiem (Bernhardam Dīriķim (1831–1892), Rihardam Tomsonam (1834–1893), Fridriham Veinbergam (1844–1924), Jānim Fridriham Baumanim (1834–1891), Krišjānim Kalniņam (1847–1885), Fridriham Grosvaldam (1850–1924)), kā arī citu pilsētu un pagastu latviešu biedrību līderiem, piemēram, Jelgavas Latviešu biedrības priekšsēdētājam Jānim Čakstem (1859–1927). Svarīga loma bija arī masu mediju redaktoriem (Bernhardam Dīriķim, Aleksandram Vēberam (1848–1910), Fridriham Veinbergam, Jurim Māteram (1845–1885)), publicistam Atim Kronvaldam (1837–1875), dzejniekiem Auseklim (1850–1879) un Andrejam Pumpuram (1841–1902), mūziķiem un koru vadītājiem Indriķim Zilem (1841–1919), Ernestam Vīgneram (1850–1933) un Jurjānu Andrejam (1856–1922).

Jaunlatviešiem, it īpaši pirmajā posmā, bija jāstāp sīva pretdarbība. Latviešu pieteikumu uz pilnvērtīgu nāciju vācbaltiešu privileģētās kārtas – muižnieki un mācītāji, kā arī daudzi vācbaltiešu izcelsmes ierēdņi un literāti – uzņēma kā savu sociālo un kultūras pozīciju apdraudējumu. Baltijā dziļi bija iesakņojies vācu un nevācu nevienlīdzības dabiskuma diskurss un prakse. Privileģēto kārtu politiķi un ideologi kategoriski noliedza latviešu nacionālās kultūras autonomiju, nemaz nerunājot par nacionālo valstiskumu jebkādā iespējamā formātā. Daļai viņu absolūti nepieņemama bija latvieša kā suverēna un līdztiesīga indivīda esamība. Savu pozīciju aizstāvībai vācbaltiešu privileģētās kārtas izmantoja plašu legālo un nelegālo līdzekļu spektru. Piemēram, iesniedza sūdzības varas iestādēm un ķeizaram,

draudot ar zemnieku nemieriem, organizēja jaunlatviešu poli-
cejisko uzraudzību, nacionālās domas publisko līderu iebrauk-
šanas Baltijā aizliegumu un represijas, nepieļāva biedrību un
preses izdevumu izveidi, savās interesēs izmantoja iespieddarbu
cenzūru, panāca jaunlatviski noskaņoto skolotāju, ierēdņu u. c.
profesiju pārstāvju atlaišanu vai nepieņemšanu darbā, apme-
loja un diskreditēja jaunlatviešu aktīvistus amatpersonu acīs.
Nenoliedzami, privileģēto kārtu pretdarbībai bija atgriezenis-
kais efekts, – tā darbojās kā nacionālismu veicinošs faktors, jo
šo kārtu pārstāvju argumenti un rīcība bija pretrunā moderni-
zācijas virzienam un lika jaunlatviešiem būt vēl konsekventā-
kiem savā pārliecībā un darbībā.¹⁴

14 Vairāk sk.: ALFRĒDS ALTE-
MENTS (sast.): Latvijas
vēstures avoti. 1. sēj.: Doku-
menti par tautas atmodas
laikmetu 1856.–1867. g., Rīga
1937; MAKSIMS DUHANOVŠ:
Baltijas muižniecība laikmetu
maiņā. Baltijas muižniecības
politika 19. gs. 50.–70. gados
un tās apoloģētiskās histo-
riogrāfijas kritika, Rīga
1986; u.c.

Drukāšanas kapitālisms un nacionālisms

Nacionālisma un nāciju vēstures moderno teoriju klasiķis Bene-
dikts Andersons (*Benedict Anderson*) uzsver, ka Eiropas un citu
kontinentu nāciju tapšanas priekšnoteikums bija drukāšanas kapi-
tālisms (*print capitalism*), ko radīja tipogrāfiju un kapitālismam
raksturīgās saimniekošanas apvienošana. Uzņēmēji sāka
iespiest grāmatas un periodiku vietējās valodās, kuras lietoja
elitei nepiederošie ļaudis, ar nolūku palielināt izdevumu tirāžu
un gūt peļņu. Tādējādi cilvēkiem, kuri savā ikdienā runāja
dažādās izloksnēs un kļuva par šīs produkcijas lietotājiem,
veidojās kopīga nacionālā iespaidvaloda (proti, literārā valoda),
kā arī kopīgs informācijas lauks, sarunu tematika un diskursi.
Drukāšanas kapitālisma rezultātā vairākos tūkstošos eksemplāru
izdoto laikrakstu regulārā lietošana (rītos un/vai vakaros) radīja
jaunu masveidīgi veiktu rituālu. Tajā cilvēki, kuri savstarpēji
nebija pazīstami, gandrīz vienlaikus darīja vienu un to pašu –
lasīja avīzes un uzzināja vienu un to pašu par pasauli un savu
zemi, iepazīs vienus un tos pašus stāstus, aplūkoja vienus un
tos pašus attēlus. Laikraksti arī piedāvāja jau gatavu informā-
cijas un citas lasāmvielas vērtīguma klasifikāciju, piemēram,
svarīgāko liekot pirmajā lappusē un nozīmīgos vēstījumus
ietverot rakstu virsrakstos un strukturējot rubrikās. Tālaika
jaunie mediji (it īpaši laikraksti un romāni) veicināja iztēlotas
pasauls rašanos lasītāju priekšstatos un lasītāju kopienas piede-
rību tai. Drukāšanas kapitālisms, piedāvājot tūkstošiem (daudzās

- 15 BENEDICT ANDERSON: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London; New York 1991, pp. 33–46.
- 16 ALEKSEJS APĪNIS: *Latviešu grāmatniecība no pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām*, Rīga 1977, 187.–188. lpp.
- 17 VĪTA ZELČE: *Latviešu avižniecība. Laikraksti savā laikmetā un sabiedrībā*, Rīga 2009, 228.–229. lpp.
- 18 APĪNIS, *Latviešu grāmatniecība* (kā 16. atsauce), 129.–158. lpp.; ALEKSEJS APĪNIS: *Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum*, Rīga 1991, 138.–166. lpp.

zemēs – pat miljoniem) cilvēku preses izdevumus un grāmatas, veidoja savu lasītāju auditoriju kā iztēloto kopienu (*imagined community*). Iespējamajās medijos izmantotā nacionālā valoda un saturs radīja nacionālo apziņu un formēja jauna veida iztēloto kopienu – moderno nāciju.¹⁵

Jaunlatviešu kustību, kā jau minēju, ievadīja notikumi, kas varēja īstenoties tikai pateicoties drukas kapitālismam. Tērbatas grāmatizdevēja H. Lākmaņa interese par J. Alunāna “Dziesmiņām” bija komerciāla. Grāmata tika izdota par dzejnieka paša līdzekļiem, daļu no vajadzīgās naudas summas iedeva pazīstamie, galvenokārt studenti un skolotāji. Pirmajā gadā tika pārdoti apmēram 330 eksemplāri “Dziesmiņu”, tomēr pārējā tirāža pircējus atrada gausi.¹⁶ Avīzes “Mājas Viesis” izveides pamatā ir Rīgas grāmatizdevēja Ludviga Hartunga (*Ludwig Hartung*) centieni atrast jaunas peļņas iespējas. Vērojot Jelgavā izdotā laikraksta “Latviešu Avīzes” straujo tirāžas kāpumu Krimas kara laikā (1853–1856), viņš tās saskatīja latviešu preses biznesa izveidē.¹⁷

Kurzemes un Vidzemes guberņās jau 19. gs. 30.–50. gados sevi bija pieteicis drukas kapitālisms. Lielākās tipogrāfijas kļuva par pilnīgi privātiem uzņēmumiem, atvērās daudzi jauni poligrāfiskie uzņēmumi. Jau 30. gadu beigās aizsākās iespēšanas tehnoloģiju modernizācija, lielākie izdevēji iegādājās ātrspiedes, kas iespēšanas procesu paātrināja vairākas reizes un vienlaikus palētināja. Tā ļāva stundā nodrukāt 1200 nospiedumu stundā. Grāmatu latviešu valodā ražošana bija ienesīga. Baznīcās plaši lietotās dziesmu un lūgšanu grāmatas, kā arī kalendāri deva gandrīz vai desmitkārtīgu ienākumu.¹⁸

19. gadsimta vidū iezīmējās drukātās produkcijas sekularizācija. Latviešu grāmatu klāstā aizvien nozīmīgāku vietu ieguva laicīgā lasāmviela – daiļliteratūra un ziniskā literatūra. Arī jaunlatvieši iesaistījās grāmatizdošanā. 50.–60. gados viņi gatavoja manuskriptus, kā arī gādāja līdzekļus, cenzūras atļaujas, meklēja izdevējus, izplatīja grāmatas un periodiku, iesaistījās polemikā ar vācbaltiešu garīdzniekiem un muižniekiem par latviešu nācijas esības tagadnes un nākotnes jautājumiem. Grāmatu iespiedēju arodā sāka strādāt vairāki latvieši, kuri paši bija piederīgi jaunlatviešiem un kuri savas biznesa intereses centās apvienot

ar nacionālās kultūras veidošanas misiju. Jaunlatviešu darbības rezultātā latviešu lasītāji ieguva vērtīgus daiļdarbus, izglītojoša un zinātniska satura literatūru.¹⁹ Saturā kvalitatīvu grāmatu izdošana bija arī Rīgas Latviešu biedrības darbības programmā. 1886. gadā tā nodibināja arī savu apgādu – Derīgu grāmatu nodaļu, kas laida klajā populārzinātnisko literatūru, pasaules literatūras tulkojumus, oriģinālliteratūru u.c.²⁰

Jaunlatvieši arī bija rosīgi avižniecības laukā gan nacionālās kustības pirmajā, gan otrajā posmā. Viņi veidoja gan savus izdevumus, gan arī publicējās citos komerciāla rakstura laicīgos izdevumos. Piemēram, pirmie latviešu nacionālisma koncepti savu vietu atrada A. Leitāna rediģētajā “Mājas Viesī”. 1862. gadā K. Valdemārs sadarbibā ar J. Alunānu, K. Baronu un citiem jaunlatviešiem par Pēterburgas un Rīgas latviešu ziedoto un aizdoto naudu laida klajā “Pēterburgas Avīzes” (1862–1865), kas īpašu uzmanību veltīja latviešu etniskās, materiālās un sociālās emancipācijas jautājumiem un egalitāras sabiedrības principiem, kā arī publicēja populārzinātniskus rakstus, daiļliteratūru un humoreskas. Jaunlatviešu skatījumā prese veidoja cilvēku piederību pasaulei, valstij un tautai. “Pēterburgas Avīzes” skaidroja: “Avīzes lasīt tāpēc cits nekas vairāk nav, kā pie tās sabiedriskošanās būšanu, vai tā nu ir valstība, vai tauta, vai cilts, pie kuras katris pieder, ziņas dabūt, kopā ar viņu sajust un domāt, un runāt, tas ir: pie šās sabiedrošanās un pie visas cilvēces dzīvības daļu ņemt. [...] Avīzes ir tā sakot valstību un tautu mutes un ausis. Caur viņām var visu dzirdēt, kas tālumā notiek, ar viņām katris atkal tik pat tāļu var aizrunāt.”²¹ Nedēļas laikrakstiem “Mājas Viesis” un “Pēterburgas Avīzes” bija liela loma latviešu valodas standartizācijā, bagātināšanā un modernizācijā, kas notika, to tuvinot ikdienā runātajai valodai, ieviešot jaunus vārdus, atvasinājumus, vārdu savienojumus, kā arī koriģējot daudzas līdz tam lietotās valodas formas (piemēram, svešvārdus) un rakstību. Valodas standartizāciju un papildināšanu preses izdevumi turpināja arī nākamajās desmitgadēs.²² 1863. gadā K. Valdemārs Krievijas varas iestādēm piedāvāja izveidot laikrakstu Latgales katoļticīgajiem latviešiem, uzsverot, ka viena avīze tautas izglītības labā sniedz vairāk nekā 50 tautskolas.²³

- 19 APĪNIS, Latviešu grāmatniecība (kā 16. atsauce), 180.–195. lpp.
- 20 VIESTURS ZANDERS: Rīgas Latviešu biedrība (1868–1940) kā nacionālās grāmatniecības centrs, Rīga 2006.
- 21 [S. n.]: Valstību un tautu ziņas, Pēterburgas Avīzes 2 (1862), 11.–12. lpp.
- 22 Vairāk sk.: LIENE ROZE: Latviešu valoda pirms simt gadiem. “Pēterburgas Avīžu” sabiedriski politiskā leksika, Rīga 1962. Arī sk.: PĒTERIS VANAGS: Latviešu literārās valodas attīstība, in: JĀNIS STRADIŅŠ (galv. red.): Latvieši un Latvija. Akadēmiski raksti. 1. sēj.: Latvieši, Rīga 2013, 177.–203. lpp, šeit 189.–194. lpp.
- 23 KRIŠJĀNIS VALDEMĀRS: Lietišķā un privātā sarakste. 1. sēj.: Krišjāņa Valdemāra vēstules, Rīga 1997, 94. lpp.

- 24 Vairāk sk.: DENISS HANOVŠ: Pilsonības nācija: "Baltijas Vēstnesis". 1868–1906, Rīga 2003.
- 25 VĪTA ZELČE: 19. gadsimta latviešu preses pētniecība. Rezultāti un dažas izpētes problēmas, in: Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 2 (1994), 27.–39. lpp., šeit 33.–35. lpp.
- 26 VĪTA ZELČE: Grāmatniecība un prese, in: Jānis Bērziņš (red.): Latvija 19. gadsimtā. Vēstures apceres, Rīga 2000, 352.–376. lpp.

Rīgas Latviešu biedrības darbība bija cieši saistīta ar laikrakstu "Baltijas Vēstnesis", kas saturiski bija orientēts uz auditoriju, kas piederēja pie šīs biedrības aprindām. Minētais izdevums publicēja ziņas, rakstus un literatūru, kas bija šīs organizācijas dienaskārtībā un atbilda tās līderu redzējumam uz pasauli un Latviju.²⁴ Būtisks pavērsiens jaunlatviešu veidotajā avīzniecībā notika 1877. un 1878. gadā, kad tika izveidots pirmais dienas laikraksts "Rīgas Lapa" un lauciniekiem domātā "Balss", kas iznāca divas reizes nedēļā. To uzdevums bija nodrošināt operatīvāku informāciju Krievijas–Turcijas kara laikā un veicināt Rīgas Latviešu biedrības pārstāvju panākumus Rīgas pilsētas domes vēlēšanās. 70. gadu nogalē jaunlatviešu laikrakstus abonēja jau ap 43% no latviešu preses lasītāju auditorijas.²⁵ Jaunlatviešu izdevumi izteiktāku komercraksturu ieguva, sākot ar 1880. gadu, kad tika nodibināts masu mediju uzņēmums – akciju sabiedrība "Dīriķis un biedri", kuras pirmie locekļi bija B. Dīriķis, A. Vēbers, K. Kalniņš un K. Bergs. Tai sākotnēji piederēja "Baltijas Vēstnesis", "Rīgas Lapa" un "Balss", 1883. gadā akciju sabiedrība iegādājās "Baltijas Zemkopja" koncesiju. "Dīriķis un biedri" pārveidoja "Baltijas Vēstnesi" par dienas laikrakstu, savukārt no "Rīgas Lapas" izdošanas atteicās. "Balss" kļuva par lauku lasītājiem domātu nedēļas avīzi. Pakāpeniski pieauga arī izdevumu tirāžas. "Dīriķa un biedra" laikraksti 80. un arī 90. gados bija ļoti nozīmīgi nacionālo ideju komunikācijas kanāli. Sava loma latviešu lasītāju iztēlotās kopienas veidošanā bija arī žurnāliem, piemēram, Maskavā (vēlāk Jelgavā un Rīgā) izdotajam populārzinātniskajam un literārajam jaunlatviešu žurnālam "Austrums".

19. gadsimta nogalē latviešu valodā iznāca septiņi nedēļas un divi dienas laikraksti un trīs žurnāli. Ievērojama bija arī grāmatizdošanas produkcija. Pēc nepilnīgām ziņām, laikposmā no 1867. līdz 1885. gadam latviešu valodā iznāca apmēram 2300 nosaukumu grāmatu, no 1886. līdz 1900. gadam – ap 35 000 nosaukumu. No tām ap 40% bija daiļliteratūra, 20% – zinātniski un populārzinātniski izdevumi, 16–17% – kalendāri un 15% – reliģiskā literatūra. Lielākās tirāžas (vairāki desmiti tūkstoši eksemplāru) bija populārākajiem kalendāriem, daiļliteratūras vidējais iespaidumu skaits svārstījās ap 2000–3000 eksemplāru.²⁶

Drukas kapitālisma uzplaukums trīs desmitgažu laikā ļāva radīt sekulāru latviešu lasītāju kopienu, kuru pasaules un vietējo dienaskārtību un priekšstatus veidoja latviešu (tostarp jaunlatviešu) preses un grāmatniecības produkcija. Ceremoniālās reliģiskās literatūras un kolektīvās laicīgas literatūras (romānu, dzejas, laikrakstu) lasīšanas vietā aizvien vairāk ienāca ekstenīvā individuālā lasīšana. Daļai sabiedrības svarīgi bija lasīt daudz un tādējādi aktīvi izzināt realitāti, iegūt teorētiskas un praktiskas zināšanas, baudīt emocijas un līdzdzīvot literāro tēlu likteņiem, veidot sekulāro vērtību sistēmu. Drukas kapitalismā bāzētā mediju komunikācija ir izšķirošs priekšnoteikums nācijas tapšanā, tā ne tikai nodrošina nacionālisma transmisiju, bet arī sekmē kopienai piederīgo kopdarbību, sociālo mobilitāciju, tīklošanos, dzimtās valodas lietošanu un iekļaušanos nācijas dzīvē.

Sociālā komunikācija un biedrošanās

Nāciju veido tai piederīgo komunikācija, kas šķērso sociālo slāņu, profesiju, paaudžu, dzimumu robežas un kas iekļauj ļoti plašu sociālo subjektu spektru. Šai komunikācijai piemīt komplementārs raksturs un mobilizācijas spēks. Tā norisinās ekonomikā, skolās, mediju lietojumā, darbavietās, rakstot un saņemot vēstules, dažādu nozaru un mērķu organizācijās u. c. un vienlaikus veido un ietekmē visas šīs jomas. Komunicējot kopdarbībai, nācijā apvienojas sabiedrības vadošā grupa ar vidējiem un zemākiem slāņiem.²⁷ Līdz ar to dažādu sociālo grupu cilvēki akceptē nacionālo identitāti kā pašraksturojuma pamatvienību. Modernizācija arī atver ceļus apakšējo sociālo šķiru augšupejošai mobilitātei, kas savukārt veicina sociālo komunikāciju un tajā balstīto nacionālo tīklojumu vertikālā griezumā.²⁸

Jaunlatviešu laikam raksturīgas daudzu un dažādu cilvēku kopdarbības formu tapšana un attīstība. Vispirms jau jāmin neformālās un formālās organizācijas. Krievijas impērijā nebija tik vienkārši un ātri iegūt biedrības dibināšanas atļauju. 19. gs. 60. gados biedrību, savienību dibināšanas un darbības, kā arī sapulču rīkošanas nosacījumi kļuva liberālāki. Tomēr līdz pat 1906. gadam impērijas likumakti pieļāva tikai nepolitisku biedrību pastāvēšanu, galvenokārt labdarības, savstarpējās palī-

27 KARL W. DEUTSCH: *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality.* 2nd ed. Cambridge; London 1966, pp. 101–104.

28 MIROSLAV HROCH: *Modernization and Communication as Factors of Nation Formation*, in: GERARD DELANY & KRISHAN KUMAR (eds): *The Sage Handbook of Nations and Nationalism*, London 2006, pp. 21–32, here pp. 27–28.

- 29 KRISTĪNE VOLFARTE: Rīgas Latviešu biedrība un latviešu nacionālā kustība no 1868. līdz 1905. gadam, Rīga 2009, 37.–38. lpp.
- 30 AUGUSTS DEGLAVS: Latviešu attīstības solis no 1848. līdz 1875. g., Rīga 1893, 40.–41. lpp.
- 31 KĀRLIS ARĀJS (red.): Atmiņas. Stāsta Krišjānis Barons un laikabiedri, Rīga 1985, 27. lpp.
- 32 ALFRĒDS ALTEMENTS (sast.): Latvijas vēstures avoti. 5. sēj.: Dokumenti par tautas atmodas laikmetu 1856.–1867. g., Rīga 1939, 138.–144., 223. lpp.
- 33 MATĪSS ĀRONS: Krišjānis Valdemārs savā dzīvē un darbā, Jelgava 1892, 33. lpp.
- 34 DEGLAVS, Latviešu attīstības (kā 30. atsauce), 58. lpp.; RĪGAS LATVIEŠU BIEDRĪBAS ZINĪBU KOMISIJA: Konversācijas vārdnīca, Rīga 1906, 3. sēj., 2324.–2325. lpp.

dzības, kredīta un krāšanas, profesionālās, izglītības, lietderīga laika pavadīšanas biedrības.²⁹

Jau 19. gadsimta vidū tapa pirmās latviešu sabiedriski aktīvas domubiedru grupas, kuru dalībniekus vienoja nacionālā piederība, savas nacionālās identitātes atzīšana un iespēja satikties un komunicēt par sev svarīgiem un interesantiem jautājumiem. No tām zināmākais ir Krišjāņa Valdemāra organizētais latviešu pulciņš Ēdolē 40. gadu beigās, ap 1853. gadu Pierīgā Georga Ādolfa Tilo (*Thilo*) fabrikā izveidojies skolotāja Jura Caunītes pulciņš. Viņa organizētie dziedāšanas vakari u. c. pasākumi regulāri pulcēja ap 17 latviešu.³⁰ Latviešu domubiedru grupa darbojās Tērbatas Universitātē, kur apmēram 15–25 latviešu jaunekļu sāka pulcēties neformālos literāros un saviesīgos vakaros.³¹ 60. gadu sākumā praktiski plānota jaunas latviešu literārās biedrības dibināšana Rīgā. 1861. gada 7. septembrī Baltijas ģenerālgubernatoram Aleksandram Suvorovam tika iesniegts 21 latvieša parakstīts Latviešu valodas un literatūras biedrības dibināšanas lūgums un statūti. Tajā teikts, ka, pateicoties ķeizaram, Baltijas guberņu latvieši sasnieguši tādu materiālo stāvokli, kas tautas intelektuālās attīstības un izglītības vērsanos plašumā dara neizbēgamu, un šim latviešu kultūras un apgaismes darbam ir nepieciešami darbinieki no pašas tautas vidus. Gada beigās varas iestādes lūgumu noraidīja.³² 1863. gadā Sanktpēterburgā tika nodibināta Latviešu lasīšanas biedrība, kas apvienoja Krievijas galvaspilsētā nonākušos latviešus, sekmēja kultūras un izglītības aktivitātes, sniedza pirmo atbalstu un naktsmītnes iebraukušajiem, tostarp zemniekiem, kuri devās iesniegt sūdzības ķeizaram.³³ Ap 1864. gadu Rīgā Āgenskalnā tika mēģināts dibināt latviešu biedrību Sturca korķu fabrikas mehāniķa Jāņa Ķezbera vadībā. Biedrības veidošanas iniciatīva piederēja skolotājam Kasparam Biezbārdim.³⁴ Sociālajā komunikācijā bija svarīgas vienreizējas, bet nozīmīgas domubiedru tikšanās, piemēram, Latviešu valodas un literatūras biedrības dibināšanas gatavošana tika uzsākta Aleksandra Rēzes un ķeizara Aleksandra II apvienotās vārda dienas svinībās Baltajā muižā, “Pēterburgas Avīžu” izveidošana un naudas ziedošana notika latviešu sapulcē Sanktpēterburgas viesnīcā “*Dehio*” un laikraksta redaktoru vārdi svinīgi tika paziņoti goda mielasta

laikā,³⁵ Sanktpēterburgas Latviešu lasīšanas biedrības ideja uzplauka kāda latvieša dzimšanas dienas svinībās.³⁶ Kopdarbība īstenojās ne tikai nacionāli svarīgās aktivitātēs (piemēram, biedrību dibināšanā, grāmatu un avīžu izdošanā), bet arī mērogā nelielās, bet cilvēciski nozīmīgās darbībās. Piemēram, Rīgas latvieši saziedoja naudu K. Biezbārža kažokam, lai viņš pilnīgi nesagandētu veselību noņemtajā Kalugas guberņā, kurp varas iestādes šo jaunlatvieti izsūtīja par zemnieku petīciju rakstīšanu caram.³⁷

19. gs. 60. gadu nogalē, turpinoties modernizācijas procesiem un pieaugot latviešu skaitam pilsētās, varas iestādes un dižciltīgā Baltijas sociālā elite latviešu biedrību dibināšanu un latviešu iesaistīšanos jau pastāvošajās biedrībās vairs ne tik izteikti uzlūkoja kā pastāvošajā kārtībā neiederīgu parādību. Biedrības sekmēja latviešu integrāciju pilsētu dzīvē, darba tirgū, ļāva ātrāk apgūt pilsētnieka uzvedību un manieres, veidot gan sociālo, gan nacionālo solidaritāti. 1867. gadā Rīgā Holma fabrikā tika dibināta palīdzības un bērnu kase – biedrība “Cerība”, kuras biedru lielākā daļa bija latvieši.³⁸ 1868. gadā Rīgā tapa labdarības biedrība – Latviska palīdzības biedrība priekš trūkumu ciezdamiem igauņiem. Tā rīkoja pirmos publiskos pasākumus latviešu valodā – teātra izrādi, piecus priekšlasījumus, divus garīgās mūzikas koncertus un loteriju –, kuru laikā tika vākti ziedojumi. Šīs biedrības līderi ķērās pie nākamās organizācijas – Rīgas Latviešu biedrības (RLB) – izveides. Tās dibināšanas atļauju iekšlietu ministrs apstiprināja 1868. gada 12. oktobrī.³⁹ RLB kļuva par vadošo latviešu nacionālisma ideoloģisko, komunikācijas un organizatorisko centru nākamajās desmitgadēs. Tās darbība aptvēra gan saimnieciskās attīstības un sociālās mobilitātes veicināšanu, gan izglītības un kultūras lauku, gan latviešu nacionālās reprezentācijas un rituālu jomu, gan arī labdarību. RLB īstenoja pirmās latviešu lielmēroga politiskās iniciatīvas – latviešu adreses ķeizaram Aleksandram II sastādīšanu un parakstīšanu (1870), dalību Rīgas pilsētas domes vēlēšanās (1878, 1882, 1886, 1890), petīciju iesniegšanu senatoram Nikolajam Manaseinam (1882). Biedrības ēka, tās lielāki vai mazāki pasākumi nodrošināja domubiedru tikšanās iespēju, diskusiju telpu un kopdarbību.⁴⁰

35 DEGLAVS, Latviešu attīstības (kā 30. atsauce), 50.–52. lpp.

36 Ārons, Krišjānis Valdemārs (kā 33. atsauce), 33. lpp.

37 KRIŠJĀNIS VALDEMĀRS: Lietišķā un privātā sarakste. 2. sēj.: Vēstules Krišjānim Valdemāram, Rīga 2007, 168. lpp.

38 KOMISIJA, Konversācijas vārdnīca (kā 34. atsauce), 2324. lpp.

39 VOLFARTE, Rīgas Latviešu biedrība (kā 27. atsauce), 37.–38. lpp.

40 Par Rīgas Latviešu biedrības vēsturi sk.: [S. N.]: Rīgas Latviešu Biedrība savā 25 gadu darbā un gaitā, Jelgava 1893; [S. N.]: Rīgas Latviešu biedrība sešos gadu desmitos. 1868–1928, Rīga 1928; VOLFARTE, Rīgas Latviešu biedrība (kā 29. atsauce); u.c.

- 41 Par Jelgavas Latviešu biedrību sk.: LĪGOTŅU JĒKABS: Jelgavas latviešu biedrība 50-gadu kultūras darbā (1880–1930), Jelgava 1930.
- 42 Par biedrībām sk.: KOMISIJA, Konversācijas vārdnīca (kā 34. atsauce), 2324.–2325. lpp.; REGĪNA GREITJĀNE: Par Rīgas latviešu kultūras biedrībām un to izglītības darbību XIX gs. II pusē, in: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis 10 (1973), 65.–79. lpp.; VĪTA ZELČE: Palīdzības lāde skolotāju atraitnēm un bāreņiem, in: Labrīt, 1994, 5. dec., Nr. 281, 6. lpp.
- 43 MATISS KAUDZĪTE: Atmiņas no “tautiskā laikmeta”, Rīga; Cēsis 1924, 1. sēj., 211. lpp.
- 44 Sk.: LATVIJAS LAUKSAIMNIECĪBAS CENTRĀLBIEDRĪBA: Lauksaimniecības biedrības un viņu darbinieki, Rīga 1931, 24.–82. lpp.

1872. gadā Jelgavas un tuvākās apkaimes sociāli aktīvie latvieši uzsāka Jelgavas Latviešu biedrības (JLB) izveidi. Varas iestādes viņu lūgumu noraidīja. JLB idejas atbalstītāji tad izšķīrās par organizācijas pagaidu variantu – “30. augusta svētku komiteju”, kuras uzdevums (kā jau to vēstīja biedrības nosaukums) bija gādāt par Kurzemes zemnieku brīvlaišanas svētku svinēšanu. 1880. gadā tika oficiāli nodibināta JLB, gadu vēlāk tajā iekļāvās arī “30. augusta svētku komiteja”. Savā darbības sazarojumā un plašumā tā bija radniecīga RLB.⁴¹

19. gs. 70.–80. gados tika dibinātas daudzas palīdzības biedrības, piemēram, Rīgā darbojās Jonatāna biedrība (dib. 1870), Pavasara biedrība (dib. 1872), Torņakalna savstarpējās palīdzības biedrība (dib. 1880). Savstarpējās palīdzības biedrības tapa arī lielākajās Krievijas pilsētās, kur uz dzīvi bija pārcēlušies latvieši, un latviešu kolonijās. Veidojās arī atsevišķu profesiju pārstāvju labdarības biedrības – 1865. gadā dibinātā Vidzemes Palīdzības lāde skolotāju atraitnēm un bāreņiem, Kurzemē līdzīga organizācija tapa 1877. gadā. Lauku pagastos tika veidotas bērū kases. Daudzviet tapa kultūras kopdarbības apvienības – visbiežāk koru un dziedāšanas biedrības. 1891. gadā Kurzemes guberņā darbojās 46 un Vidzemes guberņas latviešu daļā – 20 latviešu koru un dziedāšanas biedrības. Laukos iecienīts bija arī saviesīgo jeb sadraudzības biedrību formāts.⁴² “Cik liela pieņēmās visā tautā dedzība uz biedrību dibināšanu, tikpat liela bij arī nesavtīgā un pašizliedzīgā darbība pie tām. Ilgus gadus – īsti uz laukiem – neviens nedomāja uz kaut kādu savtīgu labumu vai algu, un pat pie peļņas biedrībām darbojās gadu gadiem bez nekā,” atminās rakstnieks un skolotājs Matiss Kaudzīte.⁴³ Izvērstis bija praktiska un arodnieciska rakstura biedrību klāsts. Latviešu nacionālajā dzīvē īpaši nozīmīgas bija zemkopju biedrības. Tās veicināja jaunu lauksaimniecības tehnoloģiju, efektīvāku saimniekošanas metožu ienākšanu Latvijas laukos, veicināja kooperāciju un lauksaimniecības preču noietu.⁴⁴ Biedrību darbībai, kā raksta vēsturnieks Andrejs Plakans, “bija milzīga nozīme notikumu turpmākajā attīstībā, jo tajās latvieši iemācījās kopīgi darboties un vēlreiz apstiprināja, ka “latviešu kā nācijas” veidošanās joprojām turpinās. Nebija viegli sacīt, ka piederī “latviešu nācijai”, ja nācija sastāvēja gandrīz no zemniekiem, bet šāda piederības izteikšana

vairs nelikās tik utopiska, kad laiki mainījās un bija jau izveidojies vērā ņemams latviešu slānis pilsētās un literatūra latviešu valodā, un bija nostabilizējies latviešu organizāciju tīkls, kas, kaut arī nelielā mērā, tomēr ietekmēja vietējos politiskos notikumus”.⁴⁵

19. gs. otrajā pusē tapušo latviešu nevalstisko formālo un neformālo organizāciju, to rīkoto pasākumu un aktivitāšu vēsture faktoloģiski ir ļoti bagāta. Katrai no tām bija sava lielāka vai mazāka loma latviešu nācijas veidošanā, proti, t. s. latviešu biedrības stiprināja dažādu sociālo slāņu saites, liekot cilvēkiem būt piederīgiem nācijai, ne sociālajai grupai, ko nosaka statuss, nodarbošanās un materiālais stāvoklis. Piemēram, Dāvids Grīntāls stāsta par Sanktpēterburgas latviešu bagātnieka Kārļa Buša došanos uz Latviešu lasīšanas biedrības pasākumu: “Reiz B.[ušs] sataisījies atbraukt uz mūsu mēneša sapulci un devis pavēli kučieram iejūgt viņa zirgus, bet iedomājies, ka viņa kučiers, latvietis Ēkmanis, tāpat mūsu biedris, kā viņš, pats kungs, teicis: jā, kā tad tas būs? Tu jau arī biedris, tu taču nevari ārā būt, tev ar’ jānāk, tāpēc nejūdz vis, paņemsim fūrmani, aizbrauksim uz sapulci abi. Un tā abi arī atbrauca un kopā sēdēja.”⁴⁶ Rakstnieks Augusts Deglavs RLB atklāšanas dienu apraksta: “Nāca un pieteicās par latviešiem ļaudis, par kuriem nevienam nebija prātā nācis, ka tie varētu būt latvieši. Izrādījās, ka ir tik daudz latviešu, kas tikpat kungi kas kungi. Bet arī visi no likteņa norātie un smagi piemeklētie nāca prasīt no jaunās biedrības kādu padomu vai palīdzību.”⁴⁷

Sieviešu iesaisti nacionālajās aktivitātēs it īpaši sekmēja labdarības un dziedāšanas biedrības. 19. gadsimtā sievietēm nācijā sociāli tika piešķirta tās bioloģiskā atražotāja, tradīciju, kultūras un ģimenes “pavarda” sargātāja loma.⁴⁸ M. Kaudzīte stāsta par īpašu situāciju – Vecpiebalgas dziedāšanas biedrībā sievietes bija ieguvušas pat balsstiesības, jo bez viņu dalības šīs organizācijas sekmīga darbība nebija iespējama.⁴⁹ Latviešu biedrību pasākumos sievietes darbojās, vācot līdzekļus labdarībai un pašu biedrību vajadzībām, rīkoja loterijas, dziedāja koros, piedalījās teātra uzdevumos, apmeklēja saviesīgos pasākumus, tomēr par pilntiesīgām biedrību (izņemot labdarības organizāciju) locekļēm nekļuva.⁵⁰

45 ANDREJS PLAKANS: Rusifikācijas politika: Latvieši. 19. gadsimta 80. gadi, in: Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 4 (1996), 61.–81. lpp., šeit 62. lpp.

46 Ārons, Krišjānis Valdemārs (kā 33. atsauce), 34. lpp.

47 AUGUSTS DEGLAVS: Rīga: Romāns. Rīga 1983 [1912], 1. sēj. 329.–330. lpp.

48 NIRA YUVAL-DAVIS: Gender & Nation, London 1997, pp. 21–23.

49 KAUDZĪTE, Atmiņas (kā 43. atsauce), 211. lpp.

50 Par sieviešu sabiedrisko darbību 19. gs. otrajā pusē sk.: VĪTA ZELČE: Nezināmā. Latvijas sievietes 19. gadsimta otrajā pusē, Rīga 2002, 110.–141. lpp.

- 51 ERNEST GELLNER: Nations and Nationalism, Ithaca 1983, p. 7.
- 52 LIAH GREENFELD: Nationalism. Five Roads to Modernity, Cambridge; London 1992, p. 487.
- 53 ANTHONY D. SMITH: Ethnicity and Nationalism, in: GERARD DELANY & KRISHAN KUMAR (eds): The Sage Handbook of Nations and Nationalism, London 2006, pp. 169–181, here p. 175.
- 54 [JĒKABS ZVAIGZNĪTE]: Par skolām. II, Pēterburgas Avīzes, 1862, Nr. 6, 52. lpp. Tiek uzskatīts, ka šā raksta autors ir Jēkabs Zvaigznīte. Sk.: ALFRĒDS GOBA: Jēkabs Zvaigznīte (1833–1867), in: JĒKABS ZVAIGZNĪTE: Kopoti raksti, Rīga 1924, 5.–40. lpp., šeit 16.–17. lpp.
- 55 KONSTANTĪNS KARULIS: Latviešu etimoloģijas vārdnīca, Rīga 2001, 505.–507. lpp.; OJĀRS BUŠS: Latvija un latvieši: vārdu cilme, in: JĀNIS STRADIŅŠ (galv. red.), Latvieši un Latvija. Akadēmiski raksti. 1. sēj.: Latvieši, Rīga 2013, 15.–29. lpp., šeit 17.–19. lpp. O. Bušs arī norāda, ka pagaidām mūsu rīcībā nav 19. gs. latviešu rakstu pilnīga korpusa un nozīmīgāko vārdu lietojuma ticamas inventarizācijas, tādēļ iespējama nacionāli svarīgo jēdzienu pirmlietojuma pārskatīšana.

19. gs. otrajā pusē biedrības un neformālās domubiedru kopas bija latviešu nacionālās dzīves organizētājas un komunikācijas platformas. Tās ne tikai ļāva latviešiem izstrādāt un praksē pārbaudīt daudzus kopdarbības formātus, bet arī lika apzināties etniskās piederības jēgu, veidot nacionālo identitāti, balstoties uz “mēs” un “viņi” principu, kas atzīstama par neatņemamu nacionālās politikas un nacionālas valsts veidošanas sastāvdaļu. Biedrību dibināšana, to darbības materiālā un saturiskā pamata nodrošināšana un ikdienas prakse ļāva iegūt organizatorisko un institucionālo pieredzi, kas arī bija priekšnoteikums valstiskas organizācijas izveidei.

Nācijas vārda, vēstures un mītu izgudrošana

Koplietotas (*shared*) homogēnas kultūras esamība ir modernas nācijas pastāvēšanas pamats. “Divi cilvēki pārstāv vienu nāciju tikai tad, ja viņi koplieto vienu kultūru, savukārt kultūra nozīmē ideju sistēmu, zīmes un asociācijas, kā arī uzvedības un komunikācijas veidus,” raksta nacionālisma moderno teoriju pārstāvis Ernests Gelners (*Ernest Gellner*).⁵¹ Latviešu nacionālisms veidojās, kad nebija vērojamas drīzas nacionālas valsts reālās dibināšanas izredzes, tādējādi par galveno jaunlatviešu darbības lauku kļuva nacionālajā kultūrā balstītas nacionālās identitātes veidošana. Jāteic, ka nacionālā identitāte vispirmām kārtām ir cieņas jautājums. Tā cilvēkiem sniedz iemeslu/pamatojumu būt lepnēm un vērtīgiem.⁵² Tādējādi ir jārada kopienas pozitīva pašdefinīcija, kas veido nācijas nošķiršanos no citām sociālajām grupām, kā arī vēsture un mīti, atmiņa, simboli, komunikācijas kodi un publiskā kultūra.⁵³

Ļoti svarīgais nācijas pašidentifikators – latviešu etniskās teritorijas apzīmējums “Latvija” (*Latwija*) – latviešu iespiedkultūrā parādījās vien 1862. gada vasaras beigās jaunlatviešu laikrakstā “Pēterburgas Avīzes” anonīmi publicētā rakstā “Par skolām”.⁵⁴ Vācu tekstos “*Latwija*” lietots stipri agrāk, tas ir konstatēts kādā 17. gadsimtā iznākušajā vācu–lietuviešu vārdnīcā un 1837. gadā žurnālā “*Das Inland*”, kā “*Liefland*”, “*Lettland*” tulkojums lietuviešu valodā. Savukārt 17. un 18. gadsimta latviešu tekstos lietoti jēdzieni “Latviska zeme”, “Latvju zeme” un “Latviešu zeme”.⁵⁵

1857. gadā laikraksta “Mājas Viesis” slejās J. Alunāns piedāvāja latviešu apdzīvoto zemju apzīmējumam “Lātava” jeb “Latva”. Viņš skaidroja, ka šis vārds cēlies no vārda “lāt”, kas nozīmē “saderīgi dzīvot”. Tādējādi “Latva ir tā zeme, kur saderīgi dzīvo, tad latvietis ir tas cilvēks, kas Latvā saderīgi dzīvo [..]. Tāpēc vārds latvietis apzīmē saderīgu cilvēku”.⁵⁶ Vārda “Latvija” aizvien intensīvāka lietošana publiskajā telpā sākas līdz ar laikraksta “Baltijas Vēstnesis” izveidi. No svara ir šī vārda labskanība, piemērotība latviešu literārajiem un kolektīvi skandējamiem/dziedamiem tekstiem. Piemēram, “Baltijas Vēstneša” iznākšanas pirmajos gados “Latvija” vairākkārt skan Friča Brīvzemnieka dzejoļos.⁵⁷ 1870. gadā kāds anonīms autors vēsta: “Lai dzīvo augsti Latvija, / Tā Vidzeme, / Kā Kurzeme! / Šis mīlās latvju zemītes / Lai allaž labus augļus nes [..] / Lai valda miers pār Latviju; / Lai taisnība / Un brīvība / Pa visu zemi izplatās / Un katrā mājā atrodas [..].”⁵⁸ Tāpat “Latvija” visai ātri ieviesās ģeogrāfijas tekstos, ceļojumu aprakstos, lietišķos sacerējumos par demogrāfiju, ekonomiku u. c. tēmām. 70.–80. gados tas jau publiskajā telpā ir ierasts, pat rutīnas termins, ko lieto daudzi autori, apzīmējot latviešu apdzīvoto teritoriju, lai gan šāds administratīvs veidojums nepastāv. Piemēram, K. Valdemāra rakstā par latviešu iespējām darba tirgū 1886. gadā ir iestarpināts paskaidrojošs teikums: “Latvija atrodas vidū starp lielo Krieviju un arī, pēc ļaužu skaita ņemot, diezgan lielo Vāciju.”⁵⁹ 19. gs. otrās puses latviešu publiskajā telpā Latvija bija iztēlota (ne teritoriāli reāla un juridiska), arī simboliski, emocionāli un romantiski lādēta. Būtiska nozīme Latvijas cildināšanas un godpilnas attieksmes popularizēšanā ir ne vien dzejai un dziesmām, bet arī nacionālās ģeogrāfijas un tūrisma radīšanai.

Jau 1859. gadā nāca klajā Krišjāņa Barona “Mūsu tēvzemes aprakstīšana”, kas piedāvāja Kurzemes un Vidzemes ģeogrāfijas aprakstu un latviešu zemju karti (tajā gan nav ietverta Latgale). Apraksta pamatā bija gan zinātniskas zināšanas, gan arī autora paša ceļojumos (gājienos kājām) par Vidzemi un Kurzemi vērotais. K. Barona attieksme pret latviešu apdzīvotajām zemēm, kā jau rāda grāmatas

56 A-N [JURIS ALUNĀNS]: Ko tas vārds “latvietis” apzīmē, in: Mājas Viesis, 1857, 7. okt., Nr. 40, 322. lpp. Jāpiebilst, ka vārds “Lātava” simboliskā nozīmē tika lietots arī nākamajās desmitgadēs. Piemēram, 1886. gadā kuģniecības sabiedrības “Austrā” trīsmastu barkentīnai dots nosaukums “*Latawa*”. Latvijas Republikas tirdzniecības flotē no 1933. līdz 1937. gadam bija kravas tvaikonis “Latava” (1937. gadā to pārdēvēja par “Tobago”). Sk.: ILZE BERNSONE (galv. red.): Enciklopēdija Latvijas jūrniecības vēsture, 1850–1950, Rīga 1998, 185. un 204. lpp.

57 TREULAND [FRICIS BRĪVZEMNIEKS]: Tālumā no dzimtenes, in: Baltijas Vēstnesis, 1869, 22. janv., Nr. 7, 55. lpp.; [FRICIS] BRĪVZEMNIEKS: Latvju dziesminieks, in: Baltijas Vēstnesis, 1871, 11. marts, Nr. 10, 78. lpp.; [FRICIS] BRĪVZEMNIEKS: Manai zvaigznei, in: Baltijas Vēstnesis, 1871, 25. aug., Nr. 34, 270. lpp.; u.c.

58 —.—: Latviešu dzeja, in: Baltijas Vēstnesis, 1870, 19. febr., Nr. 7, 53. lpp.

59 K.[RĪŠJĀNIS] VALDEMĀRS: Latviešu nākotne krievu un vāciešu starpā, in: Balss, 1886, 31. dec., Nr. 53, 1. lpp.

- 60 KRIŠJĀNIS BARONS: Mūsu tēvzemes aprakstīšana, in: ALFRĒDS GOBA (red.): Krišjāņa Barona raksti, Rīga 1918, 1. sēj., 354.–396. lpp., šeit 383. lpp. Vārdu pasvītrojumi citātā – mani.
- 61 Piemēram, sk.: K. K. [KĀRLIS KUNDZIŅŠ]: Brīvdienās pa Kurzemi, in: Baltijas Vēstnesis, 1872, 2. aug., Nr. 31, 243.–245. lpp.; 9. aug., Nr. 32, 251.–253. lpp.; 16. aug., Nr. 33, 261.–262. lpp.; 23. aug., Nr. 34, 267.–269. lpp.; LĪGO: Iz manas ceļa somas, in: Baltijas Vēstnesis, 29. marts, Nr. 13, 100.–101. lpp.; Ādolfa Alunāns: Pa Kurzemi! Ceļojuma ievērojumi no Ādolfa Alunāna, in: Balss, 1886, 19. febr., Nr. 8, 2.–4. lpp.; 5. marts, Nr. 10, 2.–4. lpp.; 26. marts, Nr. 13, 2.–4. lpp.; 9. apr., Nr. 15, 1.–2. lpp.; u. c.
- 62 A-N [JURIS ALUNĀNS]: Kāds vecu latviešu stāsts, in: Mājas Viesis, 1856, 26. nov., Nr. 22, 174. lpp.
- 63 A-N [JURIS ALUNĀNS]: Ko tas (kā 56. atsauce).
- 64 Par romantismu šā perioda latviešu literatūrā sk.: BIRUTA GUDRIĶE: Nacionālās atmodas laika literatūra. 19. gs. 50. gadu vidus–19. gs. 80. gadi, in: VIKTORS HAUSMANIS (zin. red.): Latviešu literatūras vēsture. 1. sēj.: No rakstītā vārda sākumiem līdz 1918. gadam, Rīga 1998, 167.–180. lpp.

nosaukums, ir nacionāli integratīva. Viņš lieto apzīmējumu “mūsu tēvzeme”, arī ģeogrāfijas un dabas skaidrojumā svarīgs ir attieksmes radītājs – vārds “mēs”. “Mēs dzīvojam labi pret ziemeļiem un tāpēc zināms mūsu gaiss tik mīlīgs nevar būt, kā siltās zemēs dienvidos, kur mūžam zeļ un zaļo. Pie mums mērens siltums ar ziemeļu aukstumu kautin kaujās,” skaidro K. Barons.⁶⁰ Latviešu preses materiāli rāda, ka 60.–80. gados kļūst populāri apceļot dzimteni, iepazīt tās vietas un cilvēkus un ar lepnumu vēstīt par gūtajiem iespaidiem laikrakstu un žurnālu slejās, tādējādi veidojot kopdalītu savas zemes tēlu.⁶¹

Nacionālās identitātes nozīmīga dimensija ir nācijas pozitīva vēsture, mīti, simboli un rituāli. Līdz jaunlatviešu laikam faktiski tie neeksistēja modernas kultūras izpratnē, tie pastāvēja mutvārdu kultūrā. J. Alunāns savās publikācijās turpināja Garlība Merķela (*Garlieb Merkel*, 1769–1850) sacerējumos radīto romantizēto priekšstatu par senlatviešu laimīgo dzīvi pirms krustnešu iekarojumiem. Alunāns uzsvēra, ka tieši latvieši ir civilizācijas nesēji, viņi šajā zemē izcirta mežus, iekopa tīrumus, ierīkoja mājas.⁶² Latvieši “pēc grieķiem un romniekiem bijuši pirmā tauta Eiropā, kas, ar lauku darbiem pūlēdamās, līdumus līduse,” vēsta Alunāns.⁶³ Romantiskais latviešu vēstures redzējums patiesi uzplauka 70.–80. gadu dzejā. Skaistās, saskanīgās un garīgi bagātās latviešu senatnes tēlojums ir viena no galvenajām Ausekļa dzejas tēmām. Viņš uzsver, ka tautas raksturā īpašas līnijas ir iezīmējis darba tikums, varonība un patstāvības ilgās. Tautas spēka simbols Auseklis ir dziesmu gars, kas izglābj tautu no bojāejas, un Gaismas pils, kas ir tautas brīvības un nemirstības apsoliņums. Romantizētas senatnes, tautas spēka un varonības, tēvzemes slavinājums bija arī Andreja Pumpura dzejas kodols. Viņa daiļrades augstākā mākslinieciskā virsotne – eposs “Lāčplēsis” (1888). Tā galvenā tēma latviešu tautas garīgā un valstiskā atbrīvošanās, tautas varoņgara slavinājums un brīvības uzvaras gaidas. Romantisma garā tapa arī Baumaņu Kārļa (1835–1905), Jēkaba Lautenbaha-Jūsmiņa (1847–1928), Lapas Mārtaņa (1846–1909) u. c. dzejnieku darbi.⁶⁴

Literatūra piedāvāja iztēlotu skaistas latviešu senatnes redzējumu, tās uzdevums nebija tiekties pēc patiesa vēstures realitātes atveidojuma, bet gan veicināt pozitīvu nacionālo pašapziņu.

Tāds pats mērķis ir arī daudzajām publikācijām par latviešu mitoloģiju. Latviešu dzejnieki un publicisti – romantiķi – radīja savus latviešu dievu panteonus un dievu/dievību raksturojumus. Tajos seno latviešu dievi iemiesoja idealizēto tautas pagātņi, taisnīgu un egalitāru sociālo kārtību, garīgā satvara slavinājumu.⁶⁵ Jaunlatviešu spēcīgā puse ir radošums un mākslinieciskums. Pagātnes zinātniskā izziņa bija pašos sākumos – vairāk datu krāšanas, ne izklāsta stadijā. RLB Zinību komisija kopš 19. gs. 70. gadiem aicināja latviešus pierakstīt tautasdziesmas, pasakas, teikas u. c. mutvārdu daiļrades paraugus. Tā arī sadarbojās ar Krievijas zinātnes centriem, kas izstrādāja latviešu apdzīvotās teritorijas etnogrāfisko aprakstu un folkloras pētījumus, 80. gados iniciēja un organizēja folkloras vākšanas kampaņu.⁶⁶

Jaunlatvieši latviešu nācijas izcelsmes un tagadnes redzējumā bija izteikti primordiālisti.⁶⁷ Viņi vērtēja nāciju kā senu un dabisku fenomenu ar no tāliem priekštečiem mantotu kopēju valodu, vēsturi, zemi, tradīcijām, ticējumiem un mitoloģiju, tādējādi vēstot, ka nācija ir mūžīga un pārlaicīga. Jaunlatvieši bija pilnīgi pārliecināti, ka šāds latviešu tautas tēlojums stiprina nacionālo identitāti. Piemēram, Atis Kronvalds latviešu tautas vēstures gājumu raksturoja: “Mēs, latvieši, kam bij caur gadu simteņiem kalpones darbi darāmi, gandrīz pavisam aizmirsuši, ka reiz bijuši svabada tauta ...”⁶⁸ Viņš uzsvēra, ka savas tēvzemes mīlestības avoti ir: tēvzemes pazīšana, tēvzemes vēsture, dzimtā valoda, ieražas, ticības mācība, kopības apziņa, savas tautas krietnāko dēlu nopelnu godināšana.⁶⁹ Savukārt Aleksandrs Vēbers 1875. gadā pagātnes un tagadnes saplūsmi skaidroja: “Tauta ir nu tāda ļaužu biedrība, kurā celšanās no viena cilts pirmtēva, cilts miesīgās un garīgās īpašības, viena un tā pate valoda, tie paši tikumi, tā pate zemes daļa, tie paši saimniecības pamati, tie paši piedzīvojumi gan priekos, gan bēdās, tā pate senu, pagājušu laiku atmiņa un tās pašas cerības uz nākamību, beidzot, viens un tas pats dzīves un pasaules uzskats savieno daudz tūkstošu dzimtās, saimēs, rados, ciltīs, ļaužu kārtās un neizskaitāmi daudz citās biedrībās izdalītu cilvēku vienā lielā, visas šīs biedrības apkampdamā pret ārieni aprobežotā ļaužu sadzīves vienībā.”⁷⁰

65 ALDIS PŪTELIS: Domas par latviešu mitoloģiju. Kā tika meklēts latviešu panteons, Rīga 2019, 321.–367. lpp.

66 VOLFARTE, Rīgas Latviešu biedrība (kā 29. atsauce), 199.–200. lpp.

67 Par primordiālismu sk.: Ūzkirimli, Theories (kā 3. atsauce), pp. 49–71.

68 ATIS KRONVALDS: Tagadnei: Izlase, Rīga 1987, 130. lpp. Par vācu filozofa un primordiālista Johana Gotlība Fihtes (1762–1814) ietekmi uz Ata Kronvalda uzskatiem sk.: SKAIDRĪTE LASMANE: J. G. Fihtes “Runas vācu tautai” un to ietekme uz latviešu nacionālās idejas veidošanas, in: MAKSIMS DUHANOVŠ (red.): Vācu faktors Latvijas vēsturē, Rīga 1982, 107.–114. lpp.

69 KRONVALDS, Tagadnei (kā 68. atsauce), 56.–62. lpp.

70 VARAIDOŠU ZANDERIS [ALEKSANDRS VĒBERS]: Kas ir tautas dziesmas?, in: Baltijas Vēstnesis, 1875, 16. apr., Nr. 16, 123. lpp.

71 ERIC HOBBSBAWM: Introduction: Inventing Traditions, in: ERIC HOBBSBAWM, TERENCE RANGER (eds): *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983, pp. 1–14.

72 GUNTIS ŠMIDCHENS: *Dziesmu vara: Nevardarbīga nacionālā kultūra Baltijas dziesmotajā revolūcijā*, Rīga 2017, 136.–139. lpp.

73 DACE BULA: *Dziedātājtauta. Folklorā un nacionālā ideoloģijā*, Rīga 2000, 58.–60. lpp.

74 ĪLMA GRAUZIŅA U.C.: *Dziesmu svētku mazā enciklopēdija*, Rīga 2004, 35.–37. lpp.

Vēsturnieks Ēriks Hobsbaums (*Eric Hobsbawm*), kurš arī pieder nacionālisma moderno teorētisko pieeju skolai, uzskata, ka nācija un nacionālisms ir sociālās inženierijas rezultāts. Tā sastāvdaļa ir “tradīciju izgudrošana”. Viņa skatījumā ar jēdzienu “tradīcijas” saprotams prakšu kopums, ko parasti regulē atklāti vai klusējot akceptēti likumi, kā arī rituāli un simboliska rakstura pasākumi, kuru mērķis ar atkārtojumu starpniecību iedzīvināt noteiktas vērtības un normas, kas automātiski iemieso saistību ar pagātņi. Ē. Hobsbaums norāda, ka tradīciju izgudrošana norisinās divos pamatveidos: 1) adaptējot senās tradīcijas un institūcijas modernajā laikmetā un 2) izgudrojot pilnīgi jaunas tradīcijas. Laikposms no 1870. līdz 1914. gadam, kad politiskajā dzīvē iekļāvās masas, Eiropas vēsturē raksturojams kā jaunu tradīciju izgudrošanas apogejs.⁷¹

Jaunlatvieši izgudroja un ieviesa praksē daudzus turpmākajā latviešu nācijas ceļā uz savu valsti nozīmīgus simbolus un rituālus. Vispirms jau jāmin latviešu dziesmu svētki un simboliskie atribūti. Pirmie vispārīgie latviešu dziesmu svētki norisinājās Rīgā 1873. gadā, tajos notika arī pirmā latviešu svētku kara reprezentācija un nākamās valsts himnas publiskais pirmskanējums. Karogā bija ietverti latviešu romantiskās senatnes simboli – vaidelotis, svētozols un vēstījums, “kur miers valda, tur laime un prieks”. Savukārt himna “Dievs, svētī Latviju” definēja latviešu nāciju, izmantojot daudzskaitļa pirmo personu “mēs”, “mūsu”, par nācijas locekļiem atzina kopdarbībā dziedošus vīriešus un sievietes.⁷² Dziesmu svētki kļuva par latviešu nācijas galveno kopības rituālu, kas sekmēja pašidentitātes “latvieši – dziedātājtauta” nostiprināšanos.⁷³ Katri nākamie dziesmu svētki, kas notika 1880. un 1888. gadā Rīgā un 1895. gadā Jelgavā, bagātināja un izkopa kopdziedāšanas nacionālo lielrituālu un svinēšanu, papildināja to ar nacionālo saviļņojumu raisošiem muzikāliem sacerējumiem, it īpaši dziesmām. Piemēram, Baumaņu Kārļa “Trimpulu” (1880), Jurjānu Andreja “Lūk, roze zied”, Vīgneru Ernesta “Kā Daugava vaidā” (1888), Jurjānu Andreja “Latvijā”, Jāzepa Vītola “Beverīnas dziedonis” (1895).⁷⁴

Par Kurzemes latviešu galveno svētku rituālu 19. gs. 70.–80. gados kļuva Brīvlaišanas svētku svinēšana. 1817. gada augustā Krievijas ķeizars Aleksandrs I izdeva rīkojumu par

dzimtbūšanas atcelšanu Kurzemē. Latviešu nacionālās kustības dalībnieki šo dienu pārvērtā publiskā brīvības cildināšanas pasākumā, kas regulāri tika rīkots augusta pēdējā nedēļas nogalē. Svētkus veidoja plaša programma – dievkalpojums, svētku runas, teātra izrāde, koncerts, goda mielasts un balle – , un tos apmeklēja vairāki tūkstoši cilvēku. Brīvlaišanas svētku kulminācija bija 1890.–1893. gadā, to rituāla saviļņojošākā daļa bija kopkoru priekšnesums. Līgotņu Jēkabs kurzemnieku pasākumu vērtē: “.. brīvlaišanas svētki netiešā ceļā kļuva par lielu Kurzemes mākslas kultūras faktoru, starp citu, pie arkla un izkopts saistītai arāju tautai atvērda tādus ideālus, kas stāvēja pāri ikdienas maizes rūpēm un sīkiem ikdienas pūliņiem.”⁷⁵ Šie svētki īpašu vērtību piešķīra brīvības cildinājumam. “Tikai brīvs cilvēks prot cienīt, cik liela vērtība brīvībai, tikai īsti brīvs cilvēks ceļ pieminekļus un piemiņas svētkus brīvlaišanai, jo tikai viņš var nosvērt, cik liels svars cilvēku labklājībā brīvībai,” par Brīvlaišanas svētkiem vēstīja prese.⁷⁶ Atšķirībā no Latviešu dziesmu svētkiem, šie Jelgavas latviešu izgudrotie svētki neturpinājās 20. gadsimtā, tie ieplūda Dziesmu svētkos kā visas latviešu nācijas koprituālā.

Jaunlatviešu laikmeta otro periodu, proti, 70.–80. gadus raksturo svētku un svinēšanas, kā arī nacionālo rituālu kultivēšanas uzplaukums. To tapšanai tika izmantots vismazākais iegants, piemēram, biedrību namu celšanas posmu un gadskārtu, sabiedrībā cienītu cilvēku jubileju svinēšana, koru un teātra dzīves notikumi, vēsturisku notikumu un cilvēku piemiņas godināšana. Svētku un to rituālu radīšanā tika ieguldīta jaunlatviešu radošā enerģija un organizatoriskās prasmes. Šie nacionāli krāsotie rituāli apzināti un neapzināti radīja un izplatīja latviešu nacionālisma definīcijas un ar pozitīvu jūtu un sentimenta starpniecību veidoja emocionālas saites starp nācijas locekļiem.

Jaunlatviešu īstenotās latviešu nācijas kā modernas nācijas “izgudrošanas” rezumējošs un vienlaikus pacilājošs noslēgums bija 1896. gadā Rīgā notikusī vērienīgā Latviešu etnogrāfiskā izstāde. Tā sava laika modernajā komunikācijas formātā – telpiski daudzdimensionālā vizuāli informatīvā un interaktīvā publikas un eksponātu izrādē – piedāvāja tēlu: latvieši kā nācija ar senu vēsturi, bagātu materiālo un garīgo kultūru un

- 75 LĪGOTŅU Jēkabs, Jelgavas latviešu biedrība (kā 41. atsauce), 84.–85. lpp.
76 S.: Tautas svētki Jelgavā, in: Dienas Lapa, 1890, 31. aug., Nr. 198, 1. lpp.

- 77 Par Latviešu etnogrāfisko izstādi sk.: SANITA STINKULE (sast.): Latviešu etnogrāfiskā izstāde. 1896. Latvian Ethnographic Exhibition, Rīga 2016.
- 78 MICHAEL BILLING: Banal Nationalism, London 1995.
- 79 AUGUSTS DEGLAVS: Rīga: Romāns, Rīga 1983, 2. sēj., 322. lpp.

darba sasniegumiem. Faktiski šī izstāde vērtējama kā pašradīts iztēlotās nācijas spoguļattēls, kas apzināti ietvēra nacionālajai pašapziņai izteikti tīkamu vēstījumu. Izstādes apmeklējums un par to saņemtās slavinošās atsauksmes medijos latviešu nacionālo identitāti papildināja ar pozitīvām nokrāsām.⁷⁷

Nacionālisma banalizācija

Par nacionālisma banalizāciju jeb ikdienišķošanu raksta post-moderno nacionālisma teoriju pārstāvis Mišels Billings (*Michael Billing*). Viņa uzmanības lokā – nacionālisma lietošana un atražošana ikdienas dzīves praksē. Nācijas un nacionālas valsts esību nodrošina nacionālisma absorbēšana vidē, ikdienas rutīnā un tajā lietotās lielās un mazās lietas, automātiskas darbības un paradumi. Pastāv daudz nozīmīgu un sīku sadzīvisku šķirtņu, kas ļauj norises, cilvēkus, lietas un parādības klasificēt “mums” un “viņiem” raksturīgās. Protams, banālais nacionālisms uzskatāmāks un pašsaprotamāks ir jau politiski izveidotā nacionālā valstī, bet tam arī piemīt svarīga loma ceļā uz to.⁷⁸

Latviešu nacionālisma uzturēšanu un kāpināšanu nodrošināja gan drukas kapitālisma produkcija, gan nacionālo organizāciju plašais pasākumu klāsts, gan arī jaunizgudrotie un modernajā laikmetā adaptētie senie simboli un rituāli, piemēram, daudzo biedrību rīkotie saviesīgie pasākumi un balles. Augusts Deglavs stāsta par kādu RLB vakaru, kurā izskatāmi sadūrās latviešu – jaunpilsētnieku – centieni atrāžot svaigi apgūto pilsētas ģērbšanās, manieru un uzvedības kultūru ar atklātu nacionālo vērtību reprodukciju, kas izpaudās ar lepnumu valkātos tautas tērpos. Viņš ar ironiju par latviskuma trūkumu ballē raksta: “Ļoti reti te varēja manīt kādu īstu latviešu tipu un maz pat dzirdēja latviešu valodas skaņas. Frizieru un skroderu zeļļi ar kuplām frizūrām un pomadizētām ūsām, baltām gumijas apkaklēm veļas vietā, [...] precību kāras ķekšas, kas gribēja izlikties smalkas ar to, ka lauzīja uz nebēdu latviešu valodu ...”⁷⁹

Kopumā daudzie biedrību pasākumi – gan koncerti un teātra izrādes, gan arī balles un zaļumballes – lielākoties sistemātiski un ikdienišķi integrēja nacionālismu un nacionālo kopdarbību sociālajā vidē, iekļaujot tajā arī pat sociāli pasīvus ļaudis.

Žurnālists un literatūrvēsturnieks Āronu Matīss atzīst, ka 19. gs. 70.–80. gados latviešu nacionālisms bija caurvījis pagastu sabiedrisko un saviesīgo dzīvi. Atmiņās viņš raksta: “Tā es augu un ieaugu tālaika un visulaiku latviešu nacionālisma garā.”⁸⁰ Latviešu biedrību organizētie pasākumi bija ļoti populāri un piesaistīja publiku. Tajos cēlās un augstās nacionālisma idejas piezemējās, kļuva vienkāršas un triviālās, tādējādi saprotamākas un tuvākas plašiem iedzīvotāju slāņiem. Piemēram, vasaras zaļumballes standartprogrammā bija ne vien dejojšana, bet arī latviešu koru un solistu dziedāšana, uguņošana un laika pavadīšana bufetē. Citos gadalaikos balles (arī ar dzērieniem un uzkožamajiem) tika rīkotas biedrību vai skolu namos.⁸¹ Patriotiskais dziesmu svētku un koru repertuārs arī nonāca ikdienas pasākumu aprītē, tās kļuva par ikdienā un svētkos dziedamām dziesmām. Piemēram, A. Deglavs stāsta par jaunekļiem – saimnieku dēliem un Jelgavas reālskolēniem –, kuri zaļuma svētkos, kārtīgi plostodami, uzdziedāja “Kā Daugava vaida” u. c.⁸² Ikdienas nacionālisms ieaudās svinīgu runu teikšanā katros svētkos vai cik necik nozīmīgos notikumos,⁸³ dziedamās apsveikuma kuplejās jubilāriem, cildinājuma un piemiņas dzejoļos, kas tika veltīti aizsaulē aizgājušiem cilvēkiem.

Nacionālisma banalizācija saistāma arī ar tautiska apgērba lietojumu. Jāteic, ka 19. gs. otrās puses modes vērtību sistēmā dominēja pilsētnieciskas un rūpnieciski ražotas drānas. Tikai Trešo vispārējo dziesmu svētku (1888) priekšvakarā publikajā telpā izskanēja jautājums par latviešu tautastērpiem. RLB Svētku komisija aicināja koristus gērbties “laucinieckiski”, tika izstrādāti un koriem izsūtīti rekomendējamo tērpu paraugi. Uzdevums bija ar apgērba vizualitāti piešķirt dziesmu svētkos kodētajai nacionālajai idejai papildu cēlumu, ierastos sava laika modernos tērpus aizstājot ar banāli stilizētiem īpašiem nacionālajiem kostīmiem. Jāteic gan, ka tika akceptēts, ka šajos svētkos vīrieši var ierasties parastajos svētku tērpos, jo nav iespējams atrast viņiem prestiža un skaista “laucinieckā” uzvalka dizainu. Vairāku koru dziedātājas Trešajos vispārējos dziesmu svētkos jau bija tērptas īpašās “tautiskās drānās”, un tās guva publisku atzinību. RLB Dziesmu svētku komitejas Apgērba komisija savās rekomendācijās uzsvēra, ka “latviešu

80 Āronu Matīss: *Manas dzīves atmiņu grāmata*, Rīga 1938, 41. lpp.

81 PĻAVAINIS: Par zaļumu svētku izrīkošanu, in: *Balss*, 1891, 10. jūl., Nr. 28, 1.–2. lpp.; HEINRIHS STRODS: Sabiedriskā dzīve, in: HEINRIHS STRODS (red.), *Latviešu etnogrāfija*, Rīga 1969, 343. lpp.

82 AUGUSTS DEGLAVS: *Rīga: Romāns*, Rīga 1983, 3. sēj., 166. lpp.

83 Piemēram, sk.: L. RUJENIETS [LAPAS MĀRTIŅŠ]: *Runu krājums, jeb: Galda runas un veselības izsaukumi visādās viesībās, laikmetos, svētkos un dažādos atgadījumos, lielā izvēlē, prozā un dzejā*, Rīga 1883.

- 84 Cit. pēc: ANETE KARLSONE: Dziesmu svētki un tautiskā tērpa attīstība Latvijā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimtā, Rīga 2013, 34. lpp.
- 85 Par attieksmi pret latviešu svētku apģērbu sk.: ANETE KARLSONE: Dažas preses ziņas un vērtējumi par latviešu svētku apģērbu attīstību 19. gs. otrajā pusē, in: Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 4 (2006), 38.–60. lpp.; IDEM: Inteliģences pārstāvju veidotie priekšstati par latviešu tautisko apģērbu 19. gs. beigās–20. gs. sākumā (1888–1910), in: Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 1 (2007), 60.–86. lpp. Par līdzīgu procesu – īpašas nacionālas virtuves izveidi – ir iespējams runāt tikai kopš 20. gs. Sk.: LINDA DUMPE: Latviešu tautas ēdieni. Latvijas vēstures institūta etnogrāfisko ekspedīciju materiāli, Rīga 2009, 15.–16. lpp.
- 86 ERNESTS BLANKS: Latvju tautiskā kustība, Rīga 1994 [1927], 108.–111. lpp.
- 87 IEVA GUNDARE (sast.): Latvijas gadsimts: muzeji valsts simtgadei. Izstādes katalogs, Rīga 2018, 42.–43. lpp.

tautas mīļākās krāsas ir bijušas un ir vēl tagad: balta, zila, sarkana”.⁸⁴ Latviešu nacionālisma banalizācijas gaitā nācijai locekļiem bija jāmacās uzlūkot lauciniecisko tautisko tērpu un pašauktas drānas kā nacionālās identitātes zīmi un lepnuma avotu.⁸⁵

Nacionālisma banalizācija vērojama arī saimnieciskajā laukā. Jaunlatviešu laikā par populāru uzņēmējdarbības metodi kļuva preču un pakalpojumu latviskā zīmološana. Tirgotāji un ražotāji labprāt izstrādājumiem un uzņēmumiem pievienoja apzīmējumus “latviešu”, “latvisks”, tādējādi cenšoties piesaistīt klientus, apelējot pie nacionālās solidaritātes. Nacionālās norādes tika iekļautas presē publicētajās preču reklāmās. Sava laika publiskajā telpā šāda rīcība izpelnījās arī nosodījumu, Reinis Kaudzīte tautisko veikalnieku vairošanos salīdzina ar ķīšu sarašanos ezerā.⁸⁶

Latviešu ikdienas nacionālisma izpausmes konstatējums biedrību simbolu un suvenīru lietojumā, piemēram, biedrību karogu, biedra karšu, biedra nozīmju.⁸⁷ Piemēram, biedra apliecības uzrādīšana un nozīmītes valkāšana atgādināja to īpašniekam piederību nācijai un tās aktīvajiem veidotājiem un komunicēja to citiem. Latviskuma banalizācija ar lielāku un sīkāku priekšmetu starpniecību vairāk vērojama 20. gadsimtā, kad arī šādu preču sortiments ienāk mehanizētajā ražošanā un ir pieaugusi iedzīvotāju pirktspēja. Spilgts piemērs – dažādas tematikas krāsaino un melnbalto pastkaršu ražošana un izmantošana korespondencē. Tajās tika atainoti arī latviešu nacionālisma simboli – RLB un JLB nami, dziesmu svētki, skaisti dzimtenes ainavu skati, nacionālo kustības līderi un kultūras personības.

Latviešu banālais nacionālisms ir nepieciešama un vajadzīga ilgstošas un pakāpeniskas nacionālas valsts būves saistviela. Tā izpausmes 19. gs. otrajā pusē sekmēja latviešu nacionālisma aizvien dziļāku iesakņošanos cilvēku domāšanā un ikdienas rutīnā.

Nobeigums

1862. gadā “Pēterburgas Avīžu” izdevēji izvirzīja uzdevumu – panākt, lai zemnieku kārtā vairs netiktu jaukta ar latviešu tautu.⁸⁸ Jaunlatviešu laikmetā tas tika izdarīts. Daudzu cilvēku prātos un emocijās ir notikusi latviešu modernās nācijas iztēlošanās, un tās līderi ir veikuši latviešu nācijas galveno raksturlielumu izgudrošanu. Ar drukas kapitālisma, laikrakstu, kopdarbības, formālo un neformālo organizāciju starpniecību šie raksturlielumi nonāca publiskajā aprītē un sasniedza visus sociālos slāņus. Šajā rakstā tie visi diemžēl nav pietiekami detalizēti iztirzāti, esmu aplūkojusi tikai atsevišķus, manuprāt, spilgtākos jaunlatviešu nacionālos “izgudrojumus”, kuriem bija konceptuāla nozīme latviešu identitātes un vēlāk arī nacionālas valsts būvēšanā (sk. tabulu).

88 Piemēram, sk.: [ZVAIGZNĪTE],
Par skolām (kā 54. atsauce),
52. lpp.

TABULA: Jaunlatviešu radītie galvenie latviešu nacionālās identitātes elementi un to raksturojums

Identitātes elementi	Rezultāti
Nācijas tēls	Latviešu tauta ir čakla, uzņēmīga, sīksta, romantiska, miermīlīga, saderīga, dziedoša, ar senu un skaistu vēsturi, zaudētu brīvību, kas ir atgūstama nākotnē
Simboli, rituāli	Latviešu zemes nosaukums – “Latvija”, nacionālā himna, Dziesmu svētki, Brīvlaišanas svētki, biedrību nami, biedrību karogi, koru karogi, biedrību biedra kartes un nozīmītes, tautastērpi, koru karogi u. c.
Politika	1) lojalitāte Krievijas impērijai, apmierinātība ar Krievijas pavalstnieka statusu; 2) Krievijas impērijas rusifikācijas kurss 19. gs. 80. gados izvirzīja jaunus jautājumus par latviešu kopienas politiskajām vērtībām, kas ietvēra arī šaubu iedīgļus par lojalitāti Krievijas varai un veidoja kritisku nostāju pret to; 3) pieprasījums pēc latviešu līdzvērtības vācbaltiešu privileģētajām kārtām, šā jautājuma aktualizācija publiskajā telpā
Pilsoniskums	Dalība pagastu un pilsētu pašpārvaldes institūcijās, latviešu biedrībās, koros, teātra spēlēšanā, privātipašuma iegūšana, tiekšanās pēc turības un izglītības
Kopējais ienaidnieks	Baltijas vācbaltiešu privileģētās aprindas

Izglītības un mediju sistēmas veidošana	Lasītprasme, latviešu valodas lietojums gandrīz vai visās dzīves sfērās, rosīgi funkcionējoša kultūra un mediji latviešu valodā
Teritorija	Latviešu zemes Latvijas virtuālā konstrukcija, arī tās vizuāla konstrukcija koncentrētas informācijas nesējos – kartēs –, jo realitātē šāda administratīvā vienība nepastāvēja. Nebija arī vēl izšķirts jautājums par Vitebskas guberņā dzīvojošo latviešu piederību Latvijai
Nacionālās krāsas	Balts, zils, sarkans

Jaunlatviešu laika galveno sasniegumu vidū īpaša nozīme bija nacionālās kultūrtelpas un tās satura radīšanai. Tai piederīgā literatūra, mūzika, prese, rituāli ir tik pilnasinīgi un tik plaši lietoti, ka spēja izturēt rusifikācijas spiedienu un funkcionēt līdz pat Latvijas valsts izveidei. 19. gs. otrās puses latviešu nacionālisms nenostājās opozīcijā Krievijas impērijai un atklāti nepieprasīja atdalīšanos no tās, proti, savu nacionālo valsti. Tas gan efektīvi apvienoja Kurzemes guberņas un Vidzemes guberņas latviešus vienā nācijā. Nacionālisma caurvītā kultūra, sabiedriskā un saviesīgā dzīve kļuva par *latviešu lietu*, globālās un lokālās pasaules kognitīvo un diskursīvo ietvaru. 19. gs. otrajā pusē latviešu kultūrtelpā nebija iekļauta Latgale, latviešu nacionālisms šo novadu bija skāris maz. Tādējādi iezīmējās visai būtiska atšķirība starp nākamās Latvijas valsts reģioniem, kuru līdzināšana bija/ir ilgstošs process.

Vēlos piebilst, ka latviešu nacionālisma un nācijas tapšanas iztirzājumu sekmē mūsdienu akadēmiskajā aprītē esošās šās jomas teorētiskās pieejas. Tās ļauj labāk un uzskatāmāk Latvijas vēsturi integrēt Eiropas vēsturē, saprast latviešu nacionālisma pozitīvo nozīmi sava laika kontekstā. Būdam neatņemama modernizācijas procesa sastāvdaļa, tas bija industriālajam laikmetam atbilstīgās sekulārās un egalitārās sabiedrības veidotājs, kas ļāva indivīdiem rast piederību lielākai kopienai – latviešu nācijai – un piekļūt modernās kolektīvās identitātes resursam, lai jau 20. gs. otrajā desmitgadē nācijas vairākums izšķirtos par Latvijas – nacionālas valsts – izveidi.

The Invention and Imagining of the Latvian Nation: The Era of the New Latvians

Vita Zelče

The emergence of Latvian nationalism and a modern nation started in the middle of the 19th century, when modernisation processes picked up in the Baltic region. The term “New Latvians” is used in the historical context to designate leaders of the Latvian national movement. There are two distinct periods in the era of the New Latvians: 1) the second half of the 1850s – late 1860s, characterised by the emergence of the first concepts, symbols, rituals, as well as the introduction of means of mass communication, and an upsurge in cultural activity; 2) the late 1860s – 1880s, a period which marked an active continuation of the activities originating from the first period, creation of a network of national organisations, and general acceptance by the society of the notion of Latvian nationalism. The New Latvians came from a wide variety of sectors and professions, e.g., newspaper editors, journalists, poets, writers, teachers, students, public servants, lawyers, architects, entrepreneurs.

Latvian nationalism emerged long before the birth of the first hope of establishing a nation state, therefore the New Latvians focused on creating a national identity stemming from national culture. At the time, many people’s minds and hearts imagined a modern Latvian nation and welcomed its own attributes and symbols. With the help of the emerging print capitalism, joint action, formal and informal organisations, the hallmarks of national identity (such as the territorial denominator “Latvia”, national history, myths, celebrations and rites) imagined by the New Latvians become increasingly wide-spread and penetrated all social groups. Communication via the New Latvians’ media played a crucial role in the nation-making process. Not only did it ensure transmission of the nationalist ideas, but also promoted joint action within communities, social mobilisation, networking, the use of native language, as well as engagement in public life. The wide range of events held by national organisations (e.g., social gatherings, anniversary celebrations, concerts, stage plays, balls), donning of traditional costumes, and the spread of national symbols and souvenirs lead to the trivialisation of nationalism.

The creation of the national cultural space and filling it with content are among the most important achievements of the New Latvians. These achievements included literature, music, printed media and rites that became so wide-spread that they withstood the pressure of russification and survived until the emergence of the State of Latvia. During the second half of the 19th century, Latvian nationalism did not put itself against the Russian Empire and did not demand separation, i.e., founding of a separate nation state. However, it managed to effectively unite the Latvians of the Kurland province and the Vidzeme province into a single nation. The nationalism-infused culture, public and social life became inseparable from the daily life, thus evolving into a cognitive and discursive framework of the global and local world of Latvians. In the second half of the 19th century the Latvian cultural space did not include the Latgale province, which had been barely touched by the wave of Latvian nationalism. This illustrates the rather substantial differences between the regions of the future State of Latvia; differences the offsetting of which was and still is a continuous process.

Latvian nationalism as an inseparable part of the modernisation process shaped a secular and egalitarian society befitting the industrial era, which allowed individuals to identify with a larger community – the Latvian nation – and access the resource of modern collective identity, paving a path towards the decision made by a majority of fellow nationals to make a nation state of Latvia in the second decade of the 20th century.

Aleksandrs Johans Stenders

18. un 19. gadsimta mijas latviešu literārajā kultūrā*

Pauls Daija

Ievads: laikmeta raksturojums

18. un 19. gadsimta mijā Kurzemē un Vidzemē uzplaukumu piedzīvo latviešu valodā sarakstītā tautas apgaismības laicīgā grāmatniecība, kuras pirmsākumi meklējami 18. gadsimta vidū Gotharda Frīdriha Stendera (*Stender*, 1714–1796) darbos. Izteikti pieaug to vācbaltiešu luterāņu mācītāju skaits, kas publicē latviešu grāmatas vai rakstus kalendāros un periodiskajos izdevumos, un līdz ar to arī sazarojas tautas apgaismības literatūras klāsts. Sekularizācija norisinās vairākos virzienos: līdzās izklaidējošai un pamācošai beletristikai nāk klajā praktiski ekonomiskas un medicīniskas instrukcijas, publicistiski darbi, teoloģiskā racionālisma iespaidā sekulāru ievirzi iegūst arī šajā laikā publicētā reliģiskā literatūra (sprediķi un garīgās dziesmas). Lielākoties šie darbi ir tulkojumi no vācu valodas, galvenokārt – no vācvalodīgās tautas apgaismības grāmatām un periodikas, kas bieži ir pārstrādāti un adaptēti, lai pielāgotos vietējiem apstākļiem.

Sekojošā latviešu literatūrvēsturnieces Māras Grudules teiktajam, 18. un 19. gadsimta mijas nozīmi Baltijas literārās kultūras vēsturē iespējams raksturot gan kā pretrunu pilnu laika periodu, kad latviešu izglītošana apvienojas ar dažkārt aizspriedumainu skatījumu uz latviešu zemniekiem kā nepilnīgiem vai zemākas kārtas sabiedrības locekļiem, gan kā saga-

* Raksts izstrādāts Valsts pētījumu programmas “Latvijas mantojums un nākotnes izai-
cinājumi valsts ilgtspējai” projektā “Dokumentārā manto-
juma izpētes nozīme, veidojot
sinerģijas starp pētniecību
un sabiedrību” (Nr. VPP-
IZM-2018/1-0022). Autors
pateicas Mārai Grudulei un
Mārtiņam Mintauram par
ieteikumiem un labojumiem
rakstā.

- 1 MĀRA GRUDULE: "Ne visur Kurzemē tas alus sveicams..." Versija par Jauno Stenderu, in: *Karogs* 6, 2001, 189.–190. lpp.
- 2 Vairāk par paraugzemnieka tēlu: ALEKSEJS APĪNIS: Grāmata un latviešu sabiedrība līdz 19. gadsimta vidum, Rīga 1991, 99. lpp.; PAULS DAIJA: Apgaismība un kultūrpārnese. Latviešu laicīgās literatūras tāpšana, Rīga 2013, 140.–163. lpp.
- 3 ZIGRĪDA FRĪDE: Latviešu literatūras sākotne, in: VIKTORS HAUSMANIS (zin. vad.): *Latviešu literatūras vēsture*, 1. sēj., Rīga 1998, 70. lpp.

tavošanās laikmetu nozīmīgākām pārmaiņām 19. gadsimta vidū, kas saistītas ar latviešu nacionālās literatūras veidošanos: "Nosacīti klusais starposms [...] ir būtisks latviešu kultūrai tieši tāpēc, ka tas stiprina pamatus, uz kuriem augt un attīstīties tālāk [...] rosīga darba laikmets, kas iztiek bez apgaismei un jaunlatviešu kustībai raksturīgās apbrīnas un skaļuma."¹ Tieši šajā aspektā varētu būt formulējama 18. un 19. gadsimta mijas un 19. gadsimta pirmo desmitgažu specifika latviešu literārās kultūras vēsturē. Šajā periodā izdotās grāmatas ne vienmēr savas iznākšanas laikā sasniedz latviešu lasītājus un gūst tūlītēju iespaidu. Taču tās, izkopjot literāro praksi, liek pamatus iespējai ar laiku mainīties latviešu lasīšanas paradumiem un pašiem latviešiem – pirmajai lauku inteliģences paaudzei 19. gadsimta trīsdesmitajos un četrdesmitajos gados – iesaistīties literārajā procesā. Šādā perspektīvā raugoties uz minēto periodu, ir intriģējoši pievērst uzmanību veidiem, kādos norisinās literārās kultūras modernizācija, kā to veidojošās strāvas – luterāņu baznīcas teoloģiskais racionālisms, Baltijas agrārās diskusijas, vācvalodīgās tautas apgaismības imports – sintezējas, lai iniciētu jaunu tēmu, žanru un problēmu ienākšanu latviešu literatūrā.

Šī laika latviešu valodā publicētajai laicīgajai literatūrai ir raksturīgs humāns skatījums uz apgaismojamo latviešu lasītāju publiku. Tas izpaužas plašu un daudzveidīgu zināšanu sniegšanā, atziņās par visu cilvēku vienlīdzīgām tiesībām uz laimi un labklājību, uz nākotni vērstā un daļēji utopiskā paraugzemnieka tēlā, kas lielā mērā iemieso birģeriskās vērtības.² Stilistiski tautas apgaismības literatūra analizējama kā "sentimentāli racionāli sacerējumi".³ Savukārt sociālā perspektīvā šo literatūru arī raksturo bailes no nemieriem, sociālās mobilitātes un pārmaiņām sabiedriskajā iekārtā kā tādā, tāpēc par vienu no tās vadmotīviem kļūst sociālās lojalitātes motīvs, kas paredz arī dzimtbūšanas idealizāciju. Franču revolūcijas iespaidā sociālo reformu iespējas mērenie tautas apgaismotāji aizstāj ar individuālām reformām, priekšplānā izvirzīdami zemnieku izglītību un formulējami visai abstraktas un nereti no realitātes tālas idejas par harmonisku un pilnvērtīgu zemnieku dzīvi dzimtbūšanas apstākļos. Šī pieeja veido asu kontrastu ar tā dēvētā radikālā apgaismības spārna pārstāvju uzskatiem – to kulminācija ir

Garlība Merķeļa (*Merkel*, 1769–1850) publicistiskais darbs “*Die Letten, vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*” [Latvieši, īpaši Vidzemē filozofiskā gadsimta beigās] (1796). Tomēr šajā laikā bailes no brīvības un nemieriem nenozīmē bailes no “pārāk gudra” zemnieka. Kamēr debatēs par lauku skolām zemnieku izglītībai tiek nereti piedāvāts uzstādīt ievērojamus limitus, tautas apgaismības grāmatas šādus limitus nepazīst – no dabaszinātņu popularizēšanas līdz pat vēsturei un ģeogrāfijai lasītājiem pakāpeniski kļūst pieejams aizvien plašāks zināšanu horizonts.⁴

Laikmeta pretrunas un literāro pārmaiņu vērienu ļoti labi ilustrē mācītāja Aleksandra Johana Stendera (*Stender*, 1744–1819) personība un literārā darbība. Viņš dzimis Jelgavā Gotharda Frīdriha Stendera ģimenē, bērnībā un pusaudža gados pavada tēvu darba gaitās Vācijā, Dānijā un Krievijā, studē jurisprudenci Helmštates Universitātē un teoloģiju Kēnigsbergas Universitātē un pēc atgriešanās dzimtenē kļūst par mācītāju no tēva pārņemtajā Sēlpils un Sunākstes draudzē.⁵ Lai arī uz A. J. Stendera kapa pieminekļa lasāms uzraksts “*Cum filio Alexander Johannes Stender, patre non indigno*”,⁶ literatūras vēsturē viņš, tāpat kā viņa laikmets palicis G. F. Stendera literārā mantojuma ēnā. A. J. Stenders ir viens no visproduktīvākajiem šī laika literātiem, lielāko daļu darba velta tieši latviešu sekulārai literatūrai, aptverdams gandrīz visus tobrīdējos virzienus – prozu, dzeju, dramaturģiju, praktiski ekonomiskos padomus, politisku publicistiku, teoloģiskā racionalisma garīgās dziesmas, zinātņu popularizēšanu.⁷ Tādējādi Stenders sekmē latviešu literārās kultūras paplašināšanos, kas arī veicina eventuālu lasīšanas paradumu maiņu latviešu sabiedrībā. Idejiski Stendera veikums ir pretrunīgs, un jautājumus par pārvācošanos un dzimtbūšanu viņš pats arī nokļūst polemikās ar laikabiedriem. Atšķirībā no tādiem latviešu sekulārās literatūras reformētājiem kā Gustavs Bergmanis (*Bergmann*, 1749–1814) vai Karls Gothards Elverfelds (*Elverfeld*, 1756–1819), Stenders tikpat kā neko nesacer vācu valodā. Tāpat viņš maz interesējas par reliģisko literatūru – izņēmums ir viņa iesaiste Kurzemes dziesmu grāmatas rediģēšanā 1796. gadā un racionālistu garīgo dziesmu sacerēšanā 1806. gadā.⁸

4 Par limitiem latviešu izglītībai sal.: CHRISTIAN WILHELM BROCKHUSEN: Ein Wort über die bisherigen Schulanstalten für die Letten, und einige Vorschläge zu deren Verbesserung. Nordisches Archiv 8, 1803, S. 103.

5 JOHANN FRIEDRICH RECKE, KARL EDUARD NAPIERSKY: Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland, Bd. 4, Mitau 1832, S. 280–281.

6 JĀNIS STRADIŅŠ: Stenderi un “Augstas gudrības grāmata” latviešu kultūras vēsturē, in: GOTHARDS FRĪDRIHS STENDERS: Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas: 1796. gada izdevuma teksts ar komentāriem, Rīga 1988, 20. lpp.

7 Stendera darbu bibliogrāfiju sk.: RECKE, NAPIERSKY: Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon (kā 5. atsauce), S. 281–282.

8 Sk. plašāk: PAULS DAIJA: Racionālistu dziesmu grāmatas 19. gadsimta sākumā latviešu lasīšanas vēstures kontekstā, in: Ceļš. LU Teoloģijas fakultātes teoloģisks, reliģijpētniecisks un kultūrvēsturisks izdevums 67, 2017, 49.–80. lpp.

Komēdija “Lustesspēle no zemnieka” un krājums “Jauna gada vēlēšanas”

- 9 Publicēts J. G. LAUBA grāmatā “Zum zweyten Male sechs Lustspiele. Anfänglich in dänischer Sprache geschrieben von Herrn Ludwig Holberg” (Kopenhāgena, 1744), kā arī “Dänische Schaubühne” (Kopenhagen, 1754/55). Vairāk sk.: MĀRA GRUDULE: Pa Stenderu pēdām Kopenhāgenā, in: Karogs 12, 2002, 198. lpp.; MĀRA GRUDULE: Alexander Johann Stender “Lustesspehle” (1790) und Ludvig Holberg “Jeppe vom Berge” (1752), in: HEINRICH BOSSE, OTTO-HEINRICH ELIAS, THOMAS TATERKA (Hrsg.): Baltische Literaturen in der Goethezeit, Würzburg 2011, S. 303–322.
- 10 PAULS DAJJA: Apgaismība, revolūcija, karnevāls. Ludviga Holberga “Kalna Jeps” latviskojuma politiskie aspekti. No: SILVIJA RADZOBĒ (sast.): Vēsture teātrī un drāmā. Rīga 2011, 203.–224. lpp.; MĀRA GRUDULE: Ludviga Holberga “Kalna Jeps” latviešu kultūras spoguļi, in: SNORRE KARKONENS-SVENSONS (sast.): Norvēģu dramaturģija un tās interpretācija Baltijas valstīs, Rīga 2004. Par lugas receptiju vācu publikā sk.: [ANONYM.]: Mitau: No ta Semneeka kas par Muischneeka pahrwehrsts tappis, in: Allgemeine Literatur-Zeitung, 1791, 39, S. 311–312; [FRIEDRICH AUGUST CZARNEWSKI]: Stenders Leben, nebst Anmerkungen und Beilagen: eine Vorlesung, den 21 Mai/4. Junius 1796 im Pastorate zu Sonnaxt gehalten, Mitau 1805, S. 89–93.
- 11 [ALEKSANDRS JOHANS STENDERS]: Lustesspēle no zemnieka, kas par muižnieku tape pārvērsts; un viena pasaka no drauga Licepura. Jelgava 1790, 41. lpp. Šeit un turpmāk citātos ortogrāfija un interpunkcija pielāgota mūsdienu normām.
- 12 OTO ČAKARS: Latviešu pirmsnacionālā literatūra, in: OTO ČAKARS, ARVĪDS GRIGULIS, MILDA LOSBERGA: Latviešu literatūras vēsture: No pirmssākumiem līdz 19. gadsimta 80. gadiem, Rīga 1987, 90. lpp.

Stenders debitē latviešu literatūrā 1790. gadā ar komēdiju “Lustesspēle no zemnieka, kas par muižnieku pārvērsts tape”, kas ir pirmā luga latviešu valodā. Šis darbs ir dāņu rakstnieka Ludviga Holberga (*Holberg*, 1684–1754) komēdijas “*Jeppe på bjerget*” [Kalna Jeps] (1722) pārstrādāts tulkojums, kas tapis, izmantojot Johana Georga Lauba (*Laub*) vācu starptulkojumu.⁹ Tās tulkošanu varētu būt rosinājusi gan Stenderu ģimenes saikne ar Dāniju un fakts, ka lugas centrā ir zemnieks, gan arī Franču revolūcijas izraisītā atmosfēra Baltijā, kas aktualizē lugas centrā esošo problēmu – zemnieka mainīšanos vietām ar kungu. Luga turpmākajos gados iegūst strauju popularitāti lasītāju vidū un uzskatāma par vienu no tiem retajiem tautas apgaismības literārajiem darbiem, kas pārdzīvojuši savu laiku, galvenokārt pateicoties rupjajai komikai, kas saistīta ar tās galveno varoni un pārmērīgu alkohola lietošanu; tā ir pirmā Rīgas Latviešu teātra iestudētā luga 1868. gadā, iestudējumi turpinājušies līdz pat 20. gadsimta otrajai pusei, savukārt galvenā varoņa vārds “Žūpu Bērtulis” kļuvis par sugasvārdu.¹⁰ Tomēr, kā liecina lugas tulkotajam pievienotie Stendera komentāri, viņu daudz vairāk interesē lugas sociālais zemteksts.

No vienas puses, Stenders atšķirībā no citiem Holberga interpretētajiem nenostājas dumpīgā zemnieka pusē – viņš priekšplānā izvirza haosu un vardarbību, ko izraisa zemnieka kļūšana par kungu, un pats pievieno Holberga tekstam raksturīgu komentāru: “Pie šā žūpu Bērtuļa mēs varam to mācību ņemt, kas notiek, kad vīze top par zābaku. Lai Dievs pasarg, kad tādi taptu par valdniekiem, tad neviens savas dzīves drošs būtu.”¹¹ Argumentējot pakļautības un tradicionālās sociālās kārtības idealizāciju, šo metaforu konservatīvie autori vairākkārt atkārtoja turpmākajos gadu desmitos.¹²

No otras puses, Stenders demonstrē atzīstamu iedziļināšanos dumpīgā zemnieka psiholoģijā, kuru viņš izvērš trīs gadus vēlāk publicētajā veltījuma dzejas krājumā

“Jauna gada vēlēšanas” (1793). Šis krājums, iespējams, domāts latviski lasošo vācbaltiešu publikai, sekojot tālaika veltījuma dzejas konvencijām,¹³ kas paredzēja biežu svešvalodu, tostarp latviešu valodas izmantojumu, un tam raksturīga komiska un ironiska nokrāsa. Atkārtoti krājumā no zemnieku pozīcijām tiek uzrunāti muižnieki – viņi tiek aicināti nesodīt zemniekus ar miesassodiem, vairīties no netaisnīgu tiesas lēmumu pieņemšanas, nenoniecināt zemniekus kā mazvērtīgus sabiedrības locekļus. Kādā dzejolī zemnieka mutē tiek likti vārdi: “Bez rīkstēm mēs jums labāk klausīsim / Un jūs jo bagātus tad darīsim.”¹⁴ Citā dzejolī, savukārt, tiek uzrunāti mācītāji:

Jel nekurn allažiņ, nedz aizslēdz debesi,
Kad mēs uz vārdiņu neesam klausīgi.
Kā var tiem lustes būt uz visiem tikumiem,
Kas apakš pātaga, pie grūtiem darbiņiem
Kā zirgi dzīti top un gana novārgstās.¹⁵

Paliek neskaidrs, vai iejušanās zemnieku tēlos un izteikumi par muižnieku cietsirdību iecerēti komiska efekta panākšanai, vai arī tajos atspoguļojas paša autora novērojumi, kas domāti nopietni: tekstu ir iespējams lasīt un interpretēt abējādi. Piemēram, Andrejs Johansons norāda: “Protams, Jaunā Stendera prasības – skolas, slimnīcas, palīdzība trūcīgiem – nav necik radikālas un neskar tālaika sociālo ļaunumu galveno sakni – dzimtbūšanu, taču Kurzemes muižnieks šeit tēlots ne vien ļoti reāli, bet arī ironiski. [...] Šo apsveikumu, kas parādījās laikā, kad Francijā kulminēja jakobiņu terors, viegli varēja iztulkot kā aicinājumu uz pretestību un nemieriem.”¹⁶

Gan luga, gan apsveikumu krājums katrā ziņā demonstrē Stendera interesi par sociāliem jautājumiem, latviešu zemnieku un vācu muižnieku attiecībām, kas saglabājas noturīga visā viņa daiļradē. Līdzīgi noturīga saglabājas arī neskaidrība, kas nereti liek šķēršļus izpratnei par to, ko Stenders vēlēties teikt. Jāpiebilst, ka lugai Stenders pievieno izvērstus komentārus, kuros – neraksturīgi tautas apgaismības literatūrai – apspriež Baltijā vēlamās sociālās reformas.

13 MĀRA GRUDULE:

17. gadsimta veltījuma dzeja latviešu valodā, in: Aktuālas problēmas literatūras zinātnē, Liepāja 2008, 7.–21. lpp.

14 [ALEKSANDRS JOHANS STENDER]: Jauna gada vēlēšanas, Jelgava 1793, 15.–16. lpp.

15 Ibidem, 10.–11. lpp.

16 ANDREJS JOHANSONS: Latvijas kultūras vēsture. 1710–1800, Rīga 2011, 460. lpp.

Darbs žurnālā “Latviska Gada Grāmata”

- 17 Par žurnālu vairāk sk.: PAULS DAIIJA: Die Zeitschrift “Latviska Gada-Grāmata” als Beispiel der baltischen Volksaufklärung in Kurland um 1800, in: RAIVIS BIČEVSKIS, JOST EICKMEYER, ANDRIS LEVĀNS, ANU SCHAPER, Björn Spiekermann, Inga Walter (Hrsg.): Baltisch-deutsche Kulturbeziehungen vom 16. bis 19. Jahrhundert. Medien – Institutionen – Akteure. Zwischen Aufklärung und nationalem Erwachen, Heidelberg, Winter 2019, S. 313–334.
- 18 Latviska Gada Grāmata 4, 1797, 55.–57., 68.–70. lpp.
- 19 Ibidem, 2, 1797, 38.–41. lpp.
- 20 Leipziger Wochenblatt für Kinder 71–72, 1773, S. 153–165.
- 21 Latviska Gada Grāmata 3, 1798, 17.–35. lpp.
- 22 DORA LEIGH: Noble Words and Noble Deeds 1877, p. 105.
- 23 JAKOB FRIEDRICH FEDDERSEN: Eine Anekdote von dem Herrn v. Montesquieu, die zugleich ein rührendes Beyspiel der Menschenfreundschaft, der kindlichen Liebe und einer edelmüthigen Familie ist, in: JAKOB FRIEDRICH FEDDERSEN: Nachrichten von dem Leben und Ende gutgesinnter Menschen. 1. Sammlung. 2. Auflage. Halle 1779, S. 70–77. Šis darbs pilnībā nesakrīt ar Stendera tulkojumu.

Turpmākajos gados Stenders aktīvi iesaistās pirmajā latviešu vispārīga satura žurnālā “Latviska Gada Grāmata” (1797–1798), kas tiek izdots Jelgavā četras reizes gadā un pārstāj iznākt pēc astotā numura lasītāju skaita samazināšanās dēļ.¹⁷ Žurnālā viņš publicē vairākus dzejoļus un stāstus. Daļa Stendera dzejoļu pieskaitāmi sentimentālai apceres lirikai, piemēram, Kristiāna Ādolfā Oferbeka (*Overbeck*, 1755–1821) un Johana Martīna Millera (*Miller*, 1750–1814) dzejoļu atdzejojumi.¹⁸ Starp citiem Stendera darbiem atzīmējami stāsti par pārdabiskām parādībām. Te redzams, ka Stenders ir ietekmējies no gotiskās noskaņās ievirzītajiem tālaika “spoku stāstiem”, kas, papildināti ar racionālu izskaidrojumu, ir sastopami arī vācu bērnu un jaunatnes literatūrā. Raksturīgs piemērs ir motīvs par aristokrātu, kurš pārnaķšņo pamestā pilī un redz rēģus, kas aprakstīti gotiskā romāna stilistikā ar plašu detalizāciju; stāsta atrisinājumā atklājas, ka tie ir naudas viltotāji.¹⁹ Šo motīvu, kas lasāms Leipčigas ģermānista Johana Kristofa Adelunga (*Adelung*, 1732–1806) bērniem un jaunatnei domātajā periodiskajā izdevuma “*Leipziger Wochenblatt für Kinder*” (1773),²⁰ Stenders atstāsta dzejas formā. Interesē par gotiskajiem motīviem un triviālliteratūras kriminālsīžetiem velkamas paralēles starp Stenderu un Vidzemes tautas apgaismības literātu Gustavu Bergmani.

Īpaša nozīme ir žurnālā publicētajam prozas darbam “Monteskījs jeb tas labdarītājs, kas negrib zināms tapt”²¹ – tajā atstāstīts franču populārās literatūras motīvs, kas tiek datēts ar 1755. gadu²² un kas izmantots Luija Sebastiana Mersjē (*Mercier*, 1740–1814) lugā “*Montesquieu a' Marseille*” (1784). Stāstā attēlota filozofa un apgaismotāja Monteskjē (*Montesquieu*, 1689–1755) labdarība, slepeni samaksājot izpirkšanas maksu par turku gūstā saņemtu Marseļas tirgotāju un atsakoties atklāt savu identitāti. Stenders, iespējams, pārstrādājis Jākoba Fridriha Federsena publicēto variantu grāmatā “*Nachrichten von dem Leben und Ende gutgesinnter Menschen*” (1776) vai arī balstījies kādā citā avotā.²³ Līdzīgi kā “Lustesspēle” ievada latviešu tulkotajā literatūrā skandināvu dramaturģiju, stāsts par Monteskjē aizsāk franču literatūras recepciju latviešu rakstniecībā.

Turklāt žurnālā publicēta arī virkne Stendera instrukciju lauksaimniecībā, kas aptver tādus jautājumus kā malkas sagāde un 18. gadsimta beigās novatoriskā āboliņa kultivēšana²⁴; Stenders četros turpinājumos publicē arī apjomīgu apcerējumu “Darbu rādītājs”,²⁵ kurā zemniekiem veicamie darbi strukturēti pa mēnešiem – varētu teikt, ka šis apcerējums sava vēriena ziņā papildina Gustava Bergmaņa veikto Rūdolfa Cahariasa Bekera (*Becker*, 1759–1822) “*Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute*” tulkojumu 1791. gadā.²⁶ Kopumā Stendera publikācijas žurnālā atklāj eklektisku literāro interešu loku, kas tomēr nosliecas par labu izklaidējošai beletristikai un īpaši tās triviālajam līmenim. Par to tikai dažus gadus pēc žurnāla iznākšanas jau lasāma laikabiedru kritika, piemēram, mācītājs Frīdrihs Vilhelms Kade (*Kade*, 1762–1843) norāda, ka tik triviālus darbus lasītāji pieņem nelabprāt: “Cik bieži autoram nav bijusi iespēja no latviešiem dzirdēt rūgtākās piezīmes par jokainajiem vai pavisam pārgalvīgajiem stāstiem (kā, piemēram, par franču ģenerāli jau pārtrauktajā latviešu kvartālrakstā [“Latviska Gada Grāmata”]). Kaut ko tādu viņi nepavisam nav gaidījuši grāmatā, ko tiem ieteikuši mācītāji, un no viņu izteikumiem izrietēja, ka viņi to uztvēra kā stāstītāja nevērību pret latviešu publiku un ņēma ļaunā. (*Laudis skaidri taisa par johku* – šādi bija kāda latvieša konkrētie vārdi, ar kuriem viņš pauda savu nepatiku pret šo stāstu.) Zemnieks, kopumā ņemot, ir pārāk nopietns, lai šāds ietērps būtu viņa gaumē, un tikai mazā mērā spēj uztvert estētiskus produktus.”²⁷ Tikmēr, piemēram, literāts un ierēdnis, pirmās G. F. Stendera biogrāfijas autors Frīdrihs Augusts Čarnevskis (*Czarnewski*, 1766–1832) pozitīvi vērtē “mēģinājumu sniegt latviešu nācijai lasīt kaut ko citu nekā *swehtas grahmatas*”.²⁸ Kā redzēsīm, lasītāju attieksmei vēlāk atkārtoti pievēršas arī pats Stenders, un viņa novērojami sakrīt ar Kades teikto, kaut gan secinājumi ir atšķirīgi.

Aplūkojot šo laika posmu Stendera literārajā darbībā, atzīmējams, ka viņš arī pārstrādā vairākus sava tēva darbus, starp kuriem nozīmīgākais ir “Augstas gudrības grāmata” (1774) papildinātais izdevums 1796. gadā. Te Stenders pievieno plašas ziņas par ģeogrāfiju un vēsturi, tostarp Baltijas kristianizāciju un tās laikā pielietoto vardarbību pret vietējiem iedzīvotā-

24 Latviska Gada Grāmata 3, 1797, 20.–39. lpp.; 1, 1798, 71.–85. lpp.

25 Ibidem, 2, 1797, 92.–109. lpp.; 3, 1797, 106.–128. lpp.; 4, 1797, 77.–96. lpp.; 1, 1798, 90.–107. lpp.

26 Labu ziņu un padomu grāmata, vidzemniekiem par labu iztaisīta, Rīga 1791. Vairāk par šo tulkojumu: PAULS DAIJA: “... daß für das Wohl der lettischen Nation noch sehr viel zu thun übrig sey”: Die Umarbeitung von R. Z. Beckers “Noth- und Hülfsbüchlein” als Versuch der Volksaufklärung in Lettland im 18. Jahrhundert, in: HANNO SCHMITT, HOLGER BÖNING, WERNER GREILING, REINHART SIEGERT (Hrsg.): Die Entdeckung von Volk, Erziehung und Ökonomie im europäischen Netzwerk der Aufklärung, Bremen 2011, S. 157–178.

27 FRIEDRICH WILHELM KADE: Die lettische Industrieschule, in Absicht ihrer Möglichkeit, Nützlichkeit und wesentlichen innern Einrichtung, Mitau 1805, S. 21–22. Kursivētie vārdi oriģinālā ir latviski. Šeit un turpmāk mans tulkojums no vācu valodas – P. D.

28 Pēdējie divi vārdi oriģinālā ir latviski. CZARNEWSKI, Stenders Leben (kā 11. atsauce), S. 89.

- 29 STRADIŅŠ, Stenderi un
“Augstas gudrības grāmata”
(kā 6. atsaucē), 11. lpp.
- 30 [ALEKSANDRS JOHANS]
STENDERS: Dzīvošanas-spie-
ģelis. [Jelgava 1804.]
- 31 PAVASARU JĀNIS: Latviešu
rakstniecības vēsture. Jelgava
1893, 69. lpp.

jiem, tāpat iekļauj informāciju par Krieviju, kurai Kurzeme tiek pievienota vienlaikus ar grāmatas jaunā izdevuma iznākšanu. Stendera pārstrādātajā versijā izdevums ticis novērtēts kā “stipri bagātāks un zinātniski pamatīgāks”.²⁹ 1804. gadā Stenders publicē vienlapi “Dzīvošanas spieģelis”,³⁰ kurā, izmantojot likumu patenta formātu un stilu, izklāstītas instrukcijas laimīgai dzīvei. Tās aptver visas dzīves jomas, sākot ar dievbijību, grāmatu lasīšanu, politisko lojalitāti un beidzot ar bēgļu slēpšanu, slīcēju glābšanu, veselības profilaksi – teju visus tautas apgaismības grāmatniecības virzienus, kas reducēti uz lakoniskām pamācībām. Šajā tekstā uzsvērti atkārtojas aicinājumi uz paklausību un apmierinātību ar savu kārtu, kā arī lojalitāti Krievijas caram Aleksandram I. Šis ir interesants žanru saplūsmes piemērs – atbilstoši 18. gadsimta paradumam likumu lapas izvietot uz statīva, kas dēvēts par “likumu spoguļi”, radīts instrukciju apkopojums, kas tikai pēc formas atgādina juridisku dokumentu, bet saturā pauž tautas apgaismotāja vēlmi būt zemnieku padomdevējam katrā viņu solī.

Krājums “Dziesmas, stāstu dziesmas, pasakas etc.”

1805. gadā Stenders izdod beletristikas krājumu “Dziesmas, stāstu dziesmas, pasakas etc.”, kas latviešu kultūras vēsturē kļuvis bēdīgi slavens, pateicoties tā priekšvārdam un pēcvārdam. Viskodolīgāk šo abu apcerējumu saturu formulējis Pavasaru Jānis, kurš norāda, ka tajos Stenders “ņemas latviešus bārgi jo bārgi tiesāt, pārmezdam viņiem visvisādus netikumus: māņticību, savvaļību, nebēdību, dzeršanu, blēdību, dumjību, slinkumu, gara kūtrību un tā tālāk. [...] Vispār jaunajam Stenderam daudz sliktākas domas par latviešu tautu nekā vecajam: no viņu tikumiem viņš reizi min tikai labsirdību un viesmīlību, kurpretim viņu netikumu viņam pazīstams vesels leģions.”³¹ Īpaši jāuzsver, ka šeit ekspresīvā izteiksmē apspriesti latviešu lasīšanas paradumi, emocionāli (un, kā redzams no turpmākās Stendera darbības, arī pārsteidzīgi) secinot, ka pret grāmatām vienaldzīgajiem latviešiem nav vērts neko rakstīt un ka grāmatu sacerēšana latviski pielīdzināma pērļu kaisīšanai cūkām: “Ko nu var ar tādiem darīt, kam pārgrozīts prāts, kas

prātību smādē un apdomīgu lasīšanu neiemīl. Ko vēl tādiem grāmatas rakstīt un driķēt – tas itin tā kā cūkai pārles apsiet – cūka paliek cūka un, kaut mazgāta un jauki pušķota, tūdaļ uz sūdudubļiem atpakaļ griežas. [...] [Latvieši] no savas mīļas, dārgas dumjības negrib šķirties kā sūdu bambals no saviem mīļiem sūdiņiem jeb no kārīga lopiem līdzīga prāta, kam ēst, dzert, slinkot, plītēt, labāki patiek nekā visa gudrība.”³²

Šie izteikumi izteiksmīgi raksturo arī Stendera “ugunīgo temperamentu”.³³ Tomēr viņa vērojumos būtiski atzīmēt arī grāmatu izplatīšanos latviešu starpā. Stenders aizrāda, ka “Vidzemē tā kā Kurzemē tagad daudz lasītāji, bet vai tie jau gudrāki nekā tie nelasītāji – to lēti neatron”, piebilstot, ka daudzi grāmatas iegādājas prestiža dēļ, mazāku uzmanību pievēršdami saturam un nesteidgamiem grāmatās iekļautās instrukcijas tūliņ īstenot arī savā dzīvē.³⁴

Cita starpā Stenders pauž neziņu, vai no G. F. Stendera grāmatām ir bijis kāds labums, un secina, ka droši vien “tas vien Dievam zināms – priekš cilvēku acīm tas gan maz redzams”.³⁵ Stendera novērojumi visumā sakrīt ar laikabiedru nereti vienusīgajām atziņām, ka, kamēr latviešu vidū ir izplatīta reliģiskā literatūra un kalendāri, laicīgajām tautas apgaismības grāmatām ir ievērojami grūtāk sasniegt lasītājus.³⁶ Šķiet, ka ap 1805. gadu latviešu lasītāju publikā dominē intensīvās lasīšanas paradumi (kas nereti aprobežojas ar ceremoniālu vai intīmu reliģisko tekstu lasīšanu), savukārt Stendera paustās nostādes var interpretēt kā ekstensīvās lasīšanas popularizēšanu. Stendera izvēle turpmāk saistās ar atsevišķu lasītāju grupu – sieviešu un jauniešu – uzrunāšanu, visumā pamatoti pieņemot, ka šīs grupas varētu būt vairāk ieinteresētas ekstensīvā lasīšanā. Vairākkārt Stenders uzsver izklaidējošas laicīgas lasāmvielas pozitīvo nozīmi. Piemēram, viņš norāda, ka līdzās reliģiskai lasāmvielai arī “cilvēcīgu gudrību jācienī, jāmeklē”³⁷ un ka arī “citas [grāmatas] tādēļ ne smādējamas, lai daža ir smieklaina būtu, jo tāda lasīšanas lusti iekārs, un apakš smiekliem daža zelta mācība apslēpta”.³⁸

Bez tam grāmatas pēcvārdā pausta cerība, ka tuvā nākotnē latvieši pārvācosies un līdz ar to viņiem būs pieejamas grāmatas vācu valodā: “Ja tev, mīļais lasītājs, šī grāmatiņa labi patiek, un

32 ALEKSANDRS JOHANS STENDERS: Dziesmas, stāstu-dziesmas, pasakas etc. Tiem latviešiem par izlustēšanu un prātā-pieaugšanu, Jelgava 1805, 127.–129. lpp.

33 CHRISTIAN STENDER: Presentation von des verstorbenen Sohne, Christian Stenders, in: Magazin für protestantische Prediger, vorzüglich im russischen Reiche, 1819, Heft 3, S. 240.

34 STENDERS, Dziesmas (kā 32. atsauce), 125. lpp.

35 Turpat, 128. lpp.

36 Sal.: KARL FRIEDRICH WATSON: Plan über die Art und Weise, wie die Gesellschaft auf die Kultivierung des lettischen Landvolks einwirken könne, in: Jahresverhandlungen der Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst 1, 1819, 47. lpp.

37 ALEKSANDRS JOHANS STENDERS: Dziesmu-kalendars uz 1811tu gadu, visvairāk sievišķām par jauku izlustēšanu sarakstīts, Jelgava [1810], [30]. lpp.

38 ALEKSANDRS JOHANS STENDERS: Vācu valodas- un vārdu-grāmata, par pirmu iesākšanu tādiem latviešiem dāvāta, kas vācu-valodu grib iemācīties, un kur abas valodas viena pret otru stādītas, Jelgava 1820, 125. lpp.

- 39 STENDERS, Dziesmas (kā 32. atsauce), 6., 130. lpp.
- 40 MILDA DRĪZULE, LEONARDS ŽUKOVŠ, ARVĪDS SALMIŅŠ: Mēģinājumi īstenot Krievijas skolu reformu Baltijas guberņās, in: ALFRĒDS STARIS (sast.): Tautas izglītība un pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1900. gadam, Rīga 1987, 72.–77. lpp.
- 41 [FRIEDRICH BERNHARD] ALBERS: Kultur den Letten – in Kurland, in: Der Freimütige oder Ernst und Scherz 252, 1805, S. 591.
- 42 KARL GOTTHARD ELVERFELD: Pilnīga istahstischana, kahdā whsē Ausan Ehrnests no semneeka par Brihwkungu zehlees, in: Neue wöchentliche Unterhaltungen größtentheils über Gegenstände der Literatur und Kunst 30, 1808, S. 51.
- 43 JĀNIS ALBERTS JANSONS: Eiro-piskais mantojums latviešu literatūrā, in: Nākotne 2, 1944, 89.–90. lpp.; ALEKSEJS APĪNIS: Latviešu grāmatniecība: No pirmsākumiem līdz 19. gadsimta beigām, Rīga 1977, 112. lpp.; Čakars, Latviešu pirmsnacionālā literatūra (kā 12. atsauce), 90. lpp.; ZIGRĪDA FRĪDE: Inest sveci istabā: Latviešu literatūras veidošanās aspekti 19. gadsimta pirmajā pusē, Rīga 2011, 224. lpp.
- 44 ERNESTS BLESE: Latviešu literatūras vēsture: Vecākais un vidējais posms no XVI gadsimta vidus līdz XIX gadsimta vidum, Hanava 1947, 212. lpp.

tava sirds nesās vēl vairāk tādas lasīt, tad es tev labāku padomu nezinu dot, kā šo: mācies vācu valodu runāt un lasīt – jo vācu valodā tūkstošas grāmatas dabūjamas, viena par otru jaukāka un citas ar daiļām bildēm pušķotas. [...] Jeb, kas vēl labāk, dodieties uz vācu valodas mācīšanos – kā citkārt prūšu tauta darīja, kas caur to vācu tauta, un visas vācu gudrības pieņē-mīga tape – tad ir jūs lētāki pie visām labām atzišanām kļūsiet. [...] Ak, kauču šis laiks drīz būtu nākams, ka mūsu zemē viena valoda, viena tauta būtu..”³⁹

Šīm atziņām kontekstu veido 19. gadsimta sākuma zemnieku likumi un Krievijas skolu reforma,⁴⁰ kas pēcvārdā eksplicīti komentēti kā jauna laikmeta sākums. Jāpiebilst, ka šajā pašā gadā arī citviet presē vērojama sajūsma par Krievijas cara vēlē-šanos sekmēt latviešu “nācijas izglītību un audzināšanu” un “padarīt savu vācu provinču vergu uzņēmīgu turpmākam laimīgākam stāvoklim un caur morālisku un saprāta izglītību nodrošināt viņam gatavību izbaudīt labāku nākotni”.⁴¹ Turp-mākajos gados, kad skolu iekārtošana negūst panākumus, entuziasms sabiedrībā atslābst. Tāpat līdz pat dzimtbūšanas atcelšanai netiek aktualizēts jautājums par pārvācošanos, savu-kārt Stendera priekšlikumus iznīcinoši rezumē Apriķu mācītājs Karls Gothards Elferfelds, kurš šajos gados kļūst par regulāru Stendera oponentu. Elferfelds nosoda to, ka Stenders “latviešu nācijai pat publiski iesaka lepmi nicināt un aizmirst savu naivo, spēcīgo un nudien nebūt ne zemā līmenī jau attīstīto nacionālo valodu un pievērsties vācu valodai”.⁴² 20. gadsimtā literatūras vēsturnieki gandrīz vienprātīgi atzīst, ka Stendera skatījuma pamatā ir apgaismības kosmopolītisms un vēlme izlīdzināt hierarhiju starp latviešiem un vāciešiem.⁴³ Ernests Blese pat pieļauj, ka Stenders pārvācošanās aicinājumus pauž, “atzīdams latviešu lielās gara spējas un cienīdams latvju cenšanos pēc izglītības”.⁴⁴

Stendera priekšvārds veido vienu no visciešākajām saiknēm starp tautas apgaismības grāmatniecību un latviešu nacio-nālo atmodu, jo 1853. gadā to savā beletristikas krājumā “300 stāsti” pārpublicē viens no jaunlatviešu kustības līderiem Kriš-jānis Valdemārs (1825–1891). Viņu īpaši uzrunā Stendera izteikumi par latviešu šķietami laiskajiem lasīšanas paradu-miem, kas, ja varam Valdemāram ticēt, nepilnu piecdesmit

gadu laikā nav diez cik mainījušies; lai gan Valdemārs sniedz Stendera tekstam vairākus komentārus, atziņas par pārvācošanos viņš atstāj nekommentētas. Aicinādams lasītājus neņemt ļaunā Stendera apcerējuma temperamentīgo izteiksmi un neizvēlību leksikas lietojumā, Valdemārs uzsver: “..liekās, itin kā būtu šiem vārdiem savāds spēks sirdis satriekt un iemigušu prātu modināt. Lai Dievs mīļais dod, ka tiklab ar tiem priekšā laistiem vārdiem, kā arī ar šiem no Stendera varētu dažā mīkstā jauneklā sirdī modināt tādu karstu, ugunīgu mīlestību uz visu labu, kas tiem visu mūžu kā labais eņģelis klāt stāvētu, ka tie kā jauna pārsvērsta tauta to dziļu garīgu miegu un tās vecas nelabas ieražas, tos netikumus, ko Stenders šē ar tik sirdīgiem vārdiem liek priekšā, pagalam atmestu un tad – kas visvairāk vērā liekams – tūdaļ citiem kā brāļiem pasniegtu mīlīgu glābēja roku, pūlēdamies, lai *visa tauta* to labu ceļu uzņemtu.”⁴⁵ Vēlāk K. Valdemārs gan atzīst, ka “[.] tāpat kā Stenders un Spāģis viņš esot 1852. gadā aizstāvējis latviešu vācināšanu humānos nolūkos, jo toreiz nevarējis paredzēt, ka Krievijā sāksies reformu un liberālisma laikmets.”⁴⁶

Te minēto problemātisko atziņu dēļ vēlākajos gados ēnā palikusi pārējā grāmatas daļa, kas tautas apgaismības kontekstā pelna rūpīgāku uzmanību.

Krājumā publicēti dzejas un prozas darbi. Starp dzejoļiem ievēribas vērts ir Frīdriha Šillera (*Schiller*, 1759–1805) “Odas priekam” atdzejojums. Šo darbu gadu iepriekš, 1804. gadā pirmais ir atdzejojis Karls Gothards Elferfelds, kurš to konceptuāli licis savas “Līgsmības grāmatas” ievadā un atsaucies uz to arī nosaukumā.⁴⁷ Stendera krājumā, savukārt, oda ir iekļauta starp hedonistiskiem dzejoļiem par dzīves baudīšanu un šādā garā ieturētām galda dziesmām; dažas norādes liecina, ka viņš, iespējams, ir pārstrādājis Elferfelda tulkojumu.⁴⁸ Līdzīgi Elferfeldam, arī Stenders šeit aizsteidzas priekšā laikabiedru nostādnēm, ka “latvieši vēl nav tik izsmalcināti, vēl nedomā tik izjusti, lai viņiem varētu dot Lesingu, Šillera, Kocebū un citus darbus”.⁴⁹ Turpmāk savā daiļradē Stenders gan vairs neatgriežas pie Veimāras klasikas tulkojumiem – šo darbu turpina hernhūtiētis Jānis Peitāns, 1817. gadā tulkodams Šillera “*Die Räuber*”,⁵⁰ kā arī 19. gs. divdesmitajos gados – Šillera un Gētes atdzejojātāji latviešu valodā, mācītāji Karls Hugenbergers

45 KRIŠJĀNIS VALDEMĀRS: 300 stāsti, smieklu stāstiņi etc. un mīklas: Jauns izdevums Kr. Valdemāra simtās dzimšanas dienas piemiņai, Rīga 1925, 17.–18. lpp.

46 ARVEDS ŠVĀBE: Latvijas vēsture, 1800–1914, Stokholma 1958, 417. lpp.

47 KĀRLIS GOTHARDS ELFERFELDS: Līgsmības grāmata, Jelgava 1804.

48 PAVASARU JĀNIS, Latviešu rakstniecības vēsture (kā 31. atsauce), 70. lpp.

49 CZARNEWSKI, Stenders Leben (kā 10. atsauce), S. 92.

50 ALEKSEJS APINIS: Neprasot atļauju: latviešu rokkrasta literatūra 18. un 19. gadsimtā, Rīga 1987, 68.–77. lpp.

- 51 KÄRLIS HÜGENBERGERS: Derīgs laika-kavēklis, latviešiem par labu sarakstīts, Jelgava 1826; IDEM: Tā derīga laika kavēkļa otra puse, Jelgava 1827; FRĪDRIHS ŠILLERS: Dziesma no baznīcas pulksteņa, pārtulkota no vāciskas valodas caur Biržu un Salas draudzes mācītāju Lundberg, Jelgava 1827.
- 52 JOHANN CHRISTOPH BERENS: Bonhomien. Geschrieben bei Eröffnung der neuerbauten Rīgischen Stadtbibliothek, Mitau 1792, S. 27.
- 53 GRUDULE, Pa Stenderu pēdām Kopenhāgenā (kā 9. atsauce), 193. lpp.
- 54 Ibidem, 199. lpp.
- 55 STENDERS, Dziesmas (kā 32. atsauce), 55.–79. lpp.
- 56 Ibidem, 50.–54. lpp.

(*Hugenberger*, 1784–1860) un Jākobs Florentīns Lundbergs (*Lundberg*, 1782–1858).⁵¹

Interese par anakreontiskiem motīviem dzejā, kas latviešu literatūrā aizsākas jau G. F. Stendera dzejā, bet viņa dēla daiļradē tiek novesta līdz konsekvencei, varētu būt skaidrojama ar vēlmi, Johana Kristofa Bērensa (*Berens*, 1729–1792) vārdiem sakot, padarīt zemnieku, respektīvi, “cilvēku viņā – liksmu un jūtīgu”.⁵² Turpat līdzās lasāma arī sentimentāla mīlestības dzeja un apceres lirika, kuras noskaņojumu labi ilustrē dzejoļa virsraksts “Kapeņu domas”. Šai krājumā Stenders ir iekļāvis arī atsevišķu “Mildheimas dziesmu grāmatas” tekstu atdzejojumus, kā arī guvis ierosmi no vācu studentu un brīvmūrnieku dziesmām.⁵³ Tāpat Stenders atdzejojis Gotfrīda Augusta Birgera (*Bürger*, 1747–1794), Johana Vilhelma Ludviga Gleima (*Gleim*, 1719–1803), Matiāsa Klaudiusa (*Claudius*, 1740–1815) u. c. autoru dzejoļus. Stendera pieeja, kā to uzsver Māra Grudule, liecina par tendenci izvēlēties tulkošanai modernus un laikmetīgus literāros darbus.⁵⁴

Prozas sacerējumos dominē pedagoģiska ievirze. Kamēr nav pabeigta izpēte par šo darbu iespējamajiem oriģināliem vācu literatūrā, nevar izteikt noteiktus secinājumus par to, vai tie ir tulkojumi, vai paša Stendera sacerējumi, tomēr pieļaujams, ka to pamatā ir vācu bērnu un jaunatnes literatūra. Virkne stāstu variē tēmu par audzināšanu un tās sekām, piesakot autora interesi par problemātiskiem gadījumiem – kāds labi audzināts bērns pieaudzis kļūst par likumpārkāpēju, citā stāstā slikti audzināts un novārtā pamests bērns kļūst par paklausīgu sabiedrības locekli u. tml.⁵⁵ Atsevišķos stāstos sastopama Stendera interese par triviāliem motīviem – piemēram, stāstā par holandiešu karavīru, kurš atdzīvojas pēc nāvessoda pakarot.⁵⁶ Lielākoties stāstu darbība norisinās Vācijā, bet latviešu lasītāji tiek uzrunāti stāstiem pievienotajās pamācībās, kas bieži atgādina saīsinātus sprediķus. Tajās Stenders mēģina vispārināt no stāstiem reducējamās morālās atziņas, atkārtoti atgriezdami pie sev aktuāliem jautājumiem: afektu kontroles (“kārumu valdīšanas”), idejām par ekumēnismu un reliģisku toleranci, arī nabadzības un pieticības idealizāciju. Jāatzīmē arī Stendera interese par eksotiskām darbības vietām vai Eiropas valstīm kā stāstu darbības telpu. Viņa stāsti šai ziņā absolūti neatbilst

19. gadsimtā populārajai formulai, ka, citējot mācītāju Kristiānu Vilhelmu Brokhūzenu (*Brockhusen*, 1768–1842), “stāstiem jābūt tik lokāliem, cik iespējams, un ņemtiem pilnībā no zemnieku dzīves sfēras”.⁵⁷

Raksturīgi apgaismības morālajai prozai, stāsti svārstās starp pozitīvajiem un negatīvajiem piemēriem. Pozitīvo piemēru iemieso jēdziens “prātnieks”, respektīvi, racionāls indivīds; pie šī personības koncepta Stenders atgriežas atkal un atkal savā turpmākajā daiļradē. Kultūrvēsturiski interesanti ir negatīvie tēli, kuros jaušamas 18. gadsimta beigu agrīnā romantiskā pasaules skatījuma aprises. Piemēram, kāds sulainis ir no saviem kungiem iepazinis modernu pasaules skatījumu un to piesavinājis: “Viņa ticība īsti bija neko neticēt, par neko nebēdāties un kārumiem ļauties. Kā grēcīgi un aplam viņš runāja, rāda tie vārdi, ko dažreiz no viņa mutes dzirdēja: Kas man par Dievu bēdas? Sacīja viņš dažureiz, kur viņš ir? Kas viņu redzējis! Un, ja tāds būtu, kas viņam ar manīm! Viss, ko teic no debess, no elles, no pastaras tiesas, ir māņi, lab bērņus baidēt. Par ko būs savai sirdij ko liegt? Cik ilgi, tad jāmirst, tad viss pagalam, pēc nāves nav nekas.”⁵⁸

Šī *carpe diem* pozīcija sasaucas ar nostādnēm, kas ir pamatā Stendera anakreontiskajai dzejai, taču stāstā traktēta nosodoši – sulainis ar jaunajiem uzskatiem pamato arī savu vētrainsu seksuālo dzīvi, kā rezultātā mirst slimnīcā acīmredzot no sifilisa, “kad tās ļoti nejaukas spranču vātis, kas ar maukošanu mēdz biedroties, visas viņa dzīslas un kaulus tā caurēdušas, ka glābšana un visas zāles velti un par vēlu bija”.⁵⁹

Stendera sabiedrisko uzskatu izpratnē nozīmīga ir pasaka “Tie desmit tēli”,⁶⁰ ar kuras galvenajiem varoņiem – ķēniņiem Kozeru un Zaporu – acīmredzot domāti viduslaiku Persijas valdnieki. Šajā pasakā līdzās fantastiskiem sižeta pavērsieniem un pārdabiskiem tēliem (garu ķēniņš, kas parādās sapnī un spēj pārvietot priekšmetus no liela attāluma; burvju spogulis, ar kura palīdzību var noteikt, vai meitene ir tikumīga; burvju laiva, ar kuru iespējams viegli šķērsot satrakotu jūru) izklāstītas atziņas par ideālu sabiedrību, kurās jaušama arī uz totalitārismu vērstas domāšanas ietekme. Tiek aprakstīts ideālais valdnieks, kas atgādina apgaismotu monarhu: “Viņš

57 CHRISTIAN WILHELM BROCKHUSEN: Ein Wort über die bisherigen Schulanstalten für die Letten, und einige Vorschläge zu deren Verbesserung, in: Nordisches Archiv 8, 1803, S. 102.

58 STENDERS, Dziesmas (kā 32. atsauce), 71.–72. lpp.

59 Ibidem, 78. lpp.

60 Ibidem, 97.–116. lpp.

61 Ibidem, 98. lpp.

62 Ibidem, 115.–116. lpp.

63 Ibidem, 99. lpp.

64 Plašāk: JOHN G. GAGLIARDO:
From Pariah to Patriot: The
Changing Image of the
German Peasant: 1770–1840,
Lexington 1969.

65 KARL GOTTHARD ELVERFELD:
Philosophische Abhand-
lungen, Libau 1793, S. 191.

cēle vienlīdzīgus likumus, viņš stādīja augstas un zemējas skolas, caur ko zināšanas, skunstes, zemeskopšana un derīgi amati pieņēmās un laba klāšana visur izplatījās. Bet ne gan to gribēdams, viņš arīdzan saprāte, ka viss nebūšot ne nieka, kad uz ļaužu tikumiem nelūko un tiem vaļas uz plītēšanu un ģeķīgu greznošanu ļauj, caur ko paši bagāti postās, nabagi top, vārgst un bez gala sūdzās un zemes labklāšana zudin zūd.”⁶¹

Šī utopija tiek sasniegta, pateicoties drakoniskiem sodiem un “tikuma sargiem” – īpašai profesijai, kuras vienīgais pienākums ir novērot un kontrolēt iedzīvotājus, sekojot līdzi tam, vai viņi dzīvo atbilstoši pieņemtajiem likumiem un normām. Raksturīga ir Stendera piezīme, ka arī “mūsu zemē, pilsātos kā pa zemi, muižās kā sētās tādu uzraugu vajaga, kas plītēšanai, augstma-nīgai tērēšanai un lepņai greznošanai vaļas neļauj un visus tos soda, kas aplam parādus dara un visādu muldēšanu iemīļ un dažū mīļu dienu negantā vīzē itin kā Dievam, sev pašam un tiem savējiem, ja visai zemei nozog – par to man nepienāktos tiesāt. Tas valdinieku ziņā stāv.”⁶²

Stendera secinājums, ka šajā ideālajā sabiedrībā ir vērojama “tā jaukāka saderēšana starp galvas un locekļiem”⁶³, sasauca ar 18. gadsimta atziņām par sabiedrības vienlīdzību katram savā kārtā.⁶⁴ Elferfelds jau 1790. gadā kā vienu no tautas apgais-mības mērķiem formulējis to, lai zemnieki saskatītu “birģeriskās kārtības un tādējādi arī cilvēku klasifikācijas un hierarhijas lielo labumu un nepieciešamību”,⁶⁵ un šai ziņā starp Elferfeldu un Stenderu nav domstarpību. Tā arī palīdz skaidrot iemeslus, kas ļauj Stenderam savos uzskatos apvienot latviešu intelektuālo emancipāciju ar dzimtbūšanas saglabāšanu. Tomēr jau drīz viņš aktualizē brīvības jēdzienu, tiesa – ne tajā nozīmē, kā to varētu saprast zemnieki.

Garstāsts “Pilnīga izstāstīšana”

Proti, 1807. gadā Stenders latviski pārtulko Šnepfentāles filan-tropu pedagoga Kristiāna Gothilfa Zalcmaņa (*Salzmann*, 1744–1811) garstāstu “*Ausführliche Erzählung wie Ernst Haberfeld aus einem Bauern ein Freiherr geworden ist*” (1805), snie-dzot tam nosaukumu “Pilnīga izstāstīšana, kādā vīzē Auzān

Ērnests no zemnieka par brīvkungu cēlies”. Šis stāsts, kura struktūra veidota audzināšanas romāna stilā, izklāsta zemnieku jauneklā ceļojumu, iepazīstot apkārtējo pasauli un apgūstot racionālu attieksmi pret dzīvi un pašdisciplīnu (“kārumu valdīšanu”) kā ceļu uz patieso brīvību. Šī brīvība ir abstrakta un balstīta priekšstatā, ka vergs ir tas, kurš atrodas savu nekontrolēto afektu valgos. Taču stāsta idejas pārceļšana uz Kurzemes dzimtbūšanas kontekstu padara to īpaši pretrunīgu. Piedāvājums iegūt brīvību, kas apsolīts jau raksta nosaukumā, bet galu galā reducēts uz paškontroles iemaņām, var pamatoti lasītājam likt justies apvestam ap stūri. Tomēr šī nostādne precīzi atbalso konservatīvo laikabiedru noskaņojumu: “Bet kā jāuzlabo zemnieka stāvoklis, vienlaikus neapgriežot viņa apstākļus kājām gaisā? Brīvība plašā izpratnē nav pareizais līdzeklis: lai sagatavotu mūsu latviešus šī nenovērtējamā labuma saprātīgai un izpratnes pilnai baudīšanai, nepieciešams tos izglītēt un sagatavot gadiem ilgi. Bet viņam var dot nojautu par to, un viņš ar to būs laimīgs.”⁶⁶ Grāmatā attīstītās idejas par “iekšējo” un “ārējo” cilvēku un metaforiskais brīvības un brīvkunga jēdzienu lietojums vēlāk izpelnījies kritiku, paužot šaubas, vai zemnieku lasītājam tas varētu būt izprotams.⁶⁷ Tāpat atzīmēts, ka darbs ir “naivs un toreizējai latviešu dzīves īstenībai tāls savā “apgaismota” stoicisma filozofijā”,⁶⁸ kaut gan citviet atzīts, ka darbā ir sniegta virkne humānu atziņu un ka tas ir novatorisks ar modernu romantiskās mīlestības attēlojumu.⁶⁹ Šis darbs iekļaujas salīdzinoši plašajā filantropu pedagogu literatūras klāstā, kas 19. gadsimta sākumā sasniedz latviešu lasītājus un individuālās izaugsmes ziņā salīdzināms ar 1825. gadā izdoto Joahima Heinriha Kampes “*Robinson der Jüngere*” tulkojumu, ko ar nosaukumu “Robinsons Krūziņš” veicis Kristofs Reinholds Girgensons.⁷⁰

Jau dažus gadus desmitus vēlāk (divdesmito un trīsdesmito gadu mijā) grāmata tiek lasīta un rosina uz pašrefleksiju, kā par to liecina latviešu zemnieku ģimenē dzimušā literāta autodiakta Ernsta Dinsberga (1816–1902) atmiņas: “Jauna Stendera “Dziesmu Kalendera” dziesmas viņš gandrīz visas galvā iemācījies. [...] Reiz [...] viņš dabūja jaunu grāmatu ar virsrakstu “Auzān Ernests”. Latviski pārceļts no jaunā A. Stendera. Ernsts to tūdaļ lasīja, kad vien bija vaļas, kamēr bija cauri. Tajā viņš mācījās atzīt, ka cilvēkam vajaga būt brīvam, un ka brīvam cilvēkam

66 [OHNE AUTOR]: Ueber die Leibeigenschaft in Kurland, in: Mitauisches Monatsschrift 10, 1784, S. 14.

67 PAVASARU JĀNIS, Latviešu rakstniecības vēsture (kā 31. atsaucē), 71. lpp. Uzreiz pēc iznākšanas romāns tika kritizēts galvenokārt par valodas kļūdām, neapšaubot paša Zalcmaņa darba piemērotību latviešu publikai:

ELVERFELD: Pilnīga isstahstischana, *passim*.

68 ANDREJS JOHANSONS: Latvijas kultūras vēsture. 1710–1800 (kā 16. atsaucē), 459. lpp.

69 APĪNIS, Grāmata un latviešu sabiedrība (kā 2. atsaucē), 125. lpp.

70 FRĪDE, Ienest sveci istabā (kā 43. atsaucē), 271. lpp.

- 71 ERNESTS DINSBERGS: Auto-biogrāfija ar ģīmetni un ievadu no Poruku Jāņa, Cēsis 1904, 21.–23. lpp. Par to, ka grāmata baudījusi popularitāti starp latviešu lasītājiem, sal. arī: FRĪDE, Ienest sveci istabā (kā 43. atsaucē), 260. lpp.
- 72 KRISTIĀNS GOTHILFS ZALCMANIS: Pilnīga izstāstīšana, kādā vīzē Auzān Ērnests no zemnieka par brīv-kungu cēlies, Jelgava 1807, 329.–330. lpp.
- 73 STENDERS, Dziesmu-kalendārs (kā 37. atsaucē), [32]. lpp.
- 74 APĪNIS, Latviešu grāmatniecība (kā 43. atsaucē), 125. lpp.

jāmācās pārvaldīt sevi un savus kārumus. Tas bija kas jauns priekš Ernsta.”⁷¹

Kaut kas jauns latviešu lasītājiem var būt arī Stendera pēcvārds šai grāmatai, kurā viņš salīdzina apstākļus Vācijā un Kurzemē, vedinādams kurzemniekus raudzīties uz Vāciju kā paraugu. Stendera skatījumā Vācijas iedzīvotājus raksturo spēcīgāka darba ētika, labāka bērnu audzināšana. Vācu zemnieki nežūpo un nerīko viesības, kas ilgtu vairāk par vienu dienu, nesvin tik daudz svētku kā latvieši, izmanto brīvo laiku blakus darbiem (piemēram, vērpšanai), dzīvojot ciemos, ietaupa resursus mājlopu ganīšanā. Stenders rūpīgi izvairās no zemnieku brīvības izcelšanas – viņš norāda, ka atsevišķos reģionos vēl aizvien pastāv dzimtbūšana, savukārt brīvo zemnieku dzīvi negatīvi ietekmē zemes platību trūkums un sarežģītā nodokļu sistēma; kā pozitīvi vērtējamu iezīmi viņš gan min to, ka, nevarot paļauties uz kungu palīdzību, starp brīvajiem zemniekiem retāk nekā Kurzemē ir sastopami sliņķi un parādnieki. Visi Vācijas panākumi Stendera ieskatā ir reproducējami arī Kurzemē: “Ir tu, mīļais kurzemnieks, to iespēji, lai tev vārds būtu Sprigul Mārtiņš jeb Žūpe Bērtuls, jeb Kurzemes galā jeb Augšzemē, jeb pie Jūrmalas, jeb pie Daugavas jeb Leišu robežos dzīvodams. [..] Prātniekam viss par labu griežas. Viņš pārticis, brīvs un laimīgs Vāczemē tiklab kā Kurzemē un pasaul[e]s galā.”⁷²

Vēlāk Stenders žēlojas, ka grāmata par Auzān Ērnestu netiek gana daudz pirktā un pat atzīstas, ka ““man lustes būtu arīdzan uz tirgu doties un izsaukt: Pērciet Auzān Ērnestu, Auzān Ērnesta stāstus pērciet..”⁷³ Tomēr Aleksejs Apīnis noskaidrojis, ka abām iepriekš minētajām grāmatām, neraugoties uz autora skepsi, ir labs noiets, katra tiek iespiesta ne mazāk kā 1200 eksemplāros.⁷⁴

Dzeja krājumos “Dziesmu kalendārs” un “Ziņģes un dziesmiņas”

19. gadsimta otrajā desmitgadē Stenders lielu daļu savas uzmanības velta dzejai. “Dziesmu kalendārs”, kas teksta izkārtotājumā un uzbūvē veidots kā kalendārs, nāk klajā 1810. gadā, un, tāpat kā “Dzīvošanas spieģelis”, uzskatāms par savdabīgu

žanru krustošanās paraugu. Acīmredzot kalendāru popularitāte lasītāju publikā⁷⁵ rosinājusi izvēlēties šādu formu. Fakts, ka krājums adresēts sievietēm, literatūras vēsturē vairāk atzīmējams formāli, jo saturiski tas daudz neatšķiras no citiem Stendera darbiem. Starp krājuma “Dziesmu kalendars” nozīmīgākajiem dzejoļiem atzīmējams studentu dziesmas “*Gaudeamus igitur*” atdzejojums (no Kristiāna Gintera (*Günther*, 1695–723) vācu starptulkojuma), kas uzskatāms par populārāko Stendera dzejoli.⁷⁶ Tautā plaši izplatās arī dziesma “Puiš, sedlo man to dūkano”.⁷⁷ Līdzās mīlestības un apceres lirikai izceļami dzejoļi, kuros dominē hedonisma un bohēmiskas izklaides motīvi, arī labsirdīgi ironiska alkoholisko dzērienu cildināšana bez didaktiska nosodījuma, kuros Stenders “uzsver iedzeršanas līksmi kā neatņemamu dzīves sastāvdaļu”.⁷⁸ Piemēram, dzejoli “Dzērēja iepriecēšana” lasāms alkoholiķa monologs un pašattaisnošanās, paužot vēlmi, kaut visa pasaule būtu degvīna ezers, kurā varētu brīvi peldēt, bet vienlaikus nožēlojot, ka krogos degvīns netiek piedāvāts par brīvu. Tiek apdziedāta degvīna pudele, kas palīdz nebaidīties no muižnieku sodiem un nokļūšanas nabadzībā; liriskais varonis lūdz domubiedrus pēc nāves apglabāt viņu kopā ar degvīna pudeli.⁷⁹

Šī nenopietnība mijas ar patriotisko dzeju, kuras kontekstu veido gan karš starp Osmaņu impēriju un Krievijas impēriju (1806–1812), gan arī Napoleona kari Eiropā. Atšķirībā no 18. gadsimta reģionālā patriotisma tradīcijas Stendera dzejā priekšplānā izvirzās dinastiskais patriotisms, kas nosaka lojalitātes izrādīšanu Krievijas caram un kura rezultātā iespējamās egalitāras un šim laikam novatoriskas refleksijas par latviešiem, krieviem un vāciešiem kā “brāļiem” un viena valdnieka “bērniem”.⁸⁰ Stendera piedāvātā patriotisma izpratne kara gados ievērojami sekmē valstiskās pašapziņas stiprināšanos latviešos, kā arī līdzvērtības ideju; lieki piebilst, ka šim patriotismam nav nekā kopīga ar latviešu nacionālās vienotības idejām.

Šo tēmu drīzumā Stenders turpina. 1813. gadā – pēc Napoleona Krievijas kampaņas – viņš latviski tulko divus publicistiskus darbus – “Moskavas, šī branga, plaša krievu zemes cilts pilsāta nodedzināšana” un “Spranču kara pulku atpakaļiešana 1812” (abi 1812). Abiem tulkojumiem Stenders pievieno dzejoļus, kas veltīti caram Aleksandram I. Šie ir vieni no pirmajiem žurnā-

75 Sal.: WATSON, Plan über die Art und Weise (kā 36. atsauce), S. 47.

76 STENDERS, Dziesmu-kalendars (kā 37. atsauce), [8]. lpp. Sk. plašāk: VILIS PLŪDONIS: Laicīgās rakstniecības sākums, in: LUDIS BĒRZIŅŠ (virsred.): Latviešu literatūras vēsture, 2. sēj., Rīga 1935, 105. lpp.; JOHANSONS, Latvijas kultūras vēsture (kā 16. atsauce), 459. lpp.

77 PAVASARU JĀNIS, Latviešu rakstniecības vēsture (kā 31. atsauce), 70. lpp. Pavasaru Jānis atzīmē: “Un taču šī viscaur ļoti slikti tulkotā dziesma, tādēļ, ka viņa ierīkota dziedāšanai, ļoti izplatījās tautā, kļuvuse it kā par tautas dziesmu.”

78 GRUDULE, “Ne visur Kurzemē tas alus sveicams...” (kā 1. atsauce), 195. lpp.

79 STENDERS, Dzeesmu-kalendars (kā 37. atsauce), [12.–13]. lpp.

80 Ibidem, [6.–7]. lpp.

- 81 FRĪDE, Ienest sveci istabā (kā 43. atsauce), 170. lpp.
- 82 ALEKSANDRS JOHANS STENDERS: Jauna Stendera Ziņģes un dziesmiņas, kopā salasītas, ka latviešu meitām par godīgu izlustēšanu dāvātas. 1817. Manuskripts glabājas Tartu Universitātes bibliotēkā. Mikrofilma: LNB RX56,8,7.
- 83 APĪNIS, Latviešu grāmatniecība (kā 43. atsauce), 90.–91. lpp.
- 84 STENDERS, Jauna Stendera Ziņģes un dziesmiņas (kā 82. atsauce), bez lpp.
- 85 Ibidem.

listikas tekstiem latviešu valodā, kas paplašina sekulāro lasāmvielu un nostiprina arī agrāk latviešu literārajā kultūrā nesastopamo politisko tautas apgaismību. Kā pamatoti aizrāda Zigrīda Frīde, poētikas vēsturē šie teksti atzīmējami ar savu patosu un emocionāli spēcīgo izteiksmi.⁸¹

Dzejoļu krājums “Ziņģes un dziesmiņas”, kas tapis ap 1817. gadu, netiek publicēts cenzūras aizlieguma dēļ un saglabāties manuskriptā.⁸² Nav zināmi iemesli, kuru dēļ krājums izpelnījies šādu likteni, taču pieļaujams, ka krājums aizliegts tāpēc, ka tajā idealizēta dzimtbūšana, kas iznākšanai domātajā laikā tiek atcelta.⁸³ Šajā krājumā, kas arī ir adresēts sievietēm un turpina virkni agrākajos darbos aizsāktu motīvu, uzmanību saista sociālām tēmām veltīti dzejoļi. Starp tiem izceļami “Pusvāciete” un “Dzimtļaužu laimība”. Pirmais dzejolis ir nozīmīgs kā viens no agrīnākajiem makaroniskās dzejas paraugiem latviešu literatūrā; latviešu meitenes sniegtais atraidījums vācieša bildinājumam izklāstīts, mijoties tekstam latviski un vāciski.⁸⁴ Otrajā dzejolī eksplīcīti formulēta atziņa, kas citos šā laika apcerējumos dažreiz jaušama tikai zemtekstā – ka latviešu identitāte ir vienādojama ar dzimtcilvēku statusu. Šis izteikums, protams, ir rezultāts tālaika jauktajam un nekonsekventajam jēdzienu “latvieši” un “zemnieki” lietojumam:

Es esmu latvis dzimis,
 Tas man par laimību.
 Un tādēļ prātā rimis,
 Ka kungam piederu. [...]
 Vai brīvam labāk klājās?
 Skat, kā to skumdina!
 Nekur tam īstas mājas,
 Nekur tam tēvišķa.⁸⁵

Analogi “laimīgās nabadzības” motīvam šo varētu dēvēt par “laimīgās dzimtbūšanas” kredo. Kaut gan var saprast pieņēmumu, ka šie izteikumi būtu varējuši samulsināt to latviešu daļu, kas ar bažām un pat bailēm raudzījās uz zemnieku brīvlaišanu, atvērts paliek jautājums, vai viena dzejoļa dēļ cenzūrai šķīstu lietderīgi aizliegt visa krājuma publikāciju.

Mācībgrāmata “Vācu valodas un vārdu grāmata”

Stenders mirst 1819. gadā septiņdesmit piecu gadu vecumā. 1820. gadā jau pēc Stendera nāves nāk klajā viņa “Vācu valodas un vārdu grāmata” – pirmā vācu valodas mācību grāmata latviešiem. Šis darbs sasauca ar Stendera agrākajiem izteikumiem par latviešu pārvācošanās lietderību, kaut gan savus uzskatus viņš ir ar laiku precizējis un priekšvārdā raksta, ka, apgūstot vācu valodu, nebūtu jāaizmirst sava dzimtā valoda: “Bet tādēļ nebūs savu latvisku valodu smādēt, nei zemnieku kārtu, kas no visiem prātniekiem cienijama.”⁸⁶ Tāpat Stenders atzīmē, ka latviešiem vēlama būtu krievu valodas prasme, kas ir vieglāk apgūstama, pateicoties zemnieku kontaktiem ar militāro personālu.⁸⁷ Fakts, ka grāmata nāk klajā pēc zemnieku brīvīšanas, kad mācītāju vidū aktualizējas diskusijas par latviešu varbūtējo pārvācošanos jaunajā statusā, padara tās publicēšanu īpaši aktuālu. Grāmatas pielikumu veido bilingvālu tekstu apkopojums: vācieša un latvieša dialogs, kurā no savstarpēji līdzvērtīgām pozīcijām apspriesta birģerisko vērtību veicināšana latviešu sabiedrībā, virkne ar vēstuļu paraugiem, kā arī morālās īsprozas darbi, starp kuriem minams vismaz viens filantropu pedagoga Joahima Heinriha Kampes (*Campe*, 1746–1818) stāsta tulkojums. Tajā uzsvērtā tolerance pret ebrejiem – tēma, pie kuras Stenders līdzīgi saviem laikabiedriem atgriežas vairākkārt.⁸⁸

Interesanti atzīmēt, ka minētajā dialogā Stenders precizē savu attieksmi pret dzimtbūšanu. Uz latvieša piezīmi, ka tas, “kas prātīgi dzīvoja, tam jau dzimtbūšanā nekas nekaitēja”, vācietis iebilst: “Var būt! Bet tikai apakš laba kunga; bet vai neradās, lai būtu ar reši, tādi, kas zemniekiem ādu novilke, kas ar gadiem klausīšanas augstināja un bez gala liecībās (dīcībās) [*Uebergehorscharbeiten*] dzine.”⁸⁹ Cita starpā šajā dialogā Stenders arī popularizē savu ideju, ka nākotnē būtu vēlama pāreja no viensētām uz ciemiem pēc Vācijas parauga, jo dzīve viensētās veicina aprobežotību un disciplīnas trūkumu.⁹⁰

86 STENDERS, Vācu valodas- un vārdu-grāmata (kā 38. atsauce), 29. lpp.

87 Ibidem, 7. lpp.

88 Plašāk sk.: PAULS DAIJA: Enlightenment Culture and Others: The Image of Foreigners and Ethnic Minorities in Shaping Latvian Rural Identity, in: *Imagology Profiles: The Dynamics of National Imagery in Literature*, ed. by Laura Laurušaitē, Newcastle upon Tyne 2018, p. 40–51.

89 STENDERS, Vācu valodas- un vārdu-grāmata (kā 38. atsauce), 85. lpp.

90 Ibidem, 86.–87. lpp.

Noslēgums

- 91 Sal.: ANTONS BIRKERTS: Latviešu intelīģence savās cīņās un gaitās, Rīga 1927, 46. lpp.; [OHNE AUTOR]: Briefe aus dem Nachlaß G. Merckels, in: Baltische Monatschrift 12, 1865, S. 394.
- 92 Piemēram, 1802. gadā Vidzemes civilgubernators ziņo par to, ka zemnieku vidū izplatās “domas par brīvību, tikai iedomās iespējamo vienlīdzību un cilvēkam pēc viņa būtības piederošām tiesībām.” Citēts pēc: SKAIDRĪTE LASMANE: Ideju vēsture, in: JĀNIS BĒRZIŅŠ (red.). Latvija 19. gadsimtā: Vēstures apceres, Rīga 2000, 400. lpp. Sal. arī: MARGĒRS STEPĒRMANIS: Lielās liesmas atblāzma. Latvija Franču buržuāziskās revolūcijas laikā 1789–1798, Rīga 1971.
- 93 AIGA Šemeta: Die andere Aufklärung. Volksaufklärung im Baltikum im Spiegel livländischen und kurländischen Periodika der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts, in: THOMAS TATERKA, DZINTRA LELE-ROZENTĀLE, SILVIJA PAVIDIS (Hrsg.): Am Rande im Zentrum. Beiträge des VII. Nordischen Germanistentreffens, Berlin 2009, S. 40.
- 94 GRUDULE, “Ne visur Kurzemē tas alus sveicams...” (kā 1. atsauce), 192.–193. lpp.; STRADIŅŠ, Stenderi un “Augstas gudrības grāmata” (kā 6. atsauce), 20. lpp.; Čakars, Latviešu pirmsnacionālā literatūra (kā 12. atsauce), 90. lpp.
- 95 GRUDULE, “Ne visur Kurzemē tas alus sveicams...” (kā 1. atsauce), 202. lpp.

Pārlūkojot Stendera literāro mantojumu, redzams, ka tā nozīme rodama vairākos aspektos.

Pirmkārt, Stendera darbos varbūt pat līdz konsekvencei novestā formā atspoguļojas šī perioda tautas apgaismības pretrunas un paradoksi. Sekmējot latviešu izglītības līmeņa pieaugumu un sniedzot latviešu lasītājiem nozīmīgu Vācijas literāro darbu tulkojumus, Stenders vienlaikus deklarē dzimtbūšanas stāvokļa priekšrocības salīdzinājumā ar brīvu statusu, tiecas pārliecināt lasītājus par vienpusīgo uzskatu, ka indivīdi paši, nevis sociālā iekārta vainojama pie nabadzības un pagrimuma. Savukārt šo pagrimumu – kā intelektuālo, tā ekonomisko – viņš skicē varbūt pat pārāk sabiezinātās krāsās. Stendera uzskati sasauca ar tautas apgaismības pamatā esošo koncepciju, ka, nespējot mainīt sabiedrisko iekārtu, ir jāīsteno individuālas reformas, kas ļautu zemniekus “sagatavot brīvībai”.⁹¹ Pat respektējot racionālo kodolu, kāds ir šajā koncepcijā, tomēr jāatzīst, ka laikmetā, kad Garlība Merķeļa darbi jau sasniedz latviešu lasītājus pagrīdes rokraksta literatūras formā un kad latviešu vidū atkal un atkal aktualizējas idejas par brīvību,⁹² Stendera pieeja diez vai spēj būt pārliecinoša un, iespējams, liek pat šķēršļus tautas apgaismības ideju izplatīšanai caur grāmatām. Vēl pretrunīgāk vērtējama tā kļūst kontekstā ar “izplatīto Baltijas aristokrātijas argumentu pret dzimtbūšanas atcelšanu – ka zemnieks vēl nav “nobriedis” paša noteiktai dzīvei, dzīvei brīvībā”.⁹³ Taču vienlaikus ar šo nostādni atzīmējams fakts, ka Stenders sociālo netaisnību un muižnieku vardarbību attēlo daudz saasinātāk nekā iepriekšējā latviski rakstošo autoru paaudze.⁹⁴

Otrkārt, Stenders attīsta un modernizē latviešu daiļliteratūru. Dramaturģijā un filantropu pedagoģu tulkojumos viņa daiļrade vērtējama kā novatoriska. Starp kolēģiem viņš ir unikāls ar anakreontiskās dzejas īpatsvaru, kā arī pirmo romantisma vēsmu ievadītājs.⁹⁵ Stendera daiļliteratūras darbi neveido koherentu ainu: “laimīgās dzimtbūšanas” un askētiskas pašdisciplīnas motīvi sapludināti ar aicinājumiem baudīt dzīvi un nepamest novārtā ikdienišķus priekus. Tā ir liecība viņa paaudzes mācītāju sekulārajam racionālismam un tieksmei kļūt ne tikai

par savas draudzes “debesīgiem”, bet arī “pasaulīgiem” draugiem.⁹⁶ Var runāt arī par tieksmi kļūt par lasītāju publikas izklaidētājiem un šādā veidā sekmēt sekulārās lasīšanas paradumu stiprināšanos, kā arī veiktāk manipulēt ar lasītājiem, morālās pamācības ietērpjot triviālos sižetus un tādējādi tās nogādājot pie adresāta “pa sētas durvīm”, kā tas īpaši izteikti vērojams jaunatnes literatūrā. Šīs pieejas blakusparādība ir ne tikai tēmu izkliedēšanās, kas vienā gadījumā var kļūt par enciklopēdiskumu, citā – par eklektismu, bet arī nereti vērojama autoru aizraušanās ar triviālajiem un anakreontiskajiem motīviem, pavisam aizmirstot par pamācošo pusi. Līdzīgi Gustavam Bergmanim, tā tas notiek arī ar Stenderu. Vairākkārt vērojama didaktikas trūkums viņa darbos varētu skaidrot arī to grūtības sasniegt sava laika latviešu lasītājus, kas sagaida no literatūras morālu pamācību.⁹⁷ No iepriekšējās paaudzes autoriem Stenders pārņem interesi par ārzemju telpu prozas darbos, tā ienesdams plašāku pasauli latviešu literatūrā. Tautas apgaismības centrālo paraugzemnieka tēlu Stenders konkretizē, reducēdams uz “prātnieka” konceptu – tajā racionāla refleksija un pašdisciplīna kļūst par atslēgu uz laimīgu dzīvi dzimtbūšanas apstākļos.

Treškārt, Stenders aktualizē vairākus sociālus jautājumus, kas citu latviski rakstošo autoru daiļradē šai laikā paliek neskarti vai arī aplūkoti retāk. Krievijas patriotisma tēma un pārvācošanās propaganda ir tikpat novatoriskas, cik pretrunīgas tēmas. Jāuzsver, ka Stenders nav vienīgais, kas pārstāv šādus uzskatus, tomēr viņa darbos tie ir pausti visspilgtāk. Ja Krievijas patriotisms (ar to saprotot piederību impērijai un pakļautību caram, bet ne rusifikāciju) latviešu kultūrā paliek noturīgs līdz pat nacionālās atmodas laikmetam, tad pārvācošanās atziņas jau 19. gadsimta vidū saistās ar konservatīvo vācbaltiešu opozīciju pret latviešu nacionālās pašapziņas idejām. Stendera laikā tomēr tām ir arī cita šķautne: viņa izteikumos vērojams priekšstats par latviešu līdzvērtību ar vāciešiem, kas iegūta par latviešu valodas un etniskās identitātes cenu. Šādā ziņā (īpaši ņemot vērā to, ka Stenders savu aicinājumu pauž laikmetā pirms nacionālisma, kad priekšstats par latviešu etniskās identitātes savdabību ir labākajā gadījumā tikai iedīgli) uz Stendera pārvācošanās atziņām noteikti nevar raudzīties kā uz “naidu

96 Minētie jēdzieni izmantoti šajā darbā: HEINRIHS ČOKE: Ciems, kur zeltu taīsa. Rīga 1830, 149. lpp.

97 “Kā vairākās citās jomās, tā arī šai ziņā racionālistiskā inteliģence izrādījās aizsteidzamiem priekš konservatīvajām lasītāju masām un savam laikmetam,” šai sakarā piezīmē Aleksejs Apinis. APINIS, Grāmata un latviešu sabiedrība (kā 2. atsauce), 127. lpp. Sal. arī: JOHANSONS, Latvijas kultūras vēsture (kā 16. atsauce), 459. lpp.

- 98 ALNIS SVELPIS: Jautājumā par A. J. Stendera pārvācošanas propagandu, in: Učoniie zapiski LGU, t. 159: Germaniia i Pribaltika, Rīga 1972, s. 69.
- 99 GRUDULE, "Ne visur Kurzemē tas alus sveicams..." (kā 1. atsauce), 201. lpp.
- 100 APĪNIS, Grāmata un latviešu sabiedrība (kā 2. atsauce), 101. lpp.; sal. arī: HORST GARVE: Konfession und Nationalität: Ein Beitrag zum Verhältnis von Kirche und Gesellschaft in Livland im 19. Jahrhundert, Marburg/Lahn 1978, S. 35–36.
- 101 APĪNIS, Grāmata un latviešu sabiedrība (kā 2. atsauce), 162. lpp.
- 102 Barona Gustava fon Nolkena (*Nolcken*, 1815–1879) 1844. gada izteikums. Citēts no: HEINRICH THIMME: Kirche und nationale Frage in Livland während der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Der Pastor und Generalsuperintendent Ferdinand Walter und seine Zeit, Königsberg 1939, S. 48.
- 103 RŪDOLFS ŠULCS: Par latviešu rakstītājiem jeb liec vērā ir to otrū atbildēšanu, in: Latviešu Avīzes 1851, 27, 110. lpp.
- 104 Sal., piemēram: VALIJA LABRENCE: Feodālisma iršanas un kapitālisma tapšanas periods, in: ĒVALDS SOKOLS (arb. red.): Latviešu literatūras vēsture, 1. sēj., Rīga 1959, 538., 561. lpp.

pret latviešu tautu".⁹⁸ Drīzāk te ir runa par egalitārismu, kā uz to norāda arī Māra Grudule, salīdzinādama Stendera atziņas ar visnotaļ analogiem Merķeļa izteikumiem.⁹⁹

Kā turpinās Stendera darbu recepcija 19. gadsimtā? Līdz ar neopiētisma uzplaukumu 19. gadsimta 20. gados mācītāju literārās aktivitātes mainās, sekulāras tēmas vairs neatrodas literatūras centrā, ir vērojams racionālisma un tautas apgaismības ideju atslābums.¹⁰⁰ Lasīšanas vēstures pētniecībā atzīmēts, ka 19. gadsimta 30.–50. gados G. F. Stendera un A. J. Stendera popularitāti nav izdevies pārspēt nevienam no latviski rakstošajiem autoriem.¹⁰¹ 19. gadsimta vidū mācītāji latviešu literatūras un izglītības kontekstā jau uzmanās, lai ābolu vietā neizaugtu persiki¹⁰² un lai lasītāji piena barības vietā nesaņemtu pieaugušu cilvēku maltītes.¹⁰³ Agrāko sekulāro apgaismības tradīciju tad pārņem latviešu izcelsmes autori. Tāpēc arī turpmākajā 19. gadsimta gaitā nostiprinās stereotips par mācītājiem, kas savos rakstos sludina tikai dzīvi debesīs un ir indiferenti pret aktuālajām problēmām.¹⁰⁴ Gadsimtu mija tādējādi atgādina unikālu periodu vācbaltiešu mācītāju veidotajā latviešu literatūras tradīcijā. Stendera darbi ir stiprinājuši latviešu literārās kultūras praksi, izkopuši jaunus žanrus un tēmas, nostiprinājuši pamatu, uz kā literatūrai attīstīties tālāk. Līdz ar to, kaut gan lielākoties tie šodien ir noderīgi galvenokārt kā literatūras sociālās vēstures avots, tie ir svarīgi kā latviešu nacionālās literatūras sagatavotāji. Luga par Žūpu Bērtuli turklāt pieder pie tiem tautas apgaismības laikmeta sacerējumiem, kas ir pārdzīvojuši savu laiku – tā bijusi latviešu teātra repertuārā līdz pat 20. gadsimtam. Paša Stendera literārais mantojums tikmēr ir piemirsta, bet spilgta liecība lauku mācītāja mēģinājumiem atrast savu balsi tēva autoritātes ēnā, gan ļauties savam temperamentam, gan savaldīt to, gan visbeidzot – saglabāt līdzsvaru starp, metaforiski sakot, laikmeta pretrunīgo ideju tektoniskajām svārstībām.

Alexander Johann Stender in the Late 18th and Early 19th Century Latvian Literary Culture ¹

Pauls Daija

This article analyses the Latvian literary culture of the late 18th and early 19th century through the writing of Alexander Johann Stender (1744–1819), pastor of the Duchy of Courland. Stender - son of Gotthard Friedrich Stender, writer of the Enlightenment era and founder of Latvian secular literature - is among the most productive writers of the period, having dedicated the majority of his work to Latvian secular literature. He covered most of the literary genres of the time: prose, poetry, drama, practical economic advice, political publications, hymns of theological rationalism, popular science. The novelty and significance of his work must be viewed in the context of the ideas of popular enlightenment (Ger. *Volksaufklärung*) which gained noteworthy popularity in the Baltics, promoting the development of Latvian (and Estonian) literature and laying foundations for the emergence of the first Latvian intelligentsia. The article examines the overtones of the peasant dissent in the comedy “The playful spectacle of the peasant who turned into landlord” (inspired by Ludvig Holberg, 1790) and the poetry collection “New Year’s Wishes” (1793). It provides an insight into Stender’s work in the first Latvian general interest magazine “Latvian Yearbook” (1797-1798), as well as translations of *belles-lettres* and agricultural manuals. It also includes an in-depth analysis of the translated and original prose and poetry collection “Songs, Song-Stories, Fairy-Tales, etc.” (1805), as well as Stender’s ambivalent attitude towards Germanisation and the development of the Latvian reading public expressed in the collection. In the context of Germanisation, the article

¹ This article has been prepared within the framework of the National Research Programme “Latvia’s Heritage and Future Challenges for the Sustainability of the State” project “The Significance of Documentary Heritage in Creating Synergies between Research and Society” (Project No. VPP-IZM-2018/1-0022). The author thanks Māra Grudule and Mārtiņš Mintaus for advice and comments on the text.

provides an analysis of Stender's German textbook (1820). Further examination of Stender's sentimental and anacreontic poetry is provided through an analysis of his poetry collections aimed at women, "Song Calendar" (1811) and the unpublished "Songs and Carols" (1817). Stender had translated into Latvian several philanthropist teachers' prose, as well as the German sentimental poetry of the 18th century Göttingen and Halberstadt literary school. The article also examines Stender's perception of the peasants' freedom question that was high on the public agenda of the Baltic region in the early 19th century, expressed in his translation of the novelette "*Ausführliche Erzählung wie Ernst Haberfeld aus einem Bauern ein Freiherr geworden ist*" (1805) by Christian Gotthilf Salzmann. The article pays special attention to the reception of Stender's work by the Baltic German press of the time, as well as in later periods. It is concluded that, first, Stender's works reflect the contradictions of the national enlightenment of the time and the paradoxes related to the education and understanding of the concept of freedom of Latvians; second, Stender contributed to the development and modernisation of Latvian fiction; third, Stender's works spotlighted social issues, such as Russian patriotism and the Germanisation propaganda, mostly omitted by other authors of the time.

Latviešu muzikālās atmodas faktori 19. gadsimtā

Zane Prēdele

Vēsturisko procesu iedalījums etapos ir strīdīgs jautājums, jo novilkt skaidras robežšķirtnes vai lineāri sargrupēt vēstures faktus bieži vien nemaz nav iespējams, turklāt vairāki procesi var līdzdarboties, papildināties vai vienlaikus pārklāties, un tā veidojas, mūzikas terminoloģijā runājot, kontrapunkts. Kopumā latviešu tautas muzikālajai atmodai raksturīgas polifonijas izpausmes dažādos līmeņos, jo konkrētam atmodas etapam kompleksā skatījumā var piebalsot faktori, kas pilnībā saistīti ar citu sabiedriski politisko procesu neizbēgamo klātbūtni un savu dinamiku. Taču 19. gadsimta 70. gadu sākumā, kad vairākas svarīgas norises apliecina muzikālās atmodas iestāšanos (piemēram, Pirmie vispārējie dziesmu svētki), var secināt, ka gadsimtu ilgai daudzbalstīgai dziedāšanas tradīcijai beidzot ir piedzimis konkrēta forma, kas savā realizācijā nav nejaušība. Tātad viens vēstures etaps ir pārveidojies kvalitatīvi jaunā vēstures posmā.

Pētot 19. gadsimta latviešu mūzikas vēstures kontekstus, uzmanību piesaista skaitlis – četrdesmit. Četrdesmit gadu laikā (1839–1879) Valmieras un vēlāk Valkas seminārs sagatavoja ap 400 tautskolotāju – diriģentu, kuri ļoti aktīvi piedalījās sabiedriskajā dzīvē, jo sevišķu rosību parādīdami dziedāšanas biedrību un koru organizēšanā un vadīšanā Vidzemē. Jānis Cimze (1814–1881) kā pirmais latviešu tautasdziesmu harmonizētājs un koru kultūras pamatlicējs deva vērtīgu ieguldījumu dziedāšanas kultūrai, kas kulmināciju sasniedza Pirmajos, Otrajos un jo īpaši Trešajos vispārējos dziesmu svētkos. Interesanti, ka dziesmu svētku kustībā pirmo piecu svētku periods arī bija teju 40 gadu uzvaras gājiens, pēc kura sekoja liels pārtrau-

- 1 ARNOLDS KLOTIŅŠ: Krievijas mākslinieciskās domas un mākslas prakses svarīgāko ideju loma latviešu nacionālās komponistu skolas tapšanā 19. un 20. gs. mijā, in: VINCENTS KARAĻUNS (atb. red.): Latvija un Krievija: Vēsturiskie un kultūras sakari. Zinātniski teorētiskās konferences materiāli, Rīga 1987, 102. lpp.
- 2 JĀZEPS VĪTOLS: Lielā Maskavas mūzikas vakara atskaņas, in: Dzimtenes Vēstnesis 20.11.1916.
- 3 MIROSLAV HROCH: Social Preconditions of National Revival in Europe, Cambridge University Press 1985.

kums, karš un tautiešu vienprātības trūkums. Svarīgi atzīmēt, ka latviešu profesionālā mūzika izveidojās apmēram 40 gados un Pirmā pasaules kara laikā jau varam atskatīties uz paliekošiem sasniegumiem visos latviešu mūzikas pamatžanros, ieskaitot operu un simfoniju. Jāpiekrīt mūzikas zinātnieka Arnolda Klotiņa rakstītajam, ka laikposmā starp 1875. gadu un 1918. gadu “latviešu mūzikas pilngadību it kā sankcionēja visumā cildinošās Krievijas preses atsauksmes pēc lielajiem, latviešu mūzikas reprezentablajiem koncertiem 1916. gadā Sanktpēterburgas Tautas nama operu zālē, Maskavas Lielajā teātrī un citur.”¹ 1916. gada 20. novembrī laikrakstā “Dzimtenes Vēstnesis” lasāmi Jāzepa Vītola secinājumi par 12. novembrī Maskavā notikušo mūzikas vakaru: “Maskavas koncertam trejāda nozīme. Tas apstiprināja mūsu pašapziņu, mūs modināja uz jaunu, rosīgu darbību; tas lauza mūsu durvis uz ārieni, atvēra tai jaunus redzes aplokus; tas gatavoja mūsu mākslai jaunus tirgus, lai arī varbūt vēl ne tuvākā nākotnē. Un šie trīs mērķi mums vienmēr jāpatur cieši acīs.”² Šajos pašos 40 gados Krievijas impērijas lielākajās pilsētās (visvairāk Sanktpēterburgā) ilgāku vai īsāku laiku studējuši vai strādājuši vairums ievērojamāko latviešu komponistu – to vidū Jurjānu Andrejs (1856–1922), Jāzeps Vītols (1863–1948), Emīlis Melngailis (1874–1954), Alfrēds Kalniņš (1879–1951), Emīls Dārziņš (1875–1910), Jānis Zālītis (1884–1943) un agrīnākā etapā iekļaujot arī latviešu pirmās oriģinālmūzikas autoru, jaunlatviešu kustības entuziastu Baumaņu Kārli (1835–1905).

Saskaņā ar biblisko stāstu, izraēļus brīvībā izveda Mozus, viņi klīda pa Sīnāja tuksnesi 40 gadus, līdz kļuva par vienotu tautu un saņēma mantojumā Toru. Izvešana no Ēģiptes (13. gs. p.m.ē.) un no verdzības atstājusi neizdzēšamas pēdas ebreju tautas atmiņā un tapusi par brīvības un neatkarības universālu simbolu. Ar šo atkāpi tiek akcentēts, ka laikposms – 40 gadi – var būt konkrēts un svarīgs etaps dažādu nāciju atmodas procesā.

Kopš 1985. gada angļu valodā ir pieejams čehu vēsturnieka Miroslava Hroha salīdzinošais pētījums par astoņām mazajām Eiropas nacionālajām kustībām, kurā gan atsevišķa nodaļa latviešiem nav veltīta.³ Šī pētījuma rezultātā pazīstams kļuvis Miroslava Hroha veidotais modelis nacionālo kustību perio-

dizācijā, tā vērtējumu vēlāk iztirzājuši citi zinātnieki.⁴ Hroha modeļa pamatā ir nacionālās kustības periodizācija trijās fāzēs: A fāze – pētnieciskās jeb zinātniskās intereses periods, kad atsevišķi izglītoti indivīdi sāk interesēties par nacionālās kustības idejām, B fāze – patriotiskās aģitācijas periods, kas bieži vien neskaidri tiek asociēts ar nacionālo atmodu, taču šajā periodā izplatās nacionālā pašapziņa un pieaug nacionālo organizāciju un nacionālajā valodā izdotās preses nozīme. C fāze šajā modeli tiek uzskatīta par mazāk pārliecinošo posmu, jo tajā nacionālā kustība iegūst masu pacēlumu.⁵ Šo C fāzi nedrīkst jaukt ar nacionālās pašapziņas izplatīšanās procesu aktīvistu rindās, jo šāda indivīdu grupa vienalga ir ierobežots mazākums, nevis tautas masa. Domājot par latviešu tautas muzikālo atmodu, uz kuru daļēji varētu attiecināt Hroha modeļa fāzes, jāņem vērā arī fakts, ka nacionālā pašapziņa un uzticība nacionālajām idejām nepieauga lineārā veidā. 19. gadsimta 80. gadu vidus līdz 90. gadiem iezīmēja nacionālo kustības līderu krīzi un pārkrievošanas politikas ietekmi, kas signalizēja jauna laikmeta veidošanos, līdz ar to vēsturnieki piedāvā arī citus skatņņķus nacionālo kustību procesuālai pētniecībai – tiek izcelti tādi aspekti kā inteliģence, paaudžu dimensija, teritorija, reliģija, ekonomiskā attīstība u. c.⁶

20. gadsimta 30. gados izdotajā monogrāfijā “Mūzikas vēsture” (latviešu mūzikas vēstures historiogrāfija nav bagāta ar daudzām fundamentālām monogrāfijām) tolaik arī tiek iezīmēti trīs posmi latviešu mūzikas attīstībā.⁷ Pirmais noslēdzas ar laiku, kad latviešu kora literatūrā pastāv vienīgi citu tautu kompozīcijas ar latviskiem tekstu tulkojumiem, tomēr dibinās arī pirmās dziedāšanas biedrības. Jānis Cimze tuvojas savas misijas apzināšanai un nododas latviešu tautasdziesmu harmonizēšanai un “Dziesmu rotas” izstrādāšanai. Otrais posms noslēdzas ar Pirmajiem vispārīgajiem dziesmu svētkiem, kam bija liela muzikāli sabiedriska nozīme. Klajā nāca pirmās latviešu kompozīcijas, aizvien vairāk izplatījās kora dziedāšana, pateicoties lietpratīgiem diriģentiem un jaundibinātajām biedrībām, kas uzturēja ciešus sakarus ar Rīgas Latviešu biedrību. Trešo posmu ievadīja Otrie vispārējie dziesmu svētki 1880. gadā. Bija iznākusi Cimzes “Dziesmu rota”, Vīgneru Ernesta dziesmu krājums “Latvija”, Baumaņu Kārļa “Austra”, Jurjānu Andreja

- 4 TOIVO U. RAUN, ANDREJS PLAKANS: The Estonian and Latvian National Movements: an Assessment of Miroslav Hroch's Model, in: *Journal of Baltic Studies*, Vol. 21, No. 2, 1990, pp.131–144; EDWARD C. THADEN: Baltic National Movements During the Nineteenth Century, in: *Journal of Baltic Studies*, Vol.16, No. 4, 1985, pp. 411–421.
- 5 TOIVO U. RAUN, Andrejs Plakans (kā 4. atsauce), 133.–134. lpp.
- 6 Ibidem, 134.–136. lpp.
- 7 JĒKABS VĪTOLIŅŠ (virsred.): *Mūzikas vēsture, Rīga 193–.*

- 8 GVIDO STRAUBE: Vidzemes hernhūtiešu brāļu draudzes ietekme uz Latvijas mūzikas kultūru, in: Mūzikas akadēmijas raksti 14, 2017, 10. lpp.
- 9 Ibidem, 12.–13. lpp.

“Dainas” un Oskara Šepska “Dziesmiņas”. 19. gadsimta 90. gadu sākumā latviešu kultūras dzīvi savīlņoja sabiedriska un literāra kustība, kas asi atšķīrās no tautiskā romantisma, t. s. Jaunā strāva. Tie bija citi uzskati, pakāpeniski sākās sabiedrības diferencēšanās šķīrās un partijās, sadrupinot latviešu tautiešu vienprātību. Jelgavā 1895. gadā rīkote Ceturtie vispārīgie latviešu dziesmu un mūzikas svētki ir tam spilgts pierādījums. Ar šādu 19. gadsimta mūzikas atmodas etapu iezīmējumu apmierinājās mūsu priekšteči apmēram pirms 90 gadiem. No mūsdienu skatpunkta raugoties – tas ir salīdzinoši vienpusīgs skatījums uz tautas muzikālo atmodu.

Raksta turpinājumā uzmanība tiks pievērsta faktoriem, kas ietekmēja un veicināja latviešu tautas muzikālās atmodas procesus 19. gadsimtā.

Vēsturnieks Gvido Straube norāda, ka jau Vidzemes brāļu draudze atstāja nebūt ne mazsvarīgu ietekmi uz Latvijas mūzikas kultūras attīstību un ir pamatoti uzskatīt hernhūtiešu kustību Vidzemē par nacionālās atmodas pašiem pirmsākumiem: tieši tās ietvaros tika likti pamati nācijas intelīgences slānim, bez kura nav iespējama neviena nacionālā atmoda.⁸ Vidzemes brāļu draudžu kustība stāvējusi arī pie latviešu profesionālās mūzikas šūpuļa: agrīnie šīs jomas pārstāvji mūsu kultūrā – Jānis Cimze un Juris Neikens (1826–1868) – nāk tieši no hernhūtiešu vides.⁹

Pedagoga, tautasdziesmu vācēja, komponista un ērgelnieka Jāņa Cimzes krājums “Dziesmu rota” ir dokuments, kas vislabāk atspoguļo baltiešu kultūras aktīvistu pirmās paaudzes centienus. Jā, Cimzi iedvesmojis vācu repertuārs, kuru latviešu draudzēs ieviesa luterāņu mācītāji, cenšoties iznīdēt latviešu tautasdziesmu tradīcijas. Bet tajā pat laikā šajās apdarēs izmantoti tradicionālie latviešu tautasdziesmu teksti un melodijas, un tās pieder pie pirmajiem veiksmīgajiem latviešu mēģinājumiem saglabāt savas tautas tradicionālās mūzikas vērtības, pie mēģinājumiem, kas aizsākti vācbaltiešu centienu ietekmē. Kā norāda amerikāņu mūzikas zinātnieks Kevīns Kārness, iespējams, ka “Dziesmu rotas” iznākšana 1872. gadā vairāk nekā jebkas cits rosināja Krievijas impērijas latviešus uztvert sevi kā kopību, kuru vieno vēsture, valoda un vēsturiski pamatotas

ieražas. Skaidrs, ka šo tekstu tēlainība un saturs atspoguļo Baltijas gubernu iedzīvotāju – latviešu – specifisko pieredzi, un Jāņa Cimzes personības vāciskās ietekmes un centieni lika viņa laikabiedriem mācīties izprast savus atšķirīgos tautasbrāļus.¹⁰ Jāpiebilst, ka “Dziesmu rota” deva koriem iespēju veidot vienādu repertuāru plašākiem kopkoncertiem. “Dziesmu rotas” trešās daļas ievadā Jānis Cimze raksta: “Šī nu atkal uzieta manta ir latviešu tautasdziesmas, latviešu laicīgās dziesmas, ko es Jums, mīļie tautieši, “Dziesmu rotā” nu uz otru lugu dāvāju. Saņemiet viņas ar tādu pašu prātu, ar kādu es Jums viņas pasniedzu. Lai Dievs Jums piešķir tik pat prieka pie dziedāšanas, kā man bija pie dziesmu salikšanas.”¹¹ Savukārt ar “Dziesmu rotas” ceturtās daļas iznākšanu bija radīts repertuārs latviešu jauktajiem koriem, kuru līdz tam vēl bija ļoti maz un kuros lielā pārsvarā bija vīru balsis. Attiecīgais jaunais repertuārs deva stimulu tieši jaukto koru attīstībai.

Jāņa Cimzes nopelni mūzikas kultūrā nav mazsvarīgi, taču līdzās viņam jāmin arī viņa audzinātais seminārists un vēlākais pedagoģijas kolēģis, pirmo latviešu dziesmu svētku virsdiriģents Indriķis Zīle (1841–1919), kura komponista autoritātes atklātas jau “Dziesmu rotas” 2. daļas izdevumā – ar viņa iniciāļiem publicēti četri tautasdziesmu harmonizāciju paraugi (“Rekrūša dziesma”, “Stāsti manīm, Daugaviņa”, “Bārenīte”, “Meitiņa, mīļā, puķīte, rozīt!”).¹² Būdams diriģents un ērģelnieks, Indriķis Zīle ar savu degsmes pilno darbu ir piešķīris latviešu mūzikas dzīvei pirmo lielo kāpinājumu, tieši viņš dziesmu svētku attīstības procesā izveidojās par vienu no pirmajām latviešu mūzikas autoritātēm. Jau Pirmajos vispārīgajos dziesmu svētkos 1873. gadā Indriķa Zīles vadībā izskanēja gan Jāņa Cimzes tautasdziesmu apdares, gan Baumaņu Kārļa oriģināldziesmas. Viņa profesionālais lietpratīgums un analītiskie spriedumi atklājas ne tikai koru, bet arī orķestra nošu materiālu jautājumos.¹³

Baumaņu Kārlis bija pirmais latviešu komponists, kas izbūvēja mūzikas cenzūras akcijas Krievijas impērijā. Jaunlatviešu kustības ietekmē 1874. gadā iznāca viņa dziesmu krājuma “Austra” trīs burtnīcas (36 dziesmas), kurās centrālo vietu ieņēma kora dziesmas (“Trimpulā”, “Dievs, svētī Latviju!”, “Bizmaņu draugu dziesma”, “Pie alus”, “Raug, tavas tautas

10 KEVINS K. KĀRNĒSS: Dziesmu rota “dziedātājtautai”: Krievijas vēstures epizode, Herdera tradīcija un Baltijas nacionālisma uzplaukums, in: Mūzikas akadēmijas raksti 3, 2007, 9., 22., 30. lpp.

11 JĀNIS CIMZE: Priekšvārdi, in: Dziesmu rota jaunekļiem un vīriem. Trešā daļa. Lauka puķes, Rīga 1874.

12 ĪLZE GAVARE, SARMĪTE FRĪDENFELDE, RASMA LĪSMANE: Indriķis Zīle un Dziesmu svētku sudraba lira, Rīga 2007, 29. lpp.

13 Ibidem, 47. lpp.

14 BAIBA JAUNSLAVIETE:
Ieskats vācbaltiešu dziesmu
svētku vēsturē, in: Mūzikas
akadēmijas raksti 3, 2007,
33.–34. lpp.

liktens”) un solodziesmas (“Tautai”, “Zilais kalns”, “Ūdens plūdi”, “Ubi bene, ibi patria”) ar Ausekļa tekstiem. Krājums “Austra” bija viens no iecienītākajiem latviešu koru repertuārā 19. gadsimta beigās. Krājuma “Austra” 1. sējumā līdzās himnai “Dievs, svētī Latviju / Baltiju” (pirmpublicācijā ir minēti abi šie vārdi) ir ievietota arī dziesma duetam ar klavieru pavadījumu, tātad mājas muzicēšanas vajadzībām un baudījumam mazā lokā – dziesma “Uz Latvijas Vispārīgiem Dziesmu svētkiem Rīgā 1873”. Šī ir pilnīgi nezināma Baumaņu Kārļa dziesma, muzikāli mazliet diletantiska, taču teksta vēstījums ir visaptverošs – aicinājums uz brālību, biedrošanos zem tautas karoga, vienprātību. Tās pirmpublicējums ir 1874. gada izdevumā. Vēl dziļāka jaunlatviešu kustības ietekme vērojama tanī pašā gadā izdotajā dziesmu krājumā “Līgo”, kur ievietotas 66 dziesmas – gan oriģināldziesmas korim, gan tautasdziesmu apdares, taču cenzūra šo krājumu konfiscēja.

Turpinājumā par atsevišķiem svarīgiem faktoriem saistībā ar latviešu muzikālo atmodu 19. gadsimtā, kas cēloniski iedarbojās uz procesu kā izraisītāji, noteicēji un pastiprinātāji. Viens no būtiskākajiem faktoriem – vācbaltiešu kordziedāšanas ietekme. Tā tiek raksturota kā visaugstāk attīstītā vācbaltiešu amatiermuzicēšanas joma, vidēji šeit tā bijusi pat labāk izkopta nekā pašā Vācijā, kur pirmie visas Vācijas dziesmu svētki (*das erste deutsche Sängerfest*) notikuši 1845. gadā Vircburgā. Ideja organizēt ko līdzīgu arī Krievijā, Baltijas provincēs, vietējo vāciešu aprindās virmoja ilgi.¹⁴ Kulminācijas brīžus vācbaltiešu koru kustība piedzīvoja dziesmu svētkos (*das baltische Sängerfest*), un tie notikuši četras reizes, pamīšus Rēvelē (Tallinā) un Rīgā (1857, 1861, 1866, 1880), un nav noslēpums, ka dziesmu svētku norisi igauņi un latvieši aizguvuši no vācbaltiešiem. Interesanti, ka līdz pat 1880. gadam par šiem vācbaltiešu svētkiem latviešu presē nav gandrīz nekādu atsauksmju, bet to var daļēji izskaidrot ar to, ka mūzikas kritika šī perioda latviešu publicistikā vēl nebija nobriedusi. Taču 1880. gadā, kad notiek jau Otrie vispārējie dziesmu svētki un latviešu mūzikas kritika jau ir krietni uzplaukusi, tā analizē un iztirzā latviešu dziesmu svētku norisi, par vācbaltiešu dziesmu svētkiem latviešu presē atrodamas ļoti skopas ziņas, tik vien kā paziņojums un svētku programma. Mūzikas zinātniece Baiba Jaunslaviete norāda,

ka iemesls šai vismaz šķietamajai neieinteresētībai meklējams abu kopienu sarežģītajās politiskajās attiecībās.¹⁵ Bet jāpiebilst, ka vācbaltiešu puse pilnīgu ignoranci nav demonstrējusi un to recenzenti visnotaļ detalizēti vērtējuši latviešu Pirmos un Otrus vispārējos dziesmu svētkus.

1. tabula. Vācbaltiešu dziesmu svētki (*Baltische Sängertage*)

1857	Rēvele	202 dziedātāji
1861	Rīga	670 dziedātāju
1866	Rēvele	700 dziedātāju
1880	Rīga	Vairāk nekā 1000 dziedātāju

2. tabula. Vispārējie latviešu dziedāšanas svētki

1873	Rīga	1003 dziedātāji
1880	Rīga	1653 dziedātāji

1. un 2. tabulā redzama vācbaltiešu un latviešu dziesmu svētku norises kopaina. 1857. gadā svētkos piedalījās kori no Rēveles, Tērbatas, Sanktpēterburgas, Pērnavas un Narvas. Starp dalībniekiem bija arī koris no Rīgas – 1851. gadā dibinātais mūzikas direktora Hugo Preisa (*Preis*) vadītais “*Rigaer Liederkrantz*”, kas svētku impulsus pārnesa vēlāk uz Rīgu un kopā ar “*Rigaer Liedertafel*” organizēja Otrus vācbaltiešu dziesmu svētkus. 1861. gadā Rīgā notiekošajos vācbaltiešu dziesmu svētkos dalībnieku gājiens bija no ostas uz Melngalvju namu, tālāk uz Rīgas Domu, jauno dzelzceļa staciju un noslēdzās Ķeizardārzā. 1880. gadā vācbaltiešu dziesmu svētku maršruts bija īsāks – no Rātslaukuma uz Strēlnieku dārzu. Savukārt Vispārējie latviešu dziedāšanas svētki Rīgā 1873. gadā veidoja dalībnieku maršrutu no Rīgas Latviešu biedrības uz Rīgas Domu un Ķeizardārzu. Salīdzinot abu kopienu dziesmu svētku maršrutus, redzams, ka tikai retos brīžos šīs svētku norises vietas sakrīt, un tas apliecina, ka katrai kopienai bija sava vieta Rīgā, kur prezentēties. Tomēr tieši vācbaltieši 1861. gadā dziesmu svētku beigu akordu – “pamišus dziedājumu”, kas kopš 1857. gada kļuva par dziesmu karu priekšvēstnesi latviešu svētkos, – rīkoja Ķeizardārzā. Šajā pašā vietā 1873. gadā notika

- 16 Ibidem, 48. lpp.
 17 VIZBULĪTE BĒRZIŅA: Tautas muzikālā atmoda latviešu publicistu skatījumā, Rīga 1983, 17. lpp.
 18 AUSEKLIS: Par dziedāšanu pie latviešiem, in: Baltijas Zemkopis 01.08.1879.
 19 EDWARD C., Thaden (kā 4. atsauce), p. 416.

Pirmo vispārējo latviešu dziesmu svētku laicīgais koncerts un dziesmu karš. Pēctecības līniju iezīmē arī 1861. gada vācbaltiešu dziesmu svētku garīgā koncerta norises vieta – Rīgas Doms. Tieši 1873. gada dziesmu svētkos latviešu mūziķi pirmo reizi guva iespēju koncertēt pie Doma ērģelēm. Arī svētku struktūrā var meklēt līdzības, repertuāri varēja sakrist tikai daļēji, jo vācbaltiešu kopienai tie bija vīru dziedāšanas biedrību kolektīvi un valodas bija dažādas. Tomēr, kā norāda mūzikas zinātniece Baiba Jaunslaviete, tas viss vēlreiz apstiprina – latviešu kora kustība nav tikai pirmatnēji tīras nacionālās savdabības izpausme, un tās īpašā pievilcība sakņojas arī sakausējumā ar vācbaltiešu kultūras mantojumu.¹⁶

Interesi saista fakts, ko konstatējusi mūzikas zinātniece Vizbulīte Bērziņa 1983. gada pētījumā par publicistu darbiem, proti, ka dziedāšanas biedrību aprakstos 19. gadsimta 60. un 70. gadu mijā manāmi signāli par zināmu vilšanos kora kustībā, par pieaugošās nacionālās pašapziņas izraisīto novēršanos no šīm biedrībām, kuras orientējās uz kora vācisko repertuāru.¹⁷ Dzejnieks Auseklis (1850–1879), atskatoties uz kora noieto ceļu līdz Pirmajiem vispārējiem dziesmu svētkiem, publikācijā “Par dziedāšanu pie latviešiem” saistībā ar dziedāšanas biedrību pirmsākumiem 19. gadsimta 60. gadu otrajā pusē raksta: “Tomēr jāatzīst, ka toreiz vēl nebija izredzēti derīgi vīri, kas šo svētu darbu īsti mācētu ņemt rokā un kopt ar veiksmi. Vai nu latviešu tautas gara nepazīšana, vai arī svešas tautas pārcienījums un tātad savas tautas nicinājums tos vīrus musināja trallināt vācu dziesmas un uzaicināt savas tautas brāļus uz svešu skaņu klausīšanos. Tie tad nu nebija īsti tautas svētki, bet nelaimīgi nelaiķi, kam drīz bija jānoveļas no tautas skatuves. Tādas vācu dziesmas dziedādamas jeb, taisnīgāki teikts, čīkstēdamas un pīkstēdamas biedrības kā sēnes pēc maiga lietutiņa sadīga, bet drīz atkal novītēja un sakaltēja kā sēkliņa, kas kritusi uz akmeņa.”¹⁸

Izglītoto latviešu aizsāktā nacionālā kustība bija cieši saistīta ar Rīgu. Tās iedzīvotāju skaits vairojās – 1867. gadā tie bija 100 000, savukārt 1914. gadā jau 500 000 cilvēku, turklāt 80. gados 40 procentus populācijas veidoja vācieši un līdz pat 1905. gadam latvieši galvaspilsētā nebija skaitliskā vairākumā.¹⁹ Kā ostas pilsēta Baltijas reģionā Rīga bija komerciālais un kultūras centrs un uzturēja saikni ar Rietumeiropu. Tomēr

19. gadsimta 60. un 70. gados intelektuālajiem tautas līderiem izdevās desmitiem tūkstošu Rīgā dzīvojošo latviešu iesaistīt nacionālo interešu aizstāvībā.²⁰ Pēc 1868. gada latviešu nacionālistu aktivitātes kūšāja ap jaundibināto Rīgas Latviešu biedrību. Tā publicēja avīzes, organizēja dziesmu svētkus, iesaistot tūkstošiem latviešu, koordinēja latviešu zemnieku – īpašnieku – interešu aizstāvību, sponsorēja ārzemju darbu tulkojumus latviski, veicināja kultūras un zinātnes projektu īstenošanu, izplatīja tautiešu vidū vērtīgas zināšanas. Vēsturnieks Edvards Tādens uzskata, ka, izņemot Somu literāro biedrību, Rīgas Latviešu biedrība bija visietekmīgākā no visām Baltijas nacionālajām organizācijām.²¹

Kvalitatīvu muzikālo atmodu kopš 19. gadsimta 80. gadu nogales nodrošināja Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisija, kuras pirmā oficiālā sēde notika 1889. gada 21. jūnijā (pēc jaunā stila 3. jūlijā), un organizācija izveidojās par latviešu muzikālās sabiedrības radošo jautājumu risināšanas visagrīnāko institūciju. Kādus nozīmīgus projektus šī komisija īstenojusi savā pastāvēšanas laikā? Jaundibinātās komisijas mērķis bija “kopt un veicināt koru dziedāšanu un pēc iespējas arī visu mūzikas mākslu”.²² Šajā nolūkā bija iecerēts apspriest it īpaši dziedāšanas jautājumus, apgādāt korus ar notīm un literatūru par dziedāšanu un mūziku, kā arī krāt tautas melodijas.²³ Komisija vēlējās pēc iespējas sniegt palīdzību apdāvinātiem mūzikas studentiem, izsolīt godalgas labākajiem latviešu skaņdarbiem, kā arī kopt vokālo un instrumentālo mūziku, “ierīkojot priekšzīmīgu kori un orķestri”.²⁴

Rīgas Latviešu biedrība kļuva par svarīgāko latviešu oriģināl-mūzikas izdevēju. Līdz 1914. gadam iznāca 10 kordziesmu burtnīcas Jurjānu Andreja un vēlāk Jāzepa Vītola atlasē un redakcijā. Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisija mudināja vākt folkloru, uzticot galvenā vadoņa lomu Jurjānu Andrejam, kurš kopš 19. gadsimta 80. gadu sākuma jau bija uzstājies presē ar regulāriem folkloras problēmām veltītiem rakstiem. Ar Mūzikas komisijas atbalstu iznāca viņa fundamentāli pētījumi par latviešu tautas mūzikas materiāliem. Mūzikas komisija vēlējās iedibināt radošās apspriedes, kurās stingri un principiāli tiek vērtītas, piemēram, latviešu komponistu vokālās un instrumentālās mūzikas pēdējo 20 gadu publikācijas. Šīs atklātās

20 Edward C., Thaden
(kā 4. atsauce), p. 416.

21 Ibidem.

22 KRISTĪNE VOLFARTE: Rīgas
Latviešu biedrība un latviešu
nacionālā kustība no 1868.
līdz 1905. gadam, Rīga 2009,
215. lpp.

23 Ibidem.

24 Ibidem.

- 25 OĻĢERTS GRĀVĪTIS:
Latvju radošās mūzikas
pirmā citādele. Īss ieskats
Rīgas Latviešu biedrības
Mūzikas komisijas vēsturē,
in: VALDIS RŪMNIĒKS,
EDGARS MUCENIEKS: Dzīvā
upe. RLB vakar, šodien...
Rakstu krājums, Rīga 2006,
12.–13. lpp.
- 26 VOLFARTE (kā 22. atsauce),
216. lpp.
- 27 GRĀVĪTIS (kā 25. atsauce),
12. lpp.
- 28 Ibidem, 12.–13. lpp.

radošās apspriedes salīdzinoši drīz izbeidzās, jo kolēģi diskutējot nereti pārtapa par ienaidniekiem un aizvainotiem oponentiem. Ar nacionālo pašapziņu korelē dažādu muzikālo publicējumu izdošana – piemēram, dziesmu svētku repertuāra krājuma izdošana vai Jāzepa Vītola Elementārteorijas un solfedžo mācība (1903), kuras titullapā rakstīts – visiem latviešu koru vadoņiem dāvāta. Tomēr lielākā nozīme ir latviešu pirmā mūzikas žurnāla – mēnešraksta “Mūzikas Druva” publicējumam, jo trīs gadagājuma slejas glabā vērtīgu sava laikmeta latviešu mūzikas kultūras norišu liecības (1906–1909).

Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisija rīkoja jaun-
darbu konkursus, meklējot arī labākos dzejoļus un libretus.²⁵
1902. gadā Mūzikas komisija presē izplatīja aicinājumu literā-
tiem uz mūsu mūzikas vēsturē pirmo nacionālās operas libretu
konkursu, “gribēdama gādāt Latviešu komponistiem derīgus
oriģināl tekstus [...] priekš komponējamām operām”, norādot,
ka būtu vēlams, lai tas tematizē iedomātās latviešu un leišu
kopyvēstures vai arī latviešu teiku un pasaku ainas.²⁶

Līdztekus tam Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisija iedi-
bināja regulāru gadskārtējo koncertu ciklu, programmās ierādot
vietu galvenokārt latviešu mūzikai un latviešu talantīgākajiem
atskaņotājmāksliniekiem. Oļģerts Grāvītis šo koncertu ideju
uzskata par vienu no Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komi-
sijas daudzo projektu vēsturiski un mākslinieciski visnozīmī-
gākajām radošās darbības jomām.²⁷ Latviešu, arī Rīgas krievu
un vācu periodikā bagātīgi atrodams visu 24 Rudens koncertu
vērtējums, kas ļauj restaurēt samērā precīzu to gadu ainu,
uzzinot arī par koncertu negatīvo iezīmi – dalībnieku pārblīvē-
jumu un koncertu programmu stilistisko raibumu.²⁸

Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisija ar atbildību uztvēra
misiju krāt un publicēt latviešu tautasdziesmu melodijas. Tādēļ
80. gadu beigās tā vērsās ar attiecīgu lūgumu pie latviešu iedzī-
votājiem, bet 1891. un 1892. gadā finansēja Jurjānu Andreja
un Jāzepa Vītola ekspedīcijas, kuru laikā viņi iepazinās ar
seniem tautas mūzikas instrumentiem un tautas dziedāšanas
tradīcijām, kā arī pierakstīja vairāk nekā 100 tautasdziesmu
melodijas, kas tika iekļautas Jurjānu Andreja monumentālajā
krājumā “Latvju tautas mūzikas materiāli”, kura divus pirmos

sējumus (Līgotnes; Rudens, ziemas un pavasara laikmeta melodijas) Mūzikas komisija laida klajā līdz 1905. gadam.²⁹ Jāzeps Vītols 1930. gadā latviešu mūzikas aprakstā atzīmē pirmās brīvvalsts mūzikas zinātniekiem būtisku uzdevumu, kas jāpārņem no jaunlatviešiem, – jau sakrātajā folkloras mantojumā noteikt latviešu tautasdziesmas vecumu, attiecības ar radniecīgajām, īpaši kaimiņvalstu tautu dziesmām.³⁰ Šo darbu 19. gadsimta nogalē bija uzsācis Jurjānu Andrejs. Savā stingri zinātniskajā darbā Jurjānu Andrejs kārtojis dziesmas pēc melodiju muzikālās struktūras, tekstiem un paražu skaidrojumiem. Jāzeps Vītols norāda, ka, turpinot un paplašinot šo pētījumu 20. gadsimtā, tas kļuva līdzvērtīgs citu tautu pētījumu materiāliem, turklāt, ja tam vēl nodrošinātu tulkojumu svešvalodās, tas veicinātu šo materiālu starptautisku pieejamību.³¹ Diemžēl līdz mūsdienām mūzikas zinātnieki šo uzdevumu ir izpildījuši tikai daļēji (nozīmīgs ir Arnolda Klotiņa sastādītais izdevums “Jurjānu Andrejs mūzikas kultūrā un tautā” 1981. gadā, kurā ir apcere, studijas “Līgotnes” reprodukcija un komentāri latviešu, krievu un angļu valodā).

Gvido Straube norāda, ka, diskutējot par latviešu dziesmu svētku fenomenu, bieži tiek piesaukta Vācijā populārā līdertāfela (*Liedertafel*) tradīcija, kas radās 18. gadsimta beigās, ieskandināja 19. gadsimta nacionāli patriotisko kustību un savus ziedu laikus piedzīvoja teju vai paralēli latviešu nacionālās atmodas (jaunlatviešu) laikmetam.³² Zināma līdertāfela ietekme, protams, nav noliedzama, tomēr, kā atzīst Straube, dziesmu svētku ideja Jurim Neikenam faktiski dzima, apmeklējot tieši no hernohtiešiem patapinātu pasākumu.³³ Vācbaltiešu aprindās dziedāšanas svētki bija pazīstami jau kopš 19. gadsimta pirmās puses, savukārt Matīss Kaudzīte savās atmiņās raksta, ka ap 19. gadsimta vidu latvietim vārds “svētki” bija zināms tikai garīgā nozīmē, bet no 1864. gada sāka kļūt pazīstami arī “dziesmu svētki”, ko vispirms mācītājs Neikens sarīkoja Dikļos, gadu vēlāk sekoja dziesmu svētki Bauņu muižas parkā, tad Rūjienā, Valkā 1868. gadā un pēc tam 1870. gadā Dobelē jau plašākos apmēros, nekā bija rīkoti Vidzemē.³⁴ Šie Dikļu, Bauņu, Rūjienas, Valkas un Dobeles dziesmu svētki ir vērtējami kā lokālas nozīmes dziesmu dienas un reizē tautas iekustinātāji uz sadziedāšanos, bet īstā tautas atmodas sajūta (dalībnieku vērtē-

29 “Latvju tautas mūzikas materiāli” trešā daļa iznāk 1907. gadā – Apdziedāšanās un citu dziru melodijas (vairāk nekā 200 melodiju pierakstu vienības), 1912. gadā iznāk ceturrtā daļa – Rotaļu un dziedamo deju melodijas. Tautas instrumentu melodijas (apmēram 80 nošu piemēri). Piektā daļa iznāk 1922. gadā un pēc autora nāves 1926. gadā publicētās sestās daļas zinātniskā vērtība ir mazāka. Kā norāda Oļģerts Grāvēitis, Jurjānu Andreja un viņa palīgu daudzo melodiju (kopumā 3500) dokumentējumi sniedz spilgtus priekšstatus par latviešu mūzikas folkloras pirmavotiem – sevišķi to atradnes vietām (pieminot arī teicējus) Vidzemes un Kurzemes apgabalos (GRĀVĪTIS (kā 25. atsauce), 8. lpp.; VOLFARTE (kā 22. atsauce), 216. lpp.).

30 JĀZEPS VĪTOLS: Latvju mūzika, in: PROF. FR. BALODIS UN PROF. P. ŠMITS (red.): Latvieši, Rakstu krājums, Rīga 1930, 442.–443. lpp.

31 Ibidem, 443. lpp.

32 STRAUBE (kā 8. atsauce), 12.–13. lpp.

33 Ibidem, 13. lpp.

34 MATĪSS KAUDZĪTE: Pirmie vispārīgie dziesmu svētki. Sadursme starp Kronvaldu, Cimzi un Bilensteinu, in: KAUDZĪTES MATISS, Atmiņas no “tautiskā laikmeta” un viņa lielākiem aizgājušiem darbiniekiem, Pirmais sējums, Cēsis; Rīga 1924, 227. lpp.

35 Ibidem, 228. lpp.

36 R. EGLENTALS (red.): Seši latvju vispārējie dziesmu svētki, 1873–1926, Rīga 1928, 8. lpp.

37 ĪLMA GRAUZDIŅA: Koru dziedāšana un dziesmu svētki Latvijā, in: VIKTORS HAUSMANIS, MAIJA KŪLE (atb. red.): Latvieši un Latvija, IV sēj.: Latvijas kultūra, izglītība, zinātne, Rīga 2013, 416. lpp.

38 Ibidem.

39 VOLFARTE (kā 22. atsauce), 213. lpp.

40 Ibidem.

jumā) izplatījās pēc Pirmajiem vispārīgajiem dziesmu svētkiem un turpinājās arī pēc nākamajiem.³⁵

Svarīgu pacilātās noskaņas rekonstrukciju sniedz šāds 1873. gada dziesmu svētku literārs vēstījums: “Gājiens uz Ķeizara dārzu bija pirmā diženā nacionālā demonstrācija. Latvji pirmo reizi parādījās uz atklātības arenas kā tauta, kā nacionāla un kulturela vienība, kā kolektīvs indivīds valdošo cittautu priekšā. Gājiena mērķis nebija tukša dižošanās, dekoratīva ņekatniecība, ne karnevāls vai fašings, bet ziedu nešana cēlai dziesmu dievei – Līgai; Rīgas pils iekarošana ne ar šautenēm un šķēpiem, bet ar dziesmām. Svinīgs gājiens no pagātnes tumsas uz nākotnes gaismu, no garīgās atmodas uz garīgu darbu, uz latviešu tautas kultūras parādi.”³⁶

Pirmie trīs dziesmu svētki būtiski sekmēja nacionālo atmodu, un dziesmu svētki paši kļuva par iedarbīgu sviru nacionālās pašapziņas kāpināšanā.³⁷ To lielā mērā bija panācis jaunlatviešu jundītais vienotības mudinājums: “Vienprātība un mīlestība lai valda starp latviešiem, lai kurzemnieki, vidzemnieki un rīdzenieki nekad savas tautas bēdās un priekos savrup neietu, bet cieši kopā turētos.”³⁸ Ar panākumiem latviešu oriģinālmūzikas attīstībā jāizceļ Trešie vispārējie latviešu dziedāšanas svētki (1888), jo veidojās profesionālās mūzikas pirmie augļi – skanēja latviešu komponistu partitūras un priekšnesumos uzstājās pirmie profesionālie atskaņotājmākslinieki. Tomēr sabiedriskā un politiskā situācija 1888. gadā bija jau mainījusies. Reaģējot uz latviešu sabiedrības un nacionālās kustības diferencēšanos, Rīgas Latviešu biedrības līderi gribēja izmantot dziesmu svētkus tautas vienotības atjaunošanai, tādēļ gan presē, gan svētku atklāšanas runās tēloja tos kā tautas kopīgo darbu un miera svētkus, kā arī aicināja izlīgt tos, kas ceļ nevienprātību.³⁹ Dziedāšanas svētku organizatori, vēlēdamies papildināt īsti tautisko īpašību klāstu, lielu uzmanību veltīja tautu vienojoša nacionāla tērpa radīšanai, un šai latvietības pazīmei pastiprinātu uzmanību pievērsa ne tikai kopkora dalībnieces, bet arī plašākas iedzīvotāju aprindas.⁴⁰ Kā norāda vēsturniece Kristīne Volfarte, Rīgas Latviešu biedrības aprindās manāmo krīzi un orientēšanos uz pagātņi (uzmanība tautiskajiem tērpiem) zināmā mērā kompensēja koru diriģenti un pirmie akadēmiski izglītotie mūziķi, kas Trešos vispārīgos dziedāšanas svētkus

veiksmīgi izmantoja latviešu oriģinālmūzikas un kora dziedāšanas mākslas attīstībai.⁴¹

Beidzoties jaunlatviešu vienotības ziedu laikiem, latviešu sabiedrībā iezīmējās aizvien jaunas šķiriskās šķelšanās tendences. Pētījumos par dziesmu svētku vēsturi mūzikas vēsturnieki pamatoti izvēlas raudzīties uz pirmajiem pieciem dziesmu svētkiem (1873–1910) kā vienota procesa kopumu jeb periodu, kam sekoja ilgs pārtraukums. Šis pirmais dziesmu svētku vēstures periods aktualizēja koru kustības masveidību, tika sekmēta muzikāli kvalitatīvas mūzikas sacerēšana, un kopīgajā muzicēšanā nostiprinājās profesionāļu sadarbība ar mūzikas amatiešiem (īpaši kordirigēšanas mākslā), kā arī netieši tika vairoti citu mākslas un daiļamatniecības jomu attīstība, piemēram, svētku ēku celtniecībā.⁴²

Tomēr tikai Piektajos vispārējos latviešu dziedāšanas svētkos bija panākts rezultāts, ka pirmo reizi laicīgās mūzikas koncertā izskanēja vienīgi latviešu autoru kompozīcijas – 11 komponistu 24 dziesmas, to vidū arī Jāzepa Vītola kora balāde “Gaismas pils” ar Ausekļa tekstu, kas vēl 21. gadsimtā tiek uzskatīta par dziesmu svētku kustības kopkoru programmas stūrakmeni.

Īpašu stāstu dziesmu svētku programmu kontekstā veido Ausekļa oriģināldzejolis “Gaismas pils” jeb “Kurzemes teika”, kam pirmais izdevums latviešu valodā bija 1888. gadā un kurā īpašu uzmanību var pievērst krāsu izvēlei.

Vēsturnieks Tālis Pumpuriņš pirmos tautas krāsu meklējumus, apzināti pasvītrotot to latvisko nozīmi, saista ar 19. gadsimta 70. gadu sākumu. Rakstos par Latvijas kara vēsturi pieminēts, ka šīs krāsas, balstoties uz Atskaņu hronikas ziņām, par savām jau 1870. gadā pieņēmuši latviešu studenti, kuri pulcējās ap Ati Kronvaldu (1837–1875) Tērbatas latviešu literārajos saietos.⁴³ Vēstures arhīvos pētnieks secinājis, ka diemžēl ļoti maz saglabājies liecību no tā laika, kad šīs krāsas bija latviešu pierādījums. Pēc nedaudzajām rakstiskajām liecībām grūti spriest, cik liela sabiedrības daļa šīs krāsas apzinājās kā savas un cik lielā cilvēku kopienā varēja mutiski izplatīties ziņas par karoga krāsas nozīmi. Vēsturnieks atgādina, ka līdz 20. gadsimta sākumam latviešu literatūrā, šķiet, nekur nebija aplūkots 13. gadsimta cēsinieku kara krāsu izcelsmes zināt-

41 Volfarte (kā 22. atsauce), 214. lpp.

42 GRAUZIŅA (kā 37. atsauce), 417.–418. lpp.

43 TĀLIS PUMPURIŅŠ: Sarkanbalsarkanās – Latvijas kara krāsas. Pētījumi, atmiņas un dokumenti par Latvijas valsts kara tapšanas vēsturi, Cēsis 2000, 14. lpp.

nisks vai leģendārs skaidrojums.⁴⁴ Ne Ausekļa dzīves laikā, ne Jāzepa Vītola darbības laikā līdz 19. un 20. gs. mijai netika dota šī karoga krāsu simboliskā interpretācija. Tādēļ jāsecina, ka pēc 1888. gada Ausekļa rakstu izdevuma Krievijas varas iestādes bija izturējušās ļoti piesardzīgi un mazinājušas jebkuru iespējamo risku, nepieļaujot neviena cita (sveša) karoga literāro izcēlumu. Bet mēs šobrīd varam hipotētiski spriest par to, kāda būtu leģendām apvītās kora dziesmas “Gaismas pils” vēsture atšķirīgu okupācijas režīmu apstākļos, ja Jāzepa Vītola balādes tekstā parādītos Ausekļa vārdi “gaisā plivinātos sarkanbaltie karogi”.

1899. gada vasarā, kad Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisija no jauna bija izsludinājusi godalgu konkursu, Jāzeps Vītols pavadīja atpūtas brīžus pie sava brāļa, zemstes ārsta Hansa, Zarečjē – Pleskavas guberņas ļoti klusā nostūrī (gandrīz 40 kilometrus no vietējās stacijas) – un radīja šo latviešu kormūzikas šedevru pilnīgā atšķirtībā no nacionālās atmodas kūsājošajiem un strīdīgajiem procesiem dzimtenē.

1901. gadā Vītola “Gaismas pils” piedzīvoja savas pirmās publikācijas – 1901. gada 19. janvārī cenzūras atļauja tika dota dziesmas iekļaušanai litografētā krājumā “Dziesmu virkne jaukiem un vīru koriem” (Rīgā, A. fon Grotusa [*A. фон Гротуса*] tipogrāfijā). Tajā pat 1901. gadā iznāca arī Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisijas izdevums – kordziesmu krājuma 5. burtnīca Jurjānu Andreja redakcijā. Dziesma pirmo reizi izdota Piekto vispārējo latviešu dziesmu svētku repertuāra krājumā 1904. gadā (Rīgā). Šie pirmie dziesmas izdevumi uzskatāmi par autentiskiem un bez drukas kļūdām.

Šobrīd zināms, ka Jāzepa Vītola rīcībā bija dzejoļu krājuma izdevums, kurā kupīras bija noteikuši Krievijas cara Nikolaja II valdīšanas laika cenzori. Viņa priekštecis Krievijas cars Aleksandrs III vēl bija turpinājis dažas aizvadīto gadu reformas (piemēram, pazemināja zemnieku zemes izpirkšanas maksu, nodibināja zemnieku banku, atcēla galvošanas naudu), bet no 1885. gada valdības politika apzināti kļuva reformām naidīga. Posms no 19. gadsimta 90. gadiem līdz 1905. gada revolūcijai Krievijā bija reakcionārisma laiks, preses un daiļliteratūras cenzūra darbojās ļoti stingri, jo naidīgums starp iedzīvotājiem

un valsts varu kļūva arvien draudīgāks. To noteica dažādi, arī ārpolitiskie apstākļi.

45 КАЖОКА ДАВИС: Ausekļa raksti, Rīga 1888, 81.–82. lpp.
46 Ibidem, 82. lpp.

Dzejoļa “Gaismas pils” pants, kuru skaņdarba formas labā “upurē” komponists Jāzeps Vītols, ir trešais pēc kārtas:

Zelta stabiem, zītarjumtu,
Sidrabotiem pamatiem.
To negāza gaisa vētras,
Kara viļņu bangojums.⁴⁵

Taču dzejoļa pants, kura eksistenci Vītols nemaz nenojauta, jo tas bija cenzoru izņemts, ir astotais pēc kārtas Ausekļa deviņu pantu secībā :

Zilā gaisā plivinātos
Sarkanbaltie karogi,
Kurģa laukā atskanētu
Sirmo garu daiņojums.⁴⁶

Iezīmīgi, ka Ausekļa dzejoļa trešajā un astotajā pantā ir lietoti simbolisko krāsu apzīmējumi saistībā ar lietvārdiem (zelta stabi, sidraboti pamati, zilais gaiss un sarkanbaltie karogi), bet Jāzepa Vītola muzikālajā interpretācijā “zelta stabi”, “sidraboti pamati” izrādījušies lieki. Izvairoties no konkrēta pils izskata apraksta, iespējams, “Gaismas pils” kā simbols iegūst pat spēcīgāku priekšstatu gan atskaņotāju, gan klausītāju iztēlē.

Lasot Ausekļa dzejas, redzams, ka daudzpusīgi tiek izmantots tautiskās atmodas laikmeta retorikas vārdu krājums: senatne, senču svētvieta, kokles skaņas, sentēvu tikums, aizstāvības cīņas u. tml. – tas viss modināja un mudināja latviešu nacionālo pašapziņu izpausties brīvāk, izrādīt cieņu savai valodai un kopīgi stiprināt savas kultūras balstus. Zīmīgi, ka Jāzeps Vītols šo tautiskā romantiķa retoriku konsekventi saglabāja līdz pat sava mūža nogalei, – atrodoties trimdā, rakstīja par mūsu kultūras apdraudētību un nepieciešamību to glābt tikpat nacionālromantiski, cik Auseklis apmēram septiņdesmit gadu iepriekš.

Runājot par latviešu komponistu skolas jautājumu, mūzikas zinātnieks Arnolds Klotiņš pamatoti rezumē, ka Krievijas mūzikas kultūra daudzos komponistu biogrāfiju gadījumos

47 KLOTIŅŠ (kā 1. atsauce),

111. lpp.

48 Ibidem.

49 Ibidem.

bija neaizvietoja, jo palīdzēja topošajai latviešu profesionālajai mūzikai sevi apzināties, autors šo situāciju pat salīdzina ar arēnu, kur latviešiem izmēģināt un izvērst spēkus.⁴⁷ Jāteic, ka visvairāk un nozīmīgāk šī “arēna” darbojās komponista Jāzepa Vītola daiļradē, jo Sanktpēterburgas vidē viņš vienīgais pavadījis 38 radošās dzīves gadus, kļūstot par latviešu profesionālās mākslas lielāko autoritāti un vadoni Latvijā pēc 1918. gada. Atzīstot, ka krievu mūzikā pastāvēja dažādas estētikas un idejiskās tendences, šī saskares pieredze deva iespēju skaidri noformulēt galvenajiem latviešu mūzikas virzieniem un pavēra skatījuma perspektīvu, kas provinciālās vācbaltiešu mūzikas piesātinātajos Latvijas apstākļos bija neiespējami.⁴⁸ Piemēram, t. s. Varenās kopas autoru daiļrade bija izvirzījusi nepieciešamos mākslinieciskuma un profesionalitātes kritērijus, bez kuriem latviešu oriģinālmūzika (Jurjānu Andreja, Jāzepa Vītola, Alfrēda Kalniņa, Emiļa Melngaiļa, Emīla Dārziņa, Jāņa Zāliša u. c. autoru radīta) nespētu apgūt profesionalitāti un meistarīgu niansētību. Jāpiekrīt Arnolda Klotiņa uzskatam, ka savā ziņā Krievijas mūzikas kultūra bija latviešu komponistu skolas tapšanas ķīla.⁴⁹

Patriotisks skaņdarbs, kas tapis impērijas gaisotnē kā nacionālā mūzika un būtu sekmējusi idejas par nacionālas valsts dzimšanu, ir 1903. gadā komponētā Jāzepa Vītola vienīgā kordziesma ar Raiņa vārdiem – “Karaļmeita”. “Tālas noskaņas zilā vakarā”, kurā publicēta šī dzejoļa galīgā redakcija, ir novatorisks krājums latviešu lirikā, tajā skaidri jūtama pirmsrevolūcijas atmosfēra, pausta sociālo pārveidojumu nepieciešamība. Rainis ir vizionārs un savus sapņus tēlo metaforās un alegorijās, savukārt Jāzeps Vītols radījis meistarīgu kora balādi, kas mūzikas tēlu spilgtuma ziņā (īpaši izteiksmīgi veidoti karaļmeitas un melnā suņa tēli) estētiskās vērtības ziņā neatpaliek no Emīla Dārziņa kompozīcijas “Lauztās priedes” un Emiļa Melngaiļa opusa “Pastarā diena” ar Raiņa vārsēm. Kora balādē “Karaļmeita” tvertie simboli atgādina par Latviju, par verdzības mītiem un latviešu gaišo nākotnes scenāriju arī pēc revolūcijas noskaņojuma beigām.

Factors Contributing to the Latvian Musical Awakening in the 19th Century

Zane Prēdele

The introduction of this article outlines several periodisation models of national movements, as well as difficulties associated with the categorisation of the various phases, since the growth of national awareness and allegiance to the nationalist ideas did not follow a linear pattern. The article explores the factors that influenced and facilitated the musical awakening processes of the Latvian nation in the 19th century.

The Vidzeme branch of the Moravian Church (Unity of Brethren of Herrnhut) had been among the oldest influencing factors in the development of Latvian musical culture. The foundations of the national awakening were formed by intelligentsia, and such prominent figures as Jānis Cimze and Juris Neikens represented the Moravian Church. Cimze's collection of songs for choirs "Dziesmu rota" ("A Garland of Songs") enabled choirs to harmonise their repertoire for joint performances. With the publishing of Part Four of "A Garland of Songs", a repertoire for Latvian mixed choirs emerged, igniting diversification of the male voice dominated domain. Cimze's efforts were fortified with the help of his former student, organist, and chief conductor of the first Latvian Song Festival Indriķis Zīle, whose professional skills and opinions contributed not only to choir music, but also orchestra sheet music.

Another major factor leading to the Latvian musical awakening was the influence of the Baltic German choir singing tradition. The Baltic German choir movement reached its peak during their own song festivals (*das baltische Sangerfest*) held alternately in Tallinn and Riga (in 1857, 1861, 1866 and 1880 respectively). Historians increasingly agree that the Estonian and Latvian song festival culture is borrowed from the Baltic Germans. This article explores both the Baltic German and Latvian song festival processes, noting that in the late 1860s and early 1870s members of the German repertoire choir movement started to show signs of disappointment.

Starting the late 1880s, quality musical awakening was ensured by the Music Commission of the Riga Latvian Society, which emerged as the first institution to deal with the creative side of the Latvian musical society. The article provides a detailed description of the Commission's scope of activity and achievements. It must be pointed out that the first three song festivals constituted a significant driving force towards the national awakening, becoming an effective tool for rising national awareness. The third nationwide song festival brought an invaluable contribution to the development of Latvian original music and the art of choir singing, whereas the influence of the 19th century Russian musical culture and education system served as an important precondition for the emergence of the Latvian composers' creed.

Starp modernizāciju un nacionālismu: latviešu būvuzņēmēji 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā*

Mārtiņš Mintaurs

Tēmas izpētes iespējas un ierobežojumi

Celtniecības jeb būvniecības attīstības vēsture Latvijas teritorijā 19. un 20. gadsimtā parasti aplūkota historiogrāfijā kā arhitektūras vēstures vai kā plašāka pilsētībūvniecības procesa sastāvdaļa. Abos gadījumos pētnieku uzmanība ir pievērsta galvenokārt diviem jautājumu kompleksiem: pirmkārt, estētiskajiem aspektiem, proti, arhitektūras stilu izpausmēm pilsētvidē (apbūves plānojumā, namu fasādēs un interjeros, ielu ainavā un apstādījumu veidošanā). Otrs jautājumu komplekss saistīts ar saimniecisko apstākļu un demogrāfisko faktoru ietekmi uz būvniecību. Pašsaprotama šķiet arī arhitektu biogrāfijām un darbam veltīto pētījumu iekļaušanās šajā tematikā, tādējādi izceļot apbūves projektu autoru un pilsētplānotāju ieguldījumu.

Ārpus arhitektūras un pilsētībūvniecības vēstures pētījumu loka tomēr ir palicis jautājums par būvuzņēmēju darbību un tās nozīmi urbānās apbūves attīstībā, kas nebūt nav mazāka par arhitektu vai pilsētas administrācijas lomu. Raksta mērķis ir apzināt ar šo jautājumu saistītās izpētes problēmas un pievērst uzmanību šķietami aizmirstajam pilsētībūvniecības attīstības faktoram – būvuzņēmēju darbībai virsrakstā minētajā laika posmā, kam bija raksturīga būvniecības attīstībai labvēlīga ekonomiskā konjunktūra. Sociālie procesi, kas pavadīja šo konjunktūru, bija saistīti ar iedzīvotāju skaita strauju pieaugumu Latvijas pilsētās un ar latviešu nacionālo, ekonomisko un politisko emancipāciju, kas savukārt atgriezeniski ietekmēja arī būvniecības nozares attīstību pilsētās.

* Raksts izstrādāts Valsts pētījumu programmas “Latvijas mantojums un nākotnes izaicinājumi valsts ilgtspējai” projektā “Dokumentārā mantojuma izpētes nozīme, veidojot sinerģijas starp pētniecību un sabiedrību” (Nr. VPP-IZM-2018/1-0022).

- 1 KRISTĪNE VOLFARTE: Latviešu Rīga, in: KRISTĪNE VOLFARTE, ERVĪNS OBERLENDERS (sast.): Katram bija sava Rīga. Daudznacionālas pilsētas portrets no 1857. līdz 1914. gadam, Rīga 2004, 31.–70. lpp., šeit 45. lpp.
- 2 JANIS JANSONS: Tautiskie centieni un saimnieciskā nokārtošanās (1868–1880), in: Austrums 3 (1903), 182.–190. lpp., šeit 183. lpp. Par latviešu nacionālo kustību sk.: KRISTĪNE VOLFARTE: Rīgas Latviešu biedrība un latviešu nacionālā kustība no 1868. līdz 1905. gadam, Rīga 2009, 294 lpp., īpaši 71.–90. lpp.
- 3 PAULS KAMPE: Aleksandra Vanaga dzīve un darbs, in: Izglītības Ministrijas Mēnešraksts 5/6, 1929, 497.–516. lpp., šeit 506. lpp.
- 4 JĀNIS KRASTIŅŠ (atb. red.): Rīga 1860–1917, Rīga 1978, 196.–197. lpp.

Raksta tēmas hronoloģiskās robežas aptver laika posmu no 19. gadsimta 70. gadiem līdz Pirmā pasaules kara sākumam 1914. gadā. Hronoloģijas sākums saistīts ar latviešu nacionālās kustības aktivizēšanos laikā, kad pilsētās jau bija izveidojies stabils latviešu iedzīvotāju slānis, kas nākamajās desmitgadēs turpināja pieaugt un diferencēties.¹ Šis process sākās 19. gadsimta 70. gados, kad latviešu “tautiskā kustība”, kā to dēvēja notikumu laikabiedri, kļuva masveidīga, tiecoties panākt politisko un ekonomisko tiesību paplašināšanu, kā arī latviešu profesionālās kultūras attīstībai piemērotu apstākļu nodrošināšanu.² Šo mērķu sasniegšanai tika izmantoti institucionāli līdzekļi, dibinot kultūras, izglītības un savstarpējās palīdzības biedrības, kas veicināja iekšējo socializēšanos un kopīgo interešu apzināšanos. Līdzās biedrību aktivitātēm mazāk pētīts, taču ne mazāk nozīmīgs fenomens bija privātā iniciatīva, kas Krievijas impērijas apstākļos varēja izpausties, darbojoties kultūras sfērā un ekonomikā. Urbānā vide piedāvāja šai iniciatīvai jaunas izpausmes iespējas.

Tēmas hronoloģijas noslēguma robeža savukārt atbilst Pirmā pasaules kara sākumam. Lai gan karadarbība sasniedza Latvijas teritoriju tikai 1915. gada vasarā, tās ietekme uz ekonomiku bija jūtama jau pirmajos mēnešos pēc militāro operāciju sākuma Eiropā. Arhitekts Pauls Kampe (1885–1960), kurš pirmskara gados strādāja sava kolēģa Aleksandra Vanaga (1873–1919) būvbirojā Rīgā, atcerējās, ka jau 1914. gadā kara ietekme tūlīt bija sajūtama “līdz tam rosīgajā Rīgas būvniecībā – iesāktās būves palika nenobeigtas un arī būvbiros katrs darbs tika pārtraukts.”³ Kaut gan vairākas latviešu būvuzņēmēju firmas atjaunoja darbu Latvijas Republikā, tomēr pēc Pirmā pasaules kara beigām bija mainījušies ne tikai politiskie un ekonomiskie apstākļi, bija iestājies jauns laikmets.

Izvērtējot šī perioda norises no celtniecības vēstures viedokļa, ir jāņem vērā, ka labvēlīgās ekonomiskās konjunktūras ietekmē Rīga tolaik piedzīvoja divus būvniecības intensīvas attīstības posmus: pirmo 19. gadsimta 90. gados, kam sekoja cikla krīze gadsimtu mijā, kuru pastiprināja politiskie notikumi – Krievijas un Japānas karš un sekojošie nemieri impērijas iekšienē, un otro posmu no 1908. līdz 1913. gadam ieskaitot.⁴ Abiem posmiem bija raksturīgas “celtniecības drudža” pazīmes: būvniecības

apjoma un ar to saistītā nekustamo īpašumu iegādes kredītēšanas apjoma straujš pieaugums, tāpat Rīgā būtiski papildinājās mūra konstrukcijā veidotu daudzstāvu īres namu skaits, it sevišķi otrā posma beigās.

Ar terminu “būvuzņēmējs” šajā rakstā tiek apzīmēta “persona, kas pilnīgi vai daļai ar saviem līdzekļiem (būvmateriāliem un darba spēku) izdara būvdarbus pēc vienošanās ar būves īpašnieku [...]”.⁵ Līdz ar to būvuzņēmēja un arhitekta funkcijas daļēji sakrita: arhitekts izstrādāja ēkas projektu atbilstoši īpašnieka prasībām un iespējām, būvuzņēmējs organizēja celtniecības darbu norisi un sekoja to izpildei. Jāņem vērā, ka arhitekta profesijas juridiskais statuss 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā nebija precīzi definēts,⁶ un praksē būvuzņēmēji ne tikai uzraudzīja būvdarbu gaitu ikdienā, bet varēja arī ietekmēt projekta realizāciju.

Būvuzņēmēju pienākumus vispārīgā līmenī noteica 1892. gadā Pēterburgas Arhitektu biedrības izstrādātās honorāra aprēķina normas par arhitektu un celtniecības inženieru paveiktajiem darbiem: būvuzņēmējs nodrošina būvdarbu materiālu iegādi, strādnieku dzīves apstākļus, ir atbildīgs par būvdarbu uzraudzību un apsardzi, kā arī par grāmatvedību. Vienlaikus arī profesionāli arhitekti uz līguma pamata varēja veikt būvuzņēmēja pienākumus.⁷ Rīgas Arhitektu biedrība šos nosacījumus akceptēja 1903. gadā, tie bija spēkā Baltijas guberņās un saglabāja savu nozīmi arī Latvijas Republikā. Tomēr vēl 20. gadsimta 30. gadu beigās tika atzīmēts, ka profesionālajā līmenī Latvijā arhitektu uzdevumi joprojām nav pietiekami skaidri nošķirti no būvuzņēmēju pienākumiem.⁸

Ņemot vērā līdzšinējo tēmas izpēti līmeni, it īpaši to, ka plašāki pētījumi pieejami tikai par divu saimnieciski nozīmīgāko pilsētu – Rīgas un Liepājas – apbūves veidošanās vēsturi šajā periodā, rakstā galvenokārt aplūkota situācija Rīgā. Liecības par latviešu būvuzņēmēju darbību ārpus Rīgas historiogrāfijā ir visai pieticīgas, tās pagaidām aprobežojas ar 20. gadsimta 30. gadu pētījumos minētajiem vidzemniekiem Jāni (1829–1903) un Pēteri (1854–1927) Meņģeļiem Cēsīs un Jāni Braunu (1859–1929), kurš darbojies Vecpiebalgas apkārtnē un līdz pat Gaujienai un Lejasciemam.⁹ Uzziņu literatūrā ir

5 ARVEDS ŠVĀBE, ARNOLDS BŪMANIS, KĀRLIS DIŠLERS (red.): Latviešu konversācijas vārdnīca, 2. sējums, Rīga 1928–1929, 3387. lpp.

6 JĀNIS KRASTIŅŠ: Latvijas un Rīgas arhitektūra, in: Jānis stradiņš (atb. red.): Latvija un latvieši, 1. sējums, Rīga 2019, 627.–651. lpp., šeit 644. lpp.

7 Rigasches Bautaschenbuch, Rīga 1903, S. 164.

8 PĒTERIS BĒRZKALNS: Arhitekta arod un aroda tiesības, in: Latvijas Arhitektūra 9, 1939, 297.–300. lpp., šeit 298. lpp.

9 PĒTERIS KUNDZIŅŠ: Latviešu celtnieki, in: FRANCIS BALODIS, PĒTERIS ŠMITS, AUGUSTS TENTELIS (red.): Latvieši. 2. sējums, Rīga 1932, 457.–464. lpp., šeit 461. lpp.

10 Konversācijas vārdnīca,

2. sējums, Rīga 1908, 2304. lpp. Par izdevumu sk.: VIESTURS ZANDERS: Rīgas Latviešu biedrība (1868–1940) kā nacionālās grāmatniecības centrs, Rīga 2006, 104.–113. lpp.
- 11 JÜRGEN OSTERHAMMEL: The Transformation of the World. A Global History of the Nineteenth Century, Princeton and Oxford 2014, pp. 904–906.
- 12 Mūsdienu Eiropas historiogrāfijā šī sociālās vēstures tēma ir labi apgūta, sk., piemēram: ERIC HOPKINS: Industrialisation and Society. A social history, 1830–1951, London and New York 2002. Latvijas historiogrāfijā līdz šim var minēt tikai vienu pētījumu, kas atbilst starptautiskajiem kritērijiem šajā jomā: JĀNIS BĒRZIŅŠ: Latvijas rūpniecības strādnieku sociālais portrets 1900–1914, Rīga 2009.
- 13 JĀNIS KRASIŅŠ: Latvijas pilsētu attīstība XIX gs. otrajā pusē, in: OĻGERTS BUKA, JĀNIS KRASIŅŠ (red.): Latvijas reģionālā arhitektūra, Rīga 1992, 24.–48. lpp., šeit 24. lpp.
- 14 JĀNIS BĒRZIŅŠ (atb. red.):

atrodami apgalvojumi, ka latviešu būvuzņēmēji piedalījušies daudzu muižu, pagastu iestāžu un biedrību ēku, kā arī lauku skolu un baznīcu celtniecības darbos.¹⁰ Tā kā šādu ēku celtniecības dokumentācija lielākoties nav saglabājusies, precizēt šo informāciju nav iespējams.

Laikmeta konteksta raksturojums

Eiropas modernizācijas procesa fāzē, kuru aizsāka Franču revolūcija un kas turpinājās visā tā dēvētajā garajā 19. gadsimtā (1789–1914), sabiedrības dzīvi skāra dziļas un neatgriezeniskas pārmaiņas. Tās bija saistītas ar agrāk nepieredzēti strauju tehnoloģiju attīstību un kārtu sabiedrības principos balstītā sociālo attiecību modeļa sairumu. Modernā sabiedrība kļuva dinamiska un daudzās sociālpolitiskajās izpausmēs arī radikāla. Būtiska loma tajā bija urbanizācijas radītajām pārmaiņām eiropiešu dzīvesveidā un pasaules uztverē.¹¹ Pētot atsevišķu Eiropas reģionu vēsturi šajā laikmetā,¹² ir vērts pievērst uzmanību tam, kā etniskie un ekonomiskie faktori industrializētajā vidē ietekmēja modernizācijas gaitu un sabiedrības attīstību kopumā.

Modernizācijas procesam Krievijas impērijas Baltijas guberņās bija raksturīgi specifiski vaibsti, kas atšķīra to no līdzīgām norisēm gan pārējā Krievijas impērijā, gan Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīs. Viena no šīm specifiskajām iezīmēm bija komplicētās etnisko kopienu attiecības, kuru izpētei 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimta sākumā ir pievērsušies daudzi vēsturnieki un politologi. Latviešu un igauņu nacionālās kustības attiecības ar vietējo vācbaltiešu aristokrātiju un ar krievisko impērijas birokrātiju, kas īstenoja centralizācijas un unifikācijas politiku, tiek pētītas no dažādiem aspektiem. Tādēļ ir pamats to uzskatīt par joprojām aktuālu un interesantu tēmu.

Urbanizācijas process Krievijas impērijas Baltijas guberņās 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimta sākumā noritēja straujāk nekā citās valsts daļās, izņemot Pēterburgu un Maskavu. Salīdzinot statistikas datus par 1897. un 1913. gadu, redzams, ka pilsētnieku īpatsvars Kurzemes guberņā pieauga no 30,5% līdz 38,8% iedzīvotāju, Vidzemē attiecīgi no 41,5% iedzīvotāju līdz 57,4% iedzīvotāju.¹³ Pārrēķinot tā,

lai šie skaitļi būtu attiecināmi uz mūsdienu Latvijas teritoriju (atskaitot Vidzemes guberņas ziemeļu daļu, bet ieskaitot Latgali), iegūstam šādus datus par pilsētu iedzīvotāju īpatsvaru: 1897. gadā tie bija 29,2%, bet 1913. gadā – jau 40,3% no visiem iedzīvotājiem.¹⁴ Krievijas impērijā kopumā urbānās populācijas īpatsvars abos minētajos atskaites punktos bija attiecīgi 17% un 19% no visiem valsts iedzīvotājiem.¹⁵ Saskaņā ar citiem datiem¹⁶ pilsētu iedzīvotāju īpatsvars Krievijas impērijā bija vēl zemāks: 1897. gadā tie bija 13,4% un 1913. gadā – 14,2% no visiem valsts iedzīvotājiem.

Pēc aptuveniem aprēķiniem iedzīvotāju skaits Rīgā laika posmā no 1850. gada līdz 1914. gadam ik pa divdesmit gadiem divkāršojās,¹⁷ galvenokārt uz iekšējās migrācijas rēķina. Verificējami statistikas dati par iedzīvotāju skaitu un sastāvu Rīgā pieejami kopš 1867. gada,¹⁸ tomēr historiogrāfijā ir sastopamas atšķirīgas versijas par iedzīvotāju kopskaitu Rīgā 1913. gadā. Rīgas pilsētas Statistiskās komisijas direktora Eižena Štīdas (*Eugen Stieda*, 1880–1945) apkopotajos materiālos minētais pilsētas iedzīvotāju kopskaits 1913. gada decembrī bija 472 611 cilvēki un, ieskaitot arī Rīgā dislocētās militārpersonas, – 481 950 cilvēki.¹⁹ Jaunākajos pētījumos Rīgas iedzīvotāju skaits 1913. gadā palielināts līdz 507 600 cilvēkiem, atzīmējot arī šo demogrāfisko pārmaiņu ietekmi: “no pilsoniski vāciska tirdzniecības centra īsā laikā pilsēta mainījās, kļūdamā par multietnisku industrijas metropoli”.²⁰ Acīmredzot šeit Mihaela Norta minētajos datos iekļautas arī militārpersonas, bez kuru klātbūtnes civilo iedzīvotāju skaits Rīgā 1913. gada decembrī pēc precizētiem datiem²¹ bija 497 486 cilvēki.

Atsevišķs jautājums ir Rīgas iedzīvotāju etniskā sastāva noteikšana 20. gadsimta sākumā. Publicētajos 1913. gada 5. decembra tautas skaitīšanas materiālos²² rīdzinieku etniskā piederība noteikta pēc diviem kritērijiem: 1) pēc respondenta atzinuma par to, kādai tautībai viņš/viņa pieder, un 2) pēc tā, kāda valoda tiek lietota respondenta ģimenē ikdienas saziņā. Abos etniskuma identificēšanas variantos ir nelielas skaitliskas atšķirības, kas tomēr nemaina kopējo ainu. Lielākās etniskās kopienas Rīgā pirms Pasaules kara sākuma veidoja latvieši, krievi un vācieši resp. vācbaltieši. Saskaņā ar pirmo (tautības) kritēriju latviešu skaits Rīgā bija 191 956 cilvēki jeb 40,6%

20. gadsimta Latvijas vēsture.

1. sējums: Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918, Rīga 2003, 193.–194. lpp.

15 ANDREI ZUBOV (red.): *Istoria Rossii. XX vek (1894–1939)*, Moskva 2009, s. 80, 225.

16 VALENTINA ZHIROMSKAIA (red.): *Naselenie Rossii v XX veke. Istoricheskie ocherki. Tom 1: 1900–1939*, Moskva 2000, s. 11, 31.

17 PĒTERIS BĒRZKALNS: *Pārskats par ēku būvniecību Latvijā*, Rīga 1937, 5. lpp.

18 Vispilnīgāko salīdzinošo pārskatu par šo jautājumu sniedz: STEPHEN D. CORRISIN: *The Changing Composition of the City of Riga 1867–1913*, in: *Journal of Baltic Studies* 13 (Spring 1982), 3, pp. 19–39.

19 EUGENII SHTIDA: *Perepis' naselenia v gorode Rigi i rizhskom patrimal'nom okruge ot 5 dekabria 1913 goda*, Rīga 1914, s. 16.

20 MIHAELS NORTS: *Baltijas jūras reģiona vēsture. Tirdzniecība un kultūra*, Rīga 2019, 234. lpp.

21 HEINRIHS HANDRAKS, ERNESTS BULMERINKS (sast.): *Rīgas iedzīvotāju dabīgā kustība 1911 – 1930*. Rīga 1932, 5. lpp. Izdevuma sastādītāji sniedz arī iedzīvotāju uzskaites metodikas raksturojumu.

22 SHTIDA (kā 19. atsauce), s. 25–26.

23 *Ibidem*.

- 24 JULIETTE CADIOT: Searching for Nationality: Statistics and National Categories at the End of the Russian Empire (1897–1917), in: *The Russian Review* 64, July 2005, pp. 440–455.
- 25 ERVĪNS OBERLENDERS: Rīgas izaugsme par daudz nacionālu ekonomisko metropoli, in: *VOLFARTE/OBERLENDERS* (kā 1. atsauce), 11.–30. lpp., šeit 28.–29. lpp.
- 26 NORMANS DEIVISS: Eiropas vēsture, Rīga 2009, 778.–779. lpp.
- 27 BORIS V. ANAN'ICH: Religious and Nationalist Aspects of Enterpreneuralism in Russia, in: SUSAN P. McCAFFRAY, MICHAEL MELANCON (eds): *Russia in the European Context 1789–1914. A Member of the Family*, New York 2005, pp. 85–93.
- 28 DETLEFS HENINGS: Nacionālā

iedzīvotāju; krievu kopienu veidoja 96 421 cilvēks jeb 18,8% iedzīvotāju; vācbaltiešu skaits bija 66 923 cilvēki jeb 14,1% no visiem Rīgas iedzīvotājiem. Atbilstoši otrajam – ikdienā lietotās valodas – kritērijam par latviešiem sevi uzskatīja 186 971 cilvēks (39,5% rīdzinieku); krievu valodu ikdienā lietoja 107 896 cilvēki (21,2% rīdzinieku), bet vācu valodu – 78 816 cilvēki jeb 16,7% Rīgas iedzīvotāju.²³ Tautības identifikācijas kritēriji Krievijas impērijas iedzīvotāju statistikā apzināti bija definēti visai nosacīti, jo šis apstāklis ļāva manipulēt ar datiem, vajadzības gadījumā samazinot t.s. nekrievu iedzīvotāju īpatsvaru.²⁴ Paradoksāli, taču Rīga tomēr nekļuva par daudzzināto kausējamo katlu, kas spētu sapludināt šeit dzīvojošo etnisko kopienu pārstāvjus, piešķirot tiem kādu jaunu reģionālu identitāti, bet gan tieši nostiprināja viņu etniskuma apziņu, veidojot tādu realitāti, kurā dominēja dažādo kopienu paralēlā kultūras, sociālā un ekonomiskā dzīve.²⁵

Šāda notikumu attīstība bija visai tipiska Austrumeiropas situācijai 19. gadsimta otrajā pusē. Austrumeiropā industrializācija noritēja atsevišķos reģionos, veidojot it kā savdabīgas modernizācijas salas, kuras ietvēra apkārtējais agrārā dzīvesveida okeāns.²⁶ Baltijas guberņas un sevišķi Rīga bija viena no šādām “salām” Krievijas impērijā, un šeit samērā nelielā teritorijā koncentrējās modernizācijas procesa ieguvumi un zaudējumi. Augstajam urbanizācijas līmenim pievienojās augsts sociālo un etnisko konfliktu potenciāls, jo līdzāspastāvēšana atbilstoši eksistences principam: “kopā, bet atsevišķi” (vācu val.: *gemeinsam, aber einsam*) nodrošināja tikai relatīvu stabilitāti kopienu attiecībās. Ekonomiskās konkurences etniskie aspekti Rīgas iedzīvotāju ikdienā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā uzsvērti gan laikabiedru atmiņās, gan vēsturnieku pētījumos. Arī šī īpatnība nebija raksturīga tikai Baltijas guberņām vien. Reģionālās ekonomiskās elites, kas izveidojās Krievijas impērijas modernizācijas gaitā, bieži vien ieguva etniskus vai etnorelīģiskus vaibstus. Pazīstamākie piemēri historiogrāfijā saistīti ar krievu vecticībnieku, ebreju un armēņu kopienām, kas pastāvēja nozīmīgākajās rūpniecības un tirdzniecības pilsētās no Baltijas līdz Maskavai, Odesai un Kaukāzam.²⁷

Tieši tādēļ kosmopolitiskā Rīga kļuva par vietu, kur latviešu nacionālā kustība 19. gadsimta pēdējā ceturksnī sasniedza insti-

tucionālo līmeni pēc tam, kad bija izveidojušies vairāki politiski un saimnieciski priekšnoteikumi etniskās kopienas emancipācijai par tautu ar savu nacionālo pašapziņu: “Dzimtbūšanas atcelšana, pārvietošanās brīvība, industrializācija un urbānizācija, muitas nodevu atcelšana pilsētās un vēlēšanu tiesības latviešiem ar īpašumu sekmēja latviešu buržuāzijas izaugsmi pilsētās un radīja nopietnu konkurenci vācu buržuāzijai.”²⁸ Tiesiskā statusa un saimniecisko iespēju emancipāciju kā būtisku faktoru etniskās pašapziņas attīstībā atzina paši laikabiedri: “Līdz ar paplašinātām tiesībām un drošāku materiālu stāvokli sāka arvien plašāk tautā izplatīties latviešu tautības apziņa un cenšanās iegūt vienlīdzīgas tiesības, nostājoties vienādos apstākļos ar citiem zemes iedzīvotājiem – vācu muižniekiem un pilsoņiem jeb pilsētniekiem.”²⁹

Rīgas pilsētvide ne tikai sociālā, bet arī iedzīvotāju etniskā sastāva ziņā bija daudzslāņaina un komplicēta: administrācijā un ikdienas saziņā dominēja attiecīgi krievu un vācu valoda, arī pilsētas kultūras konteksts bija pamatā vācu valodas telpai piederīgs, bet latviešu iedzīvotāju skaita pieaugums nostiprināja latviešu valodas klātbūtni publiskajā telpā: pēc 1905. gada Rīgā pirmo reizi pilsētas vēsturē parādījās ielu nosaukumi trijās minētajās valodās.³⁰ Konkurences pieaugums kā ekonomikā, tā municipālajā politikā un kultūrā bija savstarpēji saistītas norises, un to ietekme atbalsojās arī būvniecības nozarē. To veicināja politisko tiesību atkarība no pilsētnieku ekonomiskā stāvokļa. Pēc 1877. un 1892. gadā veiktajām municipālās pārvaldes reformām Baltijā pilsētnieku politiskās tiesības tika saistītas ar viņu ienākumu līmeni. Nekustamā īpašuma iegūšana pilsētniekiem bija veids, kā nodrošināt savu sociālo statusu un vēlēšanu tiesības.³¹ Šāda pieeja bija visnotaļ atbilstoša modernizācijas principiem, jo modernās sabiedrības pamati tika veidoti pēc ekonomiskajiem kritērijiem, pretstatā kārtu sabiedrībā valdošajām mantotajām juridiskajām privilēģijām, kas noteica indivīda sociālo statusu.³²

Saskaņā ar Iekšlietu ministrijas 1913. gadā apkopotajiem statistikas datiem, Rīgā nekustamo īpašumu augstāko kategoriju grupā, t.i., sākot ar īpašumiem, kuru vērtība atbilda pilsētas vēlēšanu cenza minimumam (1500 rubļu), latviešu īpašnieki bija 37,9%, vācu – 35,2%, krievu – 11,2% no kopējā namīpaš-

- kustība un nacionālas valsts tapšana Latvijā. Pētījuma rezultāti, in: Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 1, 1995, 64.–79. lpp., šeit 69. lpp.
- 29 Konversācijas vārdnīca, 3. sējums, Rīga 1911, 2310. lpp.
- 30 VOLEARTE (kā 1. atsauce), 41. lpp.
- 31 VALDIS BĒRZIŅŠ (atb. red.): Latvija 19. gadsimtā. Vēstures apceres, Rīga 2000, 135.–137. lpp.
- 32 DEIVISS (kā 26. atsauce), 786.–787. lpp.
- 33 DZIDRA OZOLIŅA: Par

Latvijas pilsētu buržuāzijas nacionālo grupu ekonomiskajām pozīcijām Pirmā pasaules kara priekšvakarā, in: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis 12, 1971, 51.–68. lpp., šeit 54.–56. lpp.

34 EDUARDS KĻAVIŅŠ (sast.): Latvijas mākslas vēsture, IV sējums: Neoromantiskā modernisma periods 1890–1915, Rīga 2014, 443. lpp.

35 OZOLIŅA (kā 33. atsauce), 53. lpp.

36 KRASTIŅŠ (kā 4. atsauce), 201. lpp.

37 BERNHARDS BĪLENŠTEINS: Bet mājas palika, Rīga 1998, 55. lpp.

38 PĒTERIS BĒRZKALNS:

nieku skaita. Latvieši dominēja Rīgas tirdzniecības uzņēmumu īpašnieku vidū (42,18%), kā arī starp vidējās un sīkās rūpniecības uzņēmumu īpašniekiem (41,56%), lai gan latviešu kredītsabiedrības labprātāk finansēja būvuzņēmējus nekā tirgotājus un rūpniekus.³³ Relatīvi lielais latviešu īpatsvars Rīgas uzņēmēju vidū netieši norāda arī uz viņu etniskās pašidentifikācijas līmeni.

Indivīda ekonomiskā stāvokļa sasaiste ar viņa politiskajām tiesībām aizved pie jautājuma par to, cik izplatīta Rīgā 20. gadsimta sākumā bija spekulācija ar nekustamo īpašumu un kādi bija tās iemesli. Jāpiebilst, ka arī tad, ja īres nams bija ieķīlāts bankā pret hipotekāro kredītu, nekustamā īpašuma nodokļa maksājums nodrošināja ēkas īpašniekam augstu sociālo statusu.³⁴ Tomēr viedokļi šajā jautājumā ir visai atšķirīgi. Vēsturnieces Dzidras Ozoliņas pētījumos ir pamatots uzskats, ka laika posmā no 1908. līdz 1914. gadam pilsētu būvniecībā Latvijas teritorijā kopumā un it īpaši Rīgā bija “izveidojusies un darbojās vesela latviešu būvuzņēmēju un gruntsgabalu spekulantu armija”, jo namīpašumu iegūšana latviešu buržuāzijai “bija viens no galvenajiem pasākumiem un iespējām, kā palielināt ekonomisko un līdz ar to arī politisko ietekmi.”³⁵ Spekulācijas ierobežošanai Rīgā pilsētas pašvaldība pat apsvērusi iespējas ieviest īpašu komunālo vērtības pieauguma nodokli neapbūvētajiem gruntsgabaliem, lai aizkavētu to īpašnieku biežo maiņu,³⁶ taču šis projekts netika īstenots privātīpašnieku tiesību neaizskaramības dēļ.

Politisko motīvu nozīmi latviešu būvuzņēmēju aktivitātēs Rīgā uzsver arī vācbaltiešu arhitekts Bernhards Bīlenšteins (*Bernhard Bielenstein*, 1877–1959), kurš mūža nogalē, ap 1949. gadu, sarakstītajās atmiņās attēlojis visai dramatisku 20. gadsimta sākuma ainu: “Toreiz notika nikna cīņa par vācu namīpašumiem, jo vienīgi namīpašniekiem bija tiesības vēlēties pilsētas deputātus. Vācu puse visiem līdzekļiem cīnījās, lai dabūtu nepieciešamo balsu skaitu, jo latviešu būvuzņēmēji uzpirka daudz vāciešiem piederošu zemes īpašumu, un bieži vien viņi nebija sīkumaini, tāpēc, ka nepirka īpašumu par savu, bet gan par bankas naudu. Ir skaidrāks par skaidru, ka šīs spekulācijas bija kaitīgas. Zemes cenas pacēlās līdz pasakainām summām, un, ja karš šim stāvoklim nebūtu pielicis punktu, tas beigtos ar milzīgu krahu.”³⁷

Dīvainā kārtā pilnīgi pretēju vērtējumu deva arhitekts Pēteris Bērzkalns (1899–1958), apmēram divdesmit gadus vēlāk raksturojot nekustamo īpašumu tirgus situāciju *post factum*. Savā apjomīgajā un detalizētajā pētījumā par dzīvokļu būvniecību Rīgā 1913. gadā³⁸ viņš izvirzīja tēzi, ka pilsētas saimniecība šajā laikā “nepazīst [...] organizētas spekulācijas ar gruntsgabaliem”, kā piemēru minot tikai atsevišķus gadījumus, kad daži gruntsgabalu īpašnieki pārdevuši tos tālāk ar ievērojamu peļņu, un secināja, ka tolaik Rīgā “spekulācija ar gruntsgabaliem nav izveidojusies par sistēmu, kas nopietni ietekmētu dzīvokļu būvniecību.” Šādas situācijas cēloņus Bērzkalns saskatīja apstākļi, ka sistemātiskas pilsētbūvniecības politikas trūkums Rīgā esot radījis haotisku pilsētas teritorijas funkcionālo zonējumu: apbūvei paredzētajiem gruntsgabaliem blakus bieži atradušās lauksaimniecībā izmantojamās zemes bez nepieciešamajām komunikācijām. To pašu iemeslu dēļ arī apbūves gabalu cenas pilsētā esot bijušas pārspīlēti augstas. Politisko motīvu nozīmi, kas būtu saistīta ar ietekmi Rīgas pašvaldībā, ko deva nodokļu maksātāja statuss, Bērzkalns nepieminēja vispār, tāpat kā latviešu namīpašnieku konkurenci ar vācbaltiešiem. Bērzkalna pētījums, spriežot pēc autora sarakstītā ievada, bija pabeigts 1936. gadā, bet tā publicēšanas laikā starptautiskās situācijas dēļ nebija vēlams īpaši uzsvērt etniskos konfliktus Rīgas nesenoajā pagātnē.

Rīgas latviešu būvuzņēmēju darbība

Latviešu būvuzņēmēju darbības kontekstā Rīgai bija īpaša nozīme, jo šeit bija lielākais būvdarbu pasūtītāju – namīpašnieku īpatsvars un tiem piederošais kapitāls, ko izmantoja nekustamo īpašumu iegūšanai un īres namu celtniecības finansēšanai. Kopš 19. gadsimta pēdējās dekādes tieši būvniecība kļuva par to saimnieciskās darbības jomu Rīgā, kur dominēja latviešu izcelsmes uzņēmēji.³⁹ Rīgas Latviešu biedrības paspārnē sagatavotajā un izdotajā *Konversācijas vārdnīcā* situācija raksturota šādiem vārdiem: “[...] pēdējos gadu desmitos pie latviešiem lielākās pilsētās, it sevišķi Rīgā, attīstījusies diezgan plaša būvrūpniecība, kura apgroza ik gadus vairākus miljonus. Rodas centīgi uzņēmēji, visvairāk mūrnieku vai

Dzīvokļu būvniecība Rīgā 1913. gadā, in: Latvijas Universitātes Raksti. Arhitektūras fakultātes sērija 4, 1940, 2, 377.–480. lpp., šeit 433.–434. lpp.

39 VOLFARTE (kā 1. atsauce), 57. lpp.

40 Konversācijas vārdnīca

namdaru meistari, kuri nopērk gruntsgabalus, uzbūvē uz tiem ar vietēju krājkasu palīdzību namus un tad pārdod tos vēlāk ar peļņu. Viņi piedalās arī ar sekmēm pie konkurences uz kroņa un komunālu iestāžu būvdarbu iegūšanu [...], lielākā daļa no pēdējā laikā Rīgā būvētām kroņa un pilsētas ēkām celtas no latviešu uzņēmējiem.”⁴⁰ Minētais finanšu apgrozījuma apjoms būvniecības nozarē nav pārspilējums, ja ņem vērā, ka miljonos rubļu mērāmas summas veidoja latviešu kapitālistiem piederošo kredītiestāžu bilanci, un tieši šīs iestādes bija galvenais finansējuma avots latviešu namīpašniekiem un būvuzņēmējiem. Konkurence ar vācu namīpašniekiem, arhitektiem un būvuzņēmējiem izpaudās gan darba tirgus dalīšanās, gan cīņā par iespēju iegūt būvniecībai nepieciešamo finansējumu, respektīvi, kredītu.

Latviešu būvuzņēmēju aktīvā darbība Rīgā atspoguļota gan 19. un 20. gadsimta mijas laikabiedru publikācijās, gan vēlāk izdotajās atmiņās, kas izmantotas šajā pētījumā. Hrestomātiskais būvuzņēmēja Kristapa Berga (Kalniņa, 1843–1907) piemērs atspoguļots ne tikai historiogrāfijā,⁴¹ bet arī literatūrā: kā zināms, Kristapa Berga biogrāfija izmantota kā prototips modernā laikmeta latviešu uzņēmēja Krauklišu Pētera tēlam rakstnieka Augusta Deglava (1862–1922) kultūrvēsturiskajā romānā *Rīga*. Kristaps Bergs piederēja pirmās paaudzes latviešu izcelsmes rīdziniekiem, kas 19. gadsimta pēdējā ceturksnī bija ieguvuši turību, tai atbilstošu sociālo stāvokli un veidoja Rīgas latviešu pilsonības jeb buržuāzijas eliti. Bergs darbojās nekustamo īpašumu tirgū kopš 1872. gada, un gadsimtu mijā viņam piederēja apmēram divdesmit nami, ieskaitot pirmo tirdzniecības pasāžu kompleksu Rīgā, tā dēvēto Berga bazāru. Līdzīgu ainu piedāvā ieskats Berga vienaudža un vārdabrāļa, namīpašnieka un mecenāta Kristapa Morberga (1844–1928) biogrāfijā, tāpat kā nākamo paaudžu būvuzņēmēju, piemēram, Krišjāņa Ķergalvja (1856–1936) un Ludviga Neiburga (1871–1948) dzīves gājumā, kas ir atsevišķu pētījumu tēma.

Latviešu izcelsmes būvuzņēmēji un viņu celtniecības firmas minētas tā laika komerciāli informatīvajos izdevumos: 1903. un 1914. gadā publicētajās Rīgas būvniecības rokasgrāmatās (*Rigasches Bautaschenbuch*) un 19. gadsimta nogalē klajā laistajos uzziņu krājumos, t.s. būvniecības kalendāros

(*Baukalender* 1892–1895), ko izdeva Rīgas Arhitektu biedrība (*Rigasche Architekten-Verein*), kā arī 1901., 1910. un 1914. gadā publicētajās pilsētas adrešu grāmatās (*Rigasches Adressbuch*) un biogrāfiskajā vārdnīcā *Latvijas darbinieku galerija*,⁴² kas satur informāciju par personu darbību arī laika posmā pirms Latvijas valsts dibināšanas. Izmantojot šos materiālus, ir iespējams identificēt desmit no tiem apmēram 40 latviešu būvuzņēmējiem, kuri darbojās Rīgā ap 1910. gadu,⁴³ lai gan ziņas par viņu biogrāfiju bieži ir ļoti aptuvenas un tikai dažām personām ir noskaidrojami dzīves gadi. Ņemot vērā šādu būvuzņēmēju skaitu, kritiski jāvērtē Pētera Bērzkalna apgalvojums, ka “[...] latviešu namsaimnieki pirms kara savas ēkas cēluši arvienu saimnieciskā ceļā, bez būvuzņēmēja.”⁴⁴ Šķiet, ka tas ir saistīts ar attiecīgas informācijas trūkumu viņa pētījumam izmantotajos avotos, uz ko norāda arī pats pētījuma autors. Konkurences dēļ celtniecības izmaksu samazināšana visos gadījumos, kad vien tā bija iespējama, varēja likt ietaupīt arī uz būvuzņēmēja algošanas rēķina, taču var apšaubīt, ka tā būtu bijusi vispārēja prakse. Skaidru atbildi šajā jautājumā varētu dot vienīgi arhīvu materiālu izpēte, kas ļautu rekonstruēt vairāku latviešu būvuzņēmēju izpildīto pasūtījumu skaitu un struktūru, noskaidrojot privāto, valsts un pašvaldības ēku īpatsvaru veikto darbu bilancē. Turklāt Rīgas būvuzņēmēji paši nereti bija arī namīpašnieki, piemēram, būvuzņēmējam Jānim Niedrem piederēja nami Aleksandra (tagad: Brīvības) un Alberta ielā,⁴⁵ Pēterim Radziņam – nams Lielajā Ņevas (tagad: Blaumaņa) ielā,⁴⁶ būvuzņēmējam Jānim Feldmanim bija īres nams Pārdaugavā, Nometņu ielā⁴⁷ u.c.

Par to, vai latviešu namīpašnieki etniskās solidaritātes dēļ atbalstīja latviešu būvuzņēmējus, laikabiedri ir atstājuši pret-runīgas liecības. Pārsvārā Rīgā strādājošais arhitekts Bernhards Bilenšteins atzina, ka vienmēr devis priekšroku vācu amatniekiem, jo konkurence ar latviešiem šajā jomā bijusi ļoti liela.⁴⁸ Citās pilsētās, kur būvdarbu apjoms bija salīdzinoši mazāks, situācija varēja būt atšķirīga. Piemēram, Liepājā kopš 1869. gada aktīvi darbojās no Tīringas (Vācijas) ieceltojušais būvuzņēmējs Johans Vilhelms Rīge (1838–1894), izvēršot savu praksi arī visā Kurzemes guberņas rietumdaļā un Lietuvas pierobežā.⁴⁹

Latvijas darbinieku galerija 1918–1928, Rīga 1929.

43 Konversācijas vārdnīca (kā 10. atsauce), 2304. lpp.

44 BĒRZKALNS (kā 38. atsauce), 441. lpp.

45 Jānis KRASIŅŠ: Rīga – jūgendstila metropole, Rīga 1998, 128.–129., 218.–219. lpp.

46 Ibidem, 248.–249. lpp.

47 KĻAVIŅŠ (kā 34. atsauce), 533. lpp.

48 BĪLENŠTEINS (kā 37. atsauce), 55. lpp.

49 LĪGA SĀNE-ALKSNE: Ceļvedis Liepājas arhitektūrā. Versija par Liepājas arhitektūras vēsturi līdz 1940. gadam, Liepāja 1991, 40., 87. lpp.

50 KĻAVIŅŠ (kā 34. atsauce),

- 548.–549. lpp.
- 51 Citēts pēc: ALEKSANDRS JANSONS: Henrijs van de Velde Rīgā, in: Dabas un vēstures kalendārs 1974, Rīga 1973, 234.–236. lpp., šeit 235. lpp.
- 52 KRODERS (kā 42. atsauce), 446.–447., 534. lpp.
- 53 DAINA LĀCE: Rīgas 19. gadsimta arhitekti Latvijas Valsts vēstures arhīva dokumentu spoguļi, in: VALDA PĒTERSONE (galv. red.): Rīga un rīdzinieki arhīva dokumentos, Rīga 2015, 64.–94. lpp., šeit 80.–83. lpp.
- 54 OBERLENDERS (kā 25. atsauce), 24. lpp.
- 55 BĒRZKALNS (kā 38. atsauce), 439.–444. lpp.
- 56 KLĀVS PURIŅŠ: Kooperatīvais

Interesanti, ka gluži atšķirīgas atmiņas par darbu būvobjektā, kur Bīlenšteins, pēc paša atzinuma, darbojies kā būvuzņēmēja uzticības persona, arī pēc Otrā pasaules kara atstāja beļģu arhitekts Anrī van de Velde (*Henry van de Velde*, 1863–1957). Pēc viņa izstrādātā projekta Rīgā, Vaļņu ielā 22 no 1910. līdz 1912. gadam tika uzcelta Sv. Pētera baznīcas pastorāta, skolas un dzīvokļu ēka.⁵⁰ Arī pēc četrdesmit gadiem van de Velde bija saglabājis pozitīvas atmiņas par latviešu amatnieku darbu šajā objektā: tiem esot bijusi raksturīga “krietna materiāla izjūta un loģiska un intuitīva prasme lietot darbarīkus”, turklāt vietējie būvuzņēmēji šai celtni esot ieteikuši izmantot jauna veida pamatu konstrukcijas risinājumu uz pāļiem.⁵¹ Būvuzņēmējs, kura vārdu vairs neatcerējās neviens no abiem minētajiem arhitektiem, bija Pēteris Radziņš (1881–1942), kam tolaik Rīgā piederēja savs uzņēmums, kas specializējās komunālo un sabiedrisko ēku celtniecībā nepieciešamo mūrnieku darbu veikšanā. Pastorāta ēkas celtniecību Radziņš uzskatīja par vienu no saviem lielākajiem sasniegumiem, jo īpaši atgādināja par to sava uzņēmuma reklāmā, kas tika publicēta septiņpadsmit gadus pēc šī nama uzbūvēšanas.⁵²

Šis tomēr nav vienīgais gadījums 20. gadsimta sākumā, kad lielu sabiedrisko ēku celtniecībā bijuši iesaistīti dažādu tautību arhitekti, būvuzņēmēji un amatnieki. Piemēram, Rīgas Biržas komercskolas ēkas, kuras projekta autors bija arhitekts Vilhelms Bokslafs (*Wilhelm Bockslaff*, 1858–1945), celtniecības finanšu atskaites dokumentācijā, kas sagatavota 1905. gadā, redzams, ka būvuzņēmēja Krišjāņa Ķergalvja vadībā šeit būvdarbus izpildījuši vismaz astoņi vācu un četri latviešu amatnieki.⁵³ Multiethniskajā Rīgas vidē šāda situatīva, saimniecisko apsvērumu noteikta sadarbība, neraugoties uz etniskajām atšķirībām un konkurenci darba tirgū, 20. gadsimta sākumā bija ierasta parādība.⁵⁴ Vienlaikus, kā jau minēts iepriekš, dažādo etnisko kopienu saskarsmē ikdienas dzīvē saglabājās stabils “paralēlās realitātes” stāvoklis. Bet kāda bija situācija kredīta tirgū, vai arī šeit dominēja apsvērumi, kas saistījās ar kredīta ņemēju un devēju tautību?

Nekustamo īpašumu kreditēšanas sistēmas organizāciju Rīgā 20. gadsimta sākumā savā pētījumā tuvāk raksturojis Pēteris Bērzkalns,⁵⁵ kā jau minēts, īpaši neuzsverot etnisko motīvu

lomu kredīta izsniegšanā. Kredīta izsniegšanas un pieejamības nosacījumi bija atkarīgi no kredītiestāžu statūtos fiksētajiem principiem, tajā skaitā arī no izsniedzamo summu ierobežojuma, un no tā, vai kredītiestāde ļāva savam klientam dzēst gruntsgabala iegādei ņemto aizdevumu ar cita kredīta naudu, kas bija saņemta ēku būvniecībai. Tieši šāda bija latviešiem piederošu kredītiestāžu aizdevumu politika nekustamā īpašuma jomā, tādēļ ievērojama daļa no jaunieceltajiem namiem faktiski piederēja pašām kredītiestādēm. Rīgas vācu kredītiestādes šādu pieeju nepraktizēja. Turpretim citi autori īsi pēc Pirmā pasaules kara beigām atzina, ka “Latvijas savstarpējā kredīta biedrībās biedru tautībai piekrīt milzīga loma, jo šē pastāv antagonisms starp vāciešiem un latviešiem. Saprotams, ka pie tādām saasinātām attiecībām kredītiestāde ar noteiktu tautisku raksturu nepiekops savu pretinieku intereses. Latviešu savstarpējā kredīta biedrības apkalpo pirmā kārtā latviešu rūpniecību, tirdzniecību un namu būvniecību.”⁵⁶ Arī padomju historiogrāfija visumā piekrita tam, ka celtniecības darbu kreditēšanā tika ievērots nacionālais princips, atzīmējot, ka 19. gadsimta beigās šajā nozarē dominēja Rīgas vācu kredītiestāžu piešķirtie aizdevumi, bet pēc 1905. gadā tos izstūma latviešiem piederošais kapitāls.⁵⁷ Tēze par to, ka latviešu namīpašniekiem nepieciešamais būvkredīts bija pieejams galvenokārt latviešiem piederošajās krājaizdevu sabiedrībās, sastopama arī mūsdienu vēsturnieku pētījumos.⁵⁸ Būtisku niansi izpratnei par nekustamā īpašuma kreditēšanas sistēmu šajā laika posmā piedāvā mums jau pazīstamais arhitekta Bernharda Bīlenšteina atmiņu materiāls.⁵⁹ Viņš norāda, ka Rīgas vācu bankas netieši finansējušas arī latviešu būvuzņēmējus, jo latviešu kredītiestādes nodeva tālāk tajās deponētās izsniegto aizdevumu garantijas obligācijas, saņemot no vācu bankām pret šo nodrošinājumu naudas aizdevumu, kas savukārt tika izsniegts latviešu namīpašniekiem atkārtota kredīta veidā. Tas liek pārvērtēt priekšstatus par sīvo etnisko konkurenci šajā jomā.

Latviešu un vācu antagonisma permanento un nenovēršamo klātbūtni Baltijas guberņu sabiedrības dzīvē argumentēti apšaubīja statistiķis un publicists, viens no 20. gadsimta sākuma latviešu kreisajiem intelektuāļiem Mārgers Skujenieks (1886–1941). Apcerējumā *Nacionālais jautājums Latvijā*, kas

- un tirdznieciskais kredīts
Latvijā, Rīga 1920, 33. lpp.
- 57 KRASTIŅŠ (kā 4. atsaucē),
59.–62., 160.–163. lpp.
- 58 VOLFARTE (kā 1. atsaucē),
57. lpp.
- 59 BĪLENŠTEINS (kā 37. atsaucē),
55. lpp.
- 60 MARGERS SKUJENIEKS:

iznāca Anša Gulbja apgādā Pēterburgā 1913. gadā,⁶⁰ Skujenieks pamatoja uzskatu, ka nacionālās cīņas retorika latviešu presē ir tikai aizsegs latviešu sīkpilsonības ekonomiskajām interesēm, proti, konkurencei par tirdzniecības preču patērētājiem. Šāds “veikaliskais nacionālisms” turpretim nav vajadzīgs latviešu pilsonības elitei, kuru ar vācu pilsonību Rīgā un citās pilsētās vieno kopīgas politiskās intereses un nepieciešamība pretoties rusifikācijas spiedienam, kas izpaužas arī kā ierobežojumi iegūt noteiktus amatus valsts iestādēs. Plaši izplatītais naids pret vācbaltiešiem, pēc Skujenieka domām, sakņojās latviešu zemnieku un sīkpilsoņu psiholoģijā, tās ir paliekas no tā laika, kad latviešu zemnieki konkurēja ar muižu lauksaimnieciskajā ražošanā, bet šī tendence izzudīs, palielinoties turīgo latviešu pilsētnieku skaitam. Turpmākie notikumi 20. gadsimta Latvijas vēsturē Skujenieka prognozi tomēr nevarēja nedz apstiprināt, nedz noraidīt.

Secinājumi

Latviešu būvuzņēmēju aktīvā darbība Rīgā un arī provinces pilsētās bija viena no modernizācijas procesa izpausmēm Baltijas provinču sabiedrībā 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā. Tās pamatu veidoja gan labvēlīgā ekonomiskā konjunktūra, gan politiska rakstura cēloņi: namīpašuma ieguve pilsētā deva vēlēšanu tiesības.

Līdz ar to latviešu būvuzņēmēju aktivitātes apvienoja etniskās un sociālās emancipācijas mērķus, kas pakāpeniski veidoja pamatu latviešu pilsonības attīstībai. Saglabājot piesaisti latviešu tautībai un kultūras videi, būvuzņēmēji veicināja topošās nācijas ekonomisko idejisko attīstību.

Ikdienas dzīves praksē latviešu būvuzņēmēji sadarbojās ar vācu un krievu arhitektiem, kas darbojās Rīgā vai arī nāca no Sanktpēterburgas. Šajā līmenī nebija vērojama Rīgas etniskajai videi raksturīgā norobežošanās savas kopienas ietvaros, kas tomēr palika spēkā līdz pat Latvijas valsts izveidošanai un savā ziņā turpinās arī mūsdienās.

Between Modernisation and Nationalism: Latvian Building Contractors in late 19th and early 20th century¹

Mārtiņš Mintauris

Building contractors have been largely overlooked by researchers examining the history of Latvian architecture. Attributions of architectural styles and assessments of urban construction approaches have dominated the historiography of Riga's history in the late 19th and early 20th century. Since the 1970s, researchers have been examining questions related to the political, social and economic aspects of the city's history during the period. The profession of building contractor at the turn of the 20th century, which marked the peak of Riga's industrial era, embodied a juncture of economic, social and architectural life, merging, reflecting and projecting these sectors as a manifestation of urban development.

In 1913, Riga was one of the largest industrial centres of the Russian Empire. The total population was 472 611, out of which three quarters (73.5%) accounted for the three largest ethnic groups, namely, Latvians (191 956 or 40.6% of Riga's residents), Russians (96 421 or 18.8%) and Germans, or rather Baltic Germans (66 923 or 14.1%). In the early 20th century, the residents of Riga formed a conglomeration of ethnic communities that interacted in the public space, whilst preserving the autonomy of their cultural life. However, the building contrac-

¹ This article has been prepared within the framework of the National Research Programme "Latvia's Heritage and Future Challenges for the Sustainability of the State" project "The Significance of Documentary Heritage in Creating Synergies between Research and Society" (Project No. VPP-IZM-2018/1-0022).

tors' activity of the period indicates that they were equally represented in the public and private sector, and ethnic boundaries did not play a role in their work either.

Building constructors were part of a system of private entrepreneurship that, together with home-owners and architects, comprised the backbone of the building industry. According to the official statistical data of the Russian Empire on the ethnic breakdown of Riga's home-owners in 1912, 37.9% were Latvians, 35.2% Germans, and 11.2% Russians. Data about building contractors can be found in archives, as well as Riga City address books and the so called "Building calendars" – a rather peculiar category of published materials, which forms the basis of this study.

The building contractors' vibrant activity at the turn of the 20th century was one of the manifestations of the modernisation process, driven by the favourable economic and political conditions. The activity of Latvian building contractors consolidated the goals of ethnic and social emancipation, forming a basis for further economic and cultural development of Latvian citizenship. In their daily work, Latvian building contractors collaborated with Riga-based German and Russian architects. In this sector, there were no signs of isolationist tendencies observed across the ethnic groups of Riga City in other spheres.

Latviešu aizmirstā intelīģences daļa 19. gs. otrajā pusē – virsnieki: nacionālais jautājums

Ēriks Jēkabsons

19. gadsimta vidus un otrā puse Latvijas vēsturē pirmām kārtām iezīmējās ar strauju latviešu nācijas pašapziņas pieaugumu jeb nacionālo atmodu un tālāko nācijas pašapziņas ģenēzi, ko vadīja intelīģence – tautas izglītotā daļa (skolotāji, literāti, žurnālisti u.c.), kas nepārvācojās vai nepārkrievojās, kā tas bija noticis citu reģiona tautu vēsturē pirms tam, bet apzinājās sevi par piederīgiem tautai, par mērķi izvirzot tās sociālā stāvokļa uzlabošanu. Intelīģences nozīme 19. gadsimta otrajā pusē Latvijas vēsturē ir skaidri saskatāma un samērā labi aplūkota (jaunlatviešu kustība, Rīgas Latviešu biedrība, “Jaunā strāva” u. c.),¹ taču šajā stāstījumā praktiski neiekļaujas ļoti būtiska, kaut salīdzinoši neliela minētās intelīģences daļa – Krievijas armijas kadra virsnieki latvieši. Turklāt neraugoties uz to, ka eposa “Lāčplēsis” autors arī piederēja tieši pie šīs grupas un tas arī tiek atzīts, faktiski tiek runāts vienīgi par viņu, tikai garāmejojot pieminot dažus citus ar Andreju Pumpuru saistītus virsniekus. Bet 19. gadsimta otrajā pusē latviešu tautā notiekošie sabiedriskie procesi ietekmēja arī militārajā dienestā esošos, un it īpaši izglītos – savvaļņiekus un virsniekus, sevišķi – garnizonos Baltijas guberņā, kur viņu bija samērā daudz. Tāpēc varam runāt par “aizmirsto” intelīģences daļu, jo tiek pieņemts, ka specifiskā izglītība, kas bija jāapgūst, lai kļūtu par virsnieku, līdz ar Krievijas dienesta īpatnībām, milzīgajiem attālumiem u.c. apstākļiem nosaka – minētā

1 Sk., piemēram: ARVEDS ŠVĀBE: Latvijas vēsture. 1800–1914, Upsala 1958; Latvija 19. gadsimtā. Vēstures apceres, Rīga 2000; KRISTĪNE VOLFĀRTE: Rīgas Latviešu biedrība un latviešu nacionālā kustība no 1868. līdz 1905. gadam, Rīga 2009; VĪTA ZELČE: Jaunlatvieši, in: Latvija un latvieši, II sēj., Rīga 2018, 309.–335. lpp., u.c.

personu grupa atradās ārpus latviešu un pat Latvijas sabiedrības. Starp citu, līdzīga situācija ir arī igauņiem, nedaudz atšķirīga somiem, lietuviešiem un poļiem, taču arī šajā gadījumā attieksme zināmā mērā ir līdzīga.

Patiesībā latviešu izcelsmes virsnieku darbība arī nacionālās atmodas kustībā bija ievērojami plašāka, neraugoties uz minētās grupas specifisko raksturu, kas to tiešām lielā mērā ierobežoja. Arī latviešu atrašanās militārajā dienestā līdz 19. gadsimtam bija ļoti ierobežota, galvenokārt jau sakarā ar sociālo izcelsmi (absolūtais vairākums – zemniecība). Taču jau kopš viduslaikiem ir ziņas, ka atsevišķi latvieši ir sevi parādījuši no labākās puses dažādu kaimiņvalstu armiju dienestā.² Līdz šim Latvijas historiogrāfijā jautājums skarts vienīgi epizodiski un vispārīgi, tomēr tas neapšaubāmi pelna ievēribu vairāku iemeslu dēļ. Pirmkārt, līdzšinējās zināšanas par latviešu tautības virsniekiem Krievijas armijā ir tikai fragmentāras un balstās galvenokārt uz vēlāk Latvijas armijā dienējušo personu dzīves datiem, taču viņu nozīme un nopelni Krievijas vēsturē ir patiesi ievērojami. Otrkārt, šīs kategorijas cilvēku sasniegumu izpēte ļauj pilnvērtīgāk analizēt visas tautas vēsturisko attīstību tādā pašā mērā, kā, piemēram, civilo augstāko izglītību ieguvušo cilvēku darbības analīze, kā arī izziņāt viņu līdzdalību atsevišķos notikumos un procesos (piemēram, latviešu strēlnieku vienību darbība Pirmajā pasaules karā, Latvijas Neatkarības karš – pat vairāk). Kopumā līdz Pirmajam pasaules karam par Krievijas armijas kadra virsniekiem kļuva apmēram 900–1000 latviešu (neskaitot rezerves virsniekus – praporščikus). Apmēram puse no viņiem junkurskolas beidza 19. gadsimtā.

Raksta mērķis – īsi raksturot minētās grupas (vairāki simti cilvēku) rašanās cēloņus un raksturu, kā arī tās locekļu tiešo un netiešo darbību, kas apliecina saikni ar savu tautu un viņu noskaņojumu; demonstrēt, ka virsnieku nacionālās pašapziņas līmenis, kas lielā mērā noteica viņu dalību un nozīmi 19. gadsimta otrās puses latviešu sabiedriskajā un pat politiskajā dzīvē, bija ievērojams, un A. Pumpura gadījums nav absolūts izņēmums. Ierobežotā apjoma dēļ rakstā aplūkotas norises no šīs grupas izveides laika 19. gadsimta 70. gados līdz 20. gadsimta sākumam, neskarot 1905. gada revolūcijas notikumus, kas jāskata atsevišķi.

Vispārējā situācija

1861. gadā Krievijas Kara ministrija uzsāka bruņoto spēku reformas, kuru mērķis bija armijas modernizēšana un Krimas kara laikā skaidri saskatāmās Krievijas militārās atpalicības likvidācija. Reformas ietvēra rekrutēšanas principa nomaiņu ar vispārējas karaklausības ieviešanu, apmācītas rezerves izveidi, 15 kara apriņķu izveidi, bruņojuma modernizēšanu utt. Tika uzsākta arī virsnieku sagatavošanas iestāžu reforma. Idejiski novecojusī iepriekšējā virsnieku sagatavošanas sistēma (tajā vairums virsnieku par tādiem kļuva pēc izdienas gadiem karaspēka daļās) tika nomainīta ar jaunu – divgadīgām karaskolām un junkurskolām. Pirmajās joprojām uzņēma galvenokārt muižnieciskas izcelsmes personas vai virsnieku dēlus pēc kadetu korpusos iegūtas izglītības, bet otrajās, kurās bija divgadīgs apmācību kurss (salīdzinājumā ar karaskolām – vienkāršāks, ar zemākām vispārējās izglītības prasībām, piemēram, tajās nemācīja svešvalodas), kandidātu sociālā izcelsme vairs nebija būtiska – visu noteica izglītība un spējas. Kaut arī militārajās izglītības iestādēs formāli vairs nebija izcelsmes rakstura ierobežojumu, pirmkārt, tajās uzņēma militāro ģimnāziju vai civilo ģimnāziju beidzējus, otrkārt, tomēr pastāvēja virkne uzņemšanu regulējošu nosacījumu, kuri ierobežoja un faktiski padarīja neiespējamu vienkāršo kārtu pārstāvju iestāšanos. Tādējādi arī latviešiem, kas diezgan lielā vairākumā nāca no zemnieku kārtas, atlika junkurskolas (atskaitot virsnieku dēlus, kādu pakāpeniski kļuva arvien vairāk). 60.–70.gados kājnietu junkurskolas tika izveidotas Viļņā un Maskavā, Varšavā, Kijevā, Odesā, Čugujevā, Rīgā, Kazaņā, Tiflisā un Irkutskā (bija arī vēl kavalērijas junkurskolas, taču aplūkojamajā laika periodā latvieši starp junkuriem sāka parādīties tikai 20. gadsimta sākumā). Uzņēma tajās arī nepilnu vidējo izglītību ieguvušos jeb savvaļnieka pārbaudījumu nokārtojušos, un tas pavēra iespēju mācīties daudziem latviešiem, igauņiem u.c. (atsevišķi latvieši virsnieka statusu Krievijas armijā bija ieguvuši arī t. s. rekrūšu sistēmas laikos, taču šeit viņu darbība netiek aplūkota, jo runa bija par citu vēsturisko situāciju).

1896. gadā virsnieks Aleksandrs Vinters latviešu periodikā detalizēti izskaidroja virsnieku dienesta priekšrocības un latviešu motīvus, izvēloties šo profesiju: “Lai gan latvju tauta ir viena no lielās krievu tautas vismazākām māsām, tad taču latvju dēli cenšas nopietni vien stāties cienīgi blakām lielās tēvijas visrosīgākiem darbiniekiem. Ik gadus pavairojas to latviešu skaits, kas vai nu iegūst kādu zinātnisku grādu vai kuriem tiek uzticēts viens vai otrs svarīgāks amats valsts dienestā [...] nav mazums latvju jaunekļu, kas iestājas kara dienestā ar nolūku turpināt tur savu dzīves gaitu, ziedot savus spēkus armijai. It sevišķi daudz ir to, kuriem nav līdzekļu pie rokas, lai sasniegtu universitātu

- 3 ALEKSANDRS VINTERS: Kāds vārds par savvaļniekiem un virsnieku kārtu, in: Mājas Viesa Mēnešraksts 10 1896, 764.–769. lpp.; 12, 907.–910. lpp.
- 4 Sīkāk sk.: Ēriks Jekabsons: Latviešu tautības virsnieki Krievijas armijā 19. gs. otrajā pusē–1907. gadā, in: Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 1, 2006, 74.–109. lpp.

vai citu augstskolu izglītību un kuri tomēr nerimst cenzdamies nākt kā sakot “ļaudīs”, iegūt labāku stāvokli sadzīvē. Liela daļa no šādiem censoņiem nu piegriežas kara dienestam, jo tur vieglāki iespējams ar maz līdzekļiem, pie labas veselības, uzcītības un gara dāvanām tikt uz augsta jo augsta pakāpiena sadzīvē, vai nu paliekot vienmēr virsnieka kārtā, vai pārejot vēlāk uz citu dienesta arodu, jo cik dažā labā vietā, piemēram, policijas resorā, tiek kara dienestā bijušiem vispāri dota priekšroka.”³

Krievijas armijas virsnieki dalījās obervirsniekos jeb oberoficieros (podporučiks, poručiks, štābkapteinis, kapteinis, kavalerijā – attiecīgi kornets, poručiks, štābrotmistrs, rotmistrs), štābvirsniekos (apakšpulkvedis, pulkvedis) un ģenerāļos. Taču pirmā virsnieku pakāpe bija praporščiks, ko varēja iegūt savvaļnieki, nokārtojot vienkāršotu zināšanu pārbaudījumu un tiekot paaugstināti par praporščikiem rezervē (ja kāds no viņiem vēlējās turpināt dienestu miera laikā, viņam bija jānokārto pilns virsnieka zināšanu pārbaudījums karaskolā vai junkurskolā).

Faktiski podporučika jeb pirmās kadra virsnieka dienesta pakāpes iegūšana konservatīvajā Krievijas sabiedrībā ievērojami mainīja personas statusu, piešķirot viņam personālā muižnieka statusu, savukārt apakšpulkveža pakāpi sasniegušie ieguva dzimtmuižnieka statusu. Dienests deva iespēju ieņemt noteiktu vietu sabiedrībā, turklāt pēc atvaļināšanas bija iespēja ieņemt atbildīgu amatu arī valsts civilajā resorā vai privātajās struktūrās, daudzi, formāli atrodoties aktīvajā dienestā, tika piekomandēti policijai, kur gadiem ilgi pildīja atbildīgus amatus. Tāpat dienests nodrošināja ievērojamu pensiju pašam un pēc nāves – tuviniekiem. Būtībā tā bija pieejama iespēja latviešu zemniekiem nodrošināt saviem dēliem labu izglītību un samērā labu stāvokli konservatīvajā un arhaiskajā cariskās Krievijas sabiedrībā, jo par mācībām junkurskolās, atšķirībā no civilajām vidusskolām un augstskolām, nebija jāmaksā.

19. gadsimta otrajā pusē Krievijas armija bija iesaistīta bruņotos konfliktos Krimā ar Lielbritāniju (50. gados), Balkānos ar Osmaņu impēriju (Turciju), vairākus gadu desmitus – Vidusāzijas iekarošanā, gadsimtu mijā – t. s. Bokseru dumpja apspiešanā Ķīnā jeb karā pret šo valsti. Visos konfliktos piedalījās arī latvieši, turklāt sākot ar karu pret Turciju, – arī kā virsnieki.⁴

Latviešu tautības virsnieki un nacionālais jautājums

Jākonstatē, ka lielākā daļa latviešu virsnieku par dzīvesbiedrēm izvēlējās vai nu krievu (galvenokārt) vai vācu tautības sievietes. Visbiežāk viņas bija piederīgas pie krievu (nebija retums arī viņu radniecība ar virsniekiem – meitas, atraitnes utt.) vai vācu, retāk – poļu, gruzīnu u. c. tautu aristokrātu dzimtām. Laulībās ar krievietēm dzimušie bērni gandrīz vienmēr tika arī kristīti pareizticīgo baznīcā (zināms izņēmums bija Rīgā izvietotā 116. kājnieku pulka apakšpulkvedis Reinis Baumanis un 1905. gadā par apakšpulkvedi paaugstinātais Augusts Misiņš 21. Austrumsibīrijas strēlnieku pulkā, un vēl daži virsnieki, kuru krievu tautības kundzes un bērni bija luterticīgi). Pie retajiem izņēmumiem, kas apprecējās ar latvietēm un tātad arī ģimenē, visticamāk, turpināja lietot latviešu valodu, piederēja štābkapteinis Andrejs Pumpurs, kurzemnieks – pulkvedis Ansis Štreimanis (sieva – Matilde Glāzīte), vēlākais ģenerālmajors Jānis Buivids (sieva – Henriete Celmiņa) un vēl daži virsnieki.

Dienesta laikā Krievijas armijā daudziem tika krieviskoti vai vāciskoti arī uzvārdi, piemēram, “Kalning”, “Grauding” u. c., nemaz nerunājot par vārdiem un tēvvārdiem: Jānis – Ivans vai Johans, Toms – Foma, Bērtulis – Varfolomejs, Juris – Georgijs jeb Jegors, Teodors – Fjodors, Kristaps – Hristofors, Krišjānis un Krustiņš – Hristians, Indriķis – Heinrihs, Miķelis – Mihails, Jēkabs – Jakovs, Atis – Oto, Voldemārs – Vladimirs, Vilis jeb Vilhelms – Vasīlijs, Matīss – Matvejs, Ērmanis – Hermanis (Germans), Ansis – Hanss vai Antons, Arturs – Artemijs, Brencis un Bernhards – Boriss, Kārlis – Kirils, Fricis – Francis, Mārcis – Morics, Pidriķis – Frīdrihs vai Fjodors (pulkveža F. Cukura gadījums) utt. Dažkārt vārdi tika mainīti, iespējams, stājoties laulībā, piemēram, 1883. gadā, pabeidzot Rīgas junkurskolu, podpraporščiks Kārums vēl bija Kārlis Johana dēls, bet jau pēc dažiem gadiem – Sergejs Ivana dēls, kaut arī pats saglabājis piederību luterticībai. Poručika Sergeja Kāruma (dzimis Kārlis Kārums) dēls Leonīds bija precējies ar krievu rakstnieka Mihaila Bulgakova māsu (tēls darbā “Baltā gvarde”), kara laikā sasniedza kapteiņa, bet baltajās armijās – pulkveža pakāpi, pēc tam dienēja Sarkanajā armijā un nomira Padomju Savienībā 1968. gadā. Viņa pēcnācēji pat neapzinājās savu patieso izcelsmi. L. Kāruma meita Irīna 60. gados liecināja: “Mana māte patiešām apprecējās ar virsnieku (manu tēvu); uzvārds viņam vāciskas izcelsmes – Kārums, taču viņš bija krievs.”⁵

5 BORIS SOKOLOV:
Tri ljubvi Mihaila
Bulgakova.
Pieejams: [https://
biography.
wikireading.
ru/176823](https://biography.wikireading.ru/176823) (skatīts
03.04.2020).

- 6 Rossijskij Gosudarstvennyj Vojenno-Istoricheskij arhiv (turpmāk – RGVIA), 409 f., 1 op., 24356 d., 1–8 l.
- 7 RGVIA, 400 f., 17 op., 12864 d. (J. Augusta dienesta dokumenti), 189–192 l.
- 8 RGVIA, 409 f., 1 op., 264–941 d., 1–4 l. (A. Klusiņa dienesta gaitu saraksts).
- 9 Sk.: FRICIS MĪLENBAHS: Latvieši un latvietes Krievijas augstskolās, Jelgava 1908, 13. lpp.
- 10 RGVIA, 409 f., 1 op., 317–122 d. (V. Kannenberga dienesta gaitu saraksts), 292–293 l.
- 11 Vidzemes Latviešu Avīzes 09.11.1868.

Daži – pārgāja pareizticībā, atsevišķos gadījumos arī mainot vārdus un pat uzvārdus. Piemēram, Romualds Taškāns kļuva par Romānu Taškanovu.⁶ 1892. gadā dienestā 97. kājnieku pulkā Daugavpilī iestājās Daugavpils reālskolu beidzis puisis uzvārdā Augusts (cēlies no Kurzemes guberņas zemniekiem) un pēc diviem gadiem sāka mācības Viļņas junkurskolā. Dažas dienas pirms skolas beigšanas – 1896. gada jūlijā viņš tika “saskaņā ar savu gribu pievienots grieķu – austrumu pareizticīgajai baznīcai un nosaukts par Jevgēņiju.” Turklāt vēl pēc dažiem gadiem tika mainīts arī J. Augusta (Avgustus) tēvvārds – no Kristapa (Hristofora) uz Fjodoru.⁷

Taču pastāvēja arī izņēmumi. Pie dzimtmuižniecības piederēja, piemēram, brāļi Armīns un Miķelis (Mihails, gāja bojā karā pret Japānu) Klusiņi (Armīna uzvārds oficiāli tika rakstīts nominatīvā kā “Klussinš”, saglabājot latvisko galotni, kas jāatzīst par ļoti neparastu, turklāt viņš savu latvisko izcelsmi uzsvēra, arī atrodoties krievu emigrācijā pēc Otrā pasaules kara), un vēl vairāki latviešu izcelsmes virsnieki. Brāļu Klusiņu gadījumā izskaidrojums ir vienkāršs: pirmkārt, tiesības uz dzimtmuižniecībai piekrietošo civildienesta rangū bija sasniedzis viņu tēvs – ievērojamais latviešu atmodas darbinieks un publicists Miķelis Klusiņš, kurš strādāja par vācu valodas skolotāju kadetu korpusos Pleskavā un Kijevā, turklāt, šķiet, arī viņa sieva piederēja šai kārtai, tāpēc arī abi dēli – virsnieki – bija Pēterburgas guberņas dzimtmuižnieki.⁸ Līdzīga situācija izveidojās ar Vasiliju Kannenbergu, kura tēvs Rihards uzreiz pēc veterinārijas studijām Tērbatas Universitātē 1865. gadā uzsāka veterinārārsta karadienestu Turkestānas artilērijas brigādē, pēc tam Sibīrijas kazaku daļās, bet no 1877 gada – Leibgvardes pulkā Pēterburgā.⁹ Viņa dēli – pulkveži Jēkabs un Vasilijs – bija piederīgi attiecīgi Tveras un Pēterburgas guberņas muižniecībai un, jādomā, uzskatīja sevi par krieviem.¹⁰ Tāpat īpašs ir Vidzemes guberņas zemniecībai piederīgā, bet vēlāk dzimtmuižnieka titulu ieguvušā Oto Pasiša gadījums. Dzimis Vidzemē, Diķeru muižas zemnieka Jēkaba Pasiša ģimenē (1868. gadā izpirka “Vinges” mājas¹¹), puisis mācījās guberņas ģimnāzijā Rīgā (nepabeidza), līdz 1883. gadā iestājās un 1886. gadā beidza Viļņas junkurskolu (vēlāk – 20. gadsimta sākumā, dienesta laikā Galvenajā štābā

Pēterburgā, viņš pabeidza Pēterburgas Arheoloģijas institūtu). No dzimtas nāca vēl vairāki ievērojami sabiedriski darbinieki, pirmkārt – atmodas dalībnieks, pareizticīgo mācītājs Vladimirs Pasītis (atzīmēts, ka arī ieguvis piederību dzimtmuižniecībai) un Oto brālis – pareizticīgo mācītājs Romāns Pasītis, turklāt jāpiebilst, ka pats Oto Pasītis saglabāja piederību luterticībai. Arī dienesta laikā uzturēja samērā aktīvas attiecības ar latviešu presi un sabiedrību.¹² Visu mūžu sevi par latvieti deklarēja muižas pārvaldnieka, Kurzemes guberņas goda pilsoņa ģimenē Jaltā (Krimā) dzimušais Aleksandrs Lignavs (Lignau), kurš pēc Maskavas karaskolas pabeigšanas 1898. gadā dienēja Leibgvardes Volīnijas pulkā.¹³ Tomēr kopumā atrautība no dzimtenes vides neapšaubāmi veicināja pārkrievošanos.

Vēl 20. gadsimta 20. gados, kad Latvijas armijā dienēja daudzi šādi virsnieki, tika konstatētas viņu trūcīgās latviešu jeb dzimtās valodas zināšanas. Piemēram, pulkvedim Eduardam Jaunitam atestācijā par 1920. gadu Aviācijas parka komandieris atzīmēja: “Latviešu valodu aizmirsis un tagad ar lielu centību pārmācās”,¹⁴ bet kapteinis Jānis Rulliņš vēlāk atcerējās, ka 1921.–1922. gadā Karaskolas inženierzinātņu pasniedzējs, tikko no Krievijas atgriezies pulkvedis Pēteris Irbe nodarbībās runājis par pagaidu tilta pāļiem kā par “laicīgajiem stabiem” (acīmredzot burtisks termina tulkojums no krievu valodas “vremennyje stolby”) un palicis atbildi parādā, kad viņam uzdots jautājums, vai pastāv arī “garīgie stabi” (J. Rulliņš atzīmēja, ka “viņam bijusi liela pieredze savā priekšmetā, bet ar latviešu valodu gājis pavāji, viņa stundās bijis daudz jautrības”).¹⁵

Iemesls valodas nezināšanai neapšaubāmi bija ilgā atrautība no valodas vides. Tās dēļ neērtā situācijā pēc vairākus gadu desmitus ilga dienesta Bobrujskā un Permā 1906. gadā nonāca atvaļinātais apakšpulkvedis Ernests Karlsbergs, kurš tika ievēlēts Krievijas Valsts domē, turklāt daļa latviešu sabiedrības viņam tieši pārmeta sliktās latviešu valodas zināšanas. 1908. gada oktobrī Liepājas latviešu prese atreferēja viņa intervijā Rīgas krievu preseī sacīto: “Kas zīmējas uz manu izdaudzināto valodas neprašānu, kuru tā izklieguši mani tautieši no kreisā lēģera, tad es to nenoliedzu. Pa latviski es runāju un rakstu tā, kā runāja un rakstīja latvieši 30 gadus atpakaļ, kad es še dzīvoju un mācījos Rīgas junkuru skolā. Tad bija cita pareizrakstība un

12 RG VIA, 408 f., 1 op., 6572 d., 29 l.; 400 f., 21 op., 3924 d., 146 l. (O. Pasiša dienesta dokumenti); Zemkopis 26.05.1899.

13 RG VIA, 409 f., 1 op., 19159 d., 18–26, 28 l. (A. Lignava dienesta dokumenti).

14 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 5601. f., 1. apr., 2481. (E. Jaunita dienesta gaitu saraksts, 1920. g.), 29. lp.

15 JĀNIS RULLIŅŠ: [Atmiņas], in: Dievs. Tēvija. Pulks. 1. Jātnieku pulks. (Sast. A. Liepiņš), B.v. 1980, 85. lpp.

tika lietoti tikai latviešu tautiski vārdi, visas tautas darījums. Pa šo laiku ir izgudrojuši, labāk sakot, izkaluši daudz jaunu vārdu, kuri varbūt nekad nepaliks par visu latviešu īpašumu, vārdu, kuri pārāk atšķiras no tādām tautas darījumu pērlēm, kā dziesmas, pasakas, teikas. Šo mūsu tautas garam svešo jauninājumu es neatzīstu.”¹⁶

Rakstnieks Ernests Kārklīšs (Zeltmatis), kurš gadsimtu mijā apceļoja Vidusāziju, tur sastapās ar kādu vecāku latviešu tautības virsnieku, kuru savā dokumentālajā darbā raksturoja šādi: “Es šē iepazīnos ar kādu latviešu ģimeni un tā sadraudzējamies, ka žēl šķirties, ka netikas ne projām braukt – un nelaiž ar’..Viņš ir vietējā kājnieku bataljona oficiers, podpalkavnieka činā, un viņa – bijuse skolotāja pie bataljona komandiera bērniem: viņi nesen apprecējušies [...] Nejauši dabūju zināt, ka šejienes bataljonā esot kāds oficiers vācietis, [Heinrihu] Lingotu viņu saucot. Es tūliņ domāju, vai tik tas nav latvietis, un tādēļ apņēmos pirms aizbraukšanas to apmeklēt. Izzinājis viņa adresi, aizgāju pie viņa dzīvoklī. Mani saņēma pusmūža vīrietis ne visai liela auguma, ar parasto nopietni laipno seju, kādu sataisa, svešus saņemot. Es viņu uzrunāju pa latviski – un Tev vajadzēja redzēt, kā viņa ģimja vaibsti uz reiz pārvērtās, kā viņa drusku iekritušās acis uzliesmoja zem tumšajām uzacīm! Sirsnīgi viņš spieda manu roku un turēja to ilgi, runādams dažus saraustītus vārdus. Varēja redzēt, ka viņš ļoti priecājas; viņš bija manāmi uzbudinājies. Mēs iegājām runādami diezgan glīti ierīkotā salonā, kur Eiropas kultūra draudzīgi apskāvās ar orientālisko; eiropiešu stilā pagatavotie krēsli un atzveltņi bij pārvilkta ar Buhāras raibi krāsaino samtu, uz lielajām aziātiešu grīdsegām, kas apsedza bezmaz visu istabas klonu, bija parastās eiropiešu istabas lietas, pie sienām gleznas un aziātiski audumi [...] Viņi tiešām abi divi priecājās ar mani iepazīnušies, nevis tāpēc, ka es tas biju, bet tāpēc, ka es biju latvietis. Viņi sen nebija neviena tautieša sastapuši, un tādēļ katris latvietis ir tik mīļš ciemiņš, katra valodas skaņa tik salda, patīkama. [...] Es neatceros redzējis tik laimīgu laulātu pāri. Viņš gan par viņu ir daudz vecāks, viņam būs pie 40 gadu un viņa par kādiem 18 gadiem jaunāka, bet starp viņiem liekas valdam pilnīga saskaņa un uzticība. Lingots ir diezgan pārticis vīrs, viņam ir pašam šē sava māja ar lielu zemmes gabalu un dārzu. Kopš sešiem gadiem viņš

pārvests uz šejieni. Patēlošu Tev, ko viņš stāsta par savu dzīvi, kas itin brangi raksturo mūsu svešumā aizgājušo tautiešu stāvokli un apstākļus, kuriem tie padoti aiz sabiedriskās dzīves prasījumiem: Es jau kā poručīks atstāju dzimteni – apmēram tā viņš stāstīja – un tiku pieskaitīts pie kāda mazā pilsētiņā noņemta bataljona. Dzīve tur bija visai vienmuļa, garlaicīga; draugu nekādu nebija, tikai biedri un daži pazīstami, kur pa reizei satikos. Ar dzimteni man nekāds intīms sakars nebija. Pamazām es atsvešinājos no savas tautas, jeb labāk sakot, paliku vienaldzīgs, jo pavisam aizmirsis to nekad neesmu, aizvien domāju griezties uz Baltiju atpakaļ, arī tagad vēl, jo mana apkārtnē man nesimpatizēja, nevarēju ar to īsti iedzīvoties. Kad vēlāk tiku pārcelts uz kādu Kaukāzijas stepju pilsētu, kur tuvāk iepazīnos ar viena sava biedra māsu un ar to apprecējos. Man gan bija savs jaunības ideāls, kāda saimnieka meita uz laukiem Vidzemē, bet tas jau bija nobālējis un, savu stāvokli ievērojot, pārliku, ka tā man par sievu neder – viņa nebija neko izglītota, skolota. Sadzīvojām ar sievu sešus gadus un piedzīvojām divus bērnus. Mūsu kopdzīve pieņēma pilnīgi krievu ģimenes dzīves nokrāsu, es reizēm pat piemirsu, ka neesmu krievs. Lai gan nedzīvojām slikti ar savu sievu, tad tomēr īsta saskaņa mūsu kopdzīvē nebija, tas laikam bija izskaidrojams caur mūsu katra savādu audzināšanu. Deviņdesmito gadu sākumā tiku pārcelts uz šejieni aiz dažādiem iemesliem, par kuriem nerunāsim. Mana sieva bija vārīgas dabas un nevarēja šejienes gaisu panest, viņa daudz slimoja, vēlāk aizbrauca pie vecākiem un tur nomira; arī abi bērni tagad miruši. Otrreiz precēties vairs nedomāju. Te pērnā gadā mūsu bataljona komandieris, atgriezdamies no atvaļinājuma, atveda līdzīgu jaunu mājskolotāju – manu tagadējo dzīves biedrēni. Mēs iepazīnāmies pirmā dienā: es biju darišanās pasta kantorī, te ienāk kāda jauna dāma un nodod telegrammu uz Jelgavu. Tādēļ ieinteresējos un vaicāju, vai viņa iz Baltijas. Tā mēs iepazīnāmies, sadraudzējāmies, vēlāk satiekoties, un pēdīgi saprecējāmies. Kāzas svinējām pagājušā rudenī bez radiem un tuviniekiem; bet šoruden domājam taisīt savu kāzu ceļojumu uz dzimteni un tad apmeklēt visus piederīgus. Ceru rudenī izdabūt garāku atvaļinājumu. Man atpūta nepieciešama, jo es pēdējos pāris gadus slimoju ar šejienes drudzi. Zāles nelīdz, ārsts saka, ka vajadzīga dzīves pārmaiņa. Iesniedzu lūgumu, lai mani pārceļ uz Samarkandu vai Taškentu, bet nezin vaj lūgumu tik drīz ievēros. Ja tikai varētu vēl šos astoņus vaj deviņus gadus izciest, līdz izdienēšu pilnu pansiju, tad gribu izstāties, pārdot visu īpašumu un iet uz Baltiju, tur nopirkties kādu zemes stūrīti, varbūt pie Gaujas vai citur, un mierīgi nodzīvot savas vecuma dienas. – Tas ir mans ideāls...” Savukārt kundze bijusi no Jelgavas apriņķa, ieguvusi mājskolotājas tiesības, strādājusi par guvernanti Saratovā, tad atbraukusi uz Vidusāziju kā bataljona komandiera bērnu mājskolotāja...Abi ar vīru uzrunājuši viens

- 17 ZELTMATIS: Nolādējums.
 Novele vēstulēs, in: Mājas
 Viesa Mēnešraksts 1, 1903,
 7.–10. lpp.
- 18 RGVIA, 409 f., 2 op.,
 18680 d. (E. Brauera dienesta
 gaitu saraksts), b.p.
- 19 Baltijas Vēstnesis 28.08.1904
 (I. Lediņa 20. jūlija vēstule).
- 20 Razvedchik 16.02.1899.
- 21 Pēterburgas Avīzes
 07.08.1902.
- 22 Baltijas Vēstnesis 18.12.1904
 (I. Lediņa 24. oktobra
 vēstule); Spisok polkovnikam
 po starshinstvu. Sostavlenn po
 1-je marta 1914 g., S.-Peter-
 burg 1914, 1324 s.

otru par “draudziņu”...¹⁷ Pēc visām pazīmēm spriežot, runa ir par Robežsargu korpusa štābrotmistru (vēlāk apakšpulkvedi) Emīlu Braueru un viņa sievu Annu Langerfeldi.¹⁸

Viens no neapšaubāmi nacionāli noskaņotajiem latviešu virsniekiem (“ļoti vēlētos atkal būt pie saviem tautiešiem”¹⁹), kura vēstules diezgan regulāri tika publicētas latviešu presē, bija Kurzemes guberņā dzimušais Indriķis Lediņš – viņš, līdzīgi daudziem citiem virsniekiem, bija piekomandēts civilajam resoram. No 1898. gada Lediņš bija Portarturas pilsētas policijmeistars jeb priekšnieks (1899. gada februārī oficiāli no Pieamūras dragūnu pulka komandēts Pieamūras kara apgabala pavēlnieka rīcībā, darbībai Kvantunas pussalas pārvaldes sastāvā²⁰), no 1903. gada novembra – Kvantunas apgabala policijas Bizsio iecirkņa priekšnieks (no 1902. gada rotmistrs, turklāt 1903. gadā apbalvots ar Japānas Uzlēcošās Saules ordeni²¹), bet, sākoties karam ar Japānu, atgriezās armijā un no 1904. gada jūnija bija nodaļas komandieris. Pēc kara ar Japānu Lediņš tika iecelts augstajā Vladivostokas policijmeistara amatā.²²

Andreja Pumpura gadījums

Saskaņā ar biogrāfu noskaidroto, 1841.gadā dzimušais un tikko sievu apņēmušais nākamais eposa “Lāčplēsis” autors Andrejs Pumpurs 1876. gadā devās darba meklējumos uz Maskavu, bet no turienes, sākoties serbu sacelšanās nemieriem pret turkiem, kā brīvprātīgais – uz Serbiju, lai kopā ar citiem Krievijas brīvprātīgajiem palīdzētu serbiem. Vēlāk piedzīvoto aprakstīja darbā “No Daugavas līdz Donavai”. Tiesa, kazaku vienība, kurā dienēja Pumpurs, tieši kaujās nepiedalījās, taču dzejnieks un karavīrs ir atstājis spilgtas pieredzētā kara ainu aprakstus.

Pēc Krievijas Valsts militārās vēstures arhīva materiāliem, ko saskaņā ar līdz šim literatūrā sniegto nepilnīgo informāciju šajā jautājumā vērts citēt detalizēti, mērnieka izglītību jau ieguvušais Andrejs Pumpurs 1877. gada 17. maijā kā III šķiras savvaļnieks iestājās Krievijas armijas 49. Brestas kājnieku pulkā Sevastopolē (Krimā). Līdzīgi daudziem citiem latviešu jauniešiem un vīriem šajā laikā izlēmis kļūt par virsnieku, 1877. gada augustā

viņš tika komandēts uz Odesu, kur nokārtoja iestājpārbaudījumus Odesas kājnieku junkurskolā un septembrī uzsāka mācības. Jau dzīvē rūdītais Pumpurs uzrādīja ievērojamu centību un jau 1878. gada decembrī mācības junkurskolā bija sekmīgi pabeigtas (gan ar II šķiru, ko, iespējams, noteica vēl ne tik labās krievu valodas zināšanas, līdzīgi kā daudziem citiem latviešiem). Saskaņā ar tajā laikā pastāvošo kārtību par portupejjunkuru paaugstinātais Pumpurs turpināja dienestu savā pulkā Sevastopolē. Tomēr sakarā ar Krimas klimata izraisītajām veselības problēmām 1880. gadā viņu pārcēla dienestā uz Rīgu, vienlaikus paaugstinot pirmajā virsnieka pakāpē – par praporščiku. Pumpurs tika iedalīts Rīgas garnizona 4. vietējās brigādes 15. kadru rezerves bataljonā, bet 1882. gada jūnijā–1883. gada jūlijā atradās ilgstošā komandējumā 116. Malojaroslavļas kājnieku pulkā turpat Rīgā. Saskaņā ar pastāvošo kārtību, 1884. gadā viņš tika pārdēvēts par podporučiku, 1888. gada oktobrī – paaugstināts par poručiku, bet 1890. gada augustā – par štābkapteini.

1890. gada martā 15. kadru bataljons tika pārdēvēts par Daugavgrīvas rezerves bataljonu, bet 1893. gada februārī – par 180. Daugavgrīvas rezerves kājnieku pulku. Pumpurs vairākkārt ilgstoši izpildīja rotas komandiera pienākumus (piemēram, 1892. gada martā–1893. gada martā, 1893. gada maijā–jūlijā, 1893. gada novembrī–1894. gada janvārī utt.). Savukārt 1894. gada februārī–jūnijā un no novembra līdz 1895. gada maijam viņš bija piekomandēts 178. Izborskas rezerves kājnieku pulkam Rīgā.

1896. gada februārī Pumpuram par labu dienestu piešķīra svētā Staņislava II šķiras ordeni, bet tā paša gada jūlijā kā ierindas dienestam štābkapteiņa dienesta pakāpē maksimālo pieļaujamo vecumu sasniegušu, bet pilnu virsnieka pensiju vēl nenopelnījušu pārvietoja kara ierēdņa dienestā Viļņas intendantūras pārvaldes Daugavpils noliktavā vecākā sevišķu uzdevumu ierēdņa amatā, pārdēvējot civildienesta rangā – par kolēģijas asesoru (atbilda kapteiņa pakāpei militārā resora pakāpju sistēmā). Viņa dienesta pienākumos pirmām kārtām ietilpa dažādu kravu transportu pavadīšana uz citām impērijas vietām, un lielāko daļu laika Pumpurs pavadīja šādos ceļojumos.

Ķīnā 1899. gadā sākās tā saucamais Bokseru dumpis (politiķu apvienība “Dūre taisnības un miera vārdā” ar ķeizara atraistes atbalstu uzsāka sacelšanos, kas bija vēsta pret ārvalstu un kristietības iespaida pieaugumu). Savu diplomātisko pārstāvniecību aizsardzībai karaspēku uz Ķīnu nosūtīja Lielbritānija, Francija, Itālija, Vācija, Japāna, ASV un vienu no skaitliski nozīmīgākajiem – Krievija. Asiņainās cīņās līdz 1901. gadam starptautiskā ekspedīcija apspieda sacelšanos. Krievija ieņēma Dienvidmandžūriju. Tieši

sakarā ar šiem notikumiem 1900. gada vasarā Pumpurs intendantūras kravas pavadīšanai uz Mandžūriju tika komandēts uz Tālajiem Austrumiem cauri Singapūrai. No ilgstošā komandējuma viņš atgriezās 1901. gada jūlijā, drīz pēc tam saslima ar reimatismu un ļaundabīgo audzēju, un pastāvīgi atradās slimības atbrīvojumā no dienesta. 1902. gada 12. (pēc j. st. 25.) maijā viņš tika paaugstināts galma padomnieka civildienesta rangā, kas armijā atbilda apakšpulkveža dienesta pakāpei. Diemžēl ārstēšana Daugavpils kara slimnīcā un Ķemeru avotos nelīdzēja, un 1902. gada jūnijā Pumpurs slimnīcā Rīgā nomira.

Dienesta sarakstā arī atzīmēts, ka bija precējies ar “zemes īpašnieka” meitu Reinholdi Hedvigu (1875. gadā Pumpurs apprecēja Edu, dzimušu Gobu. – *Ē. J.*) un ģimenē bija dēli Arturs Valdis (dzimis 1876. g.), Teodors Andrejs (1885.), Aleksandrs (1887.), Eižens Indriķis (1889.), meitas Alma Elza (1883.) un Elza Aleksandra (1893.). Bija apbalvots arī ar Krievijas–Turcijas 1877.–1878. gada piemiņas medaļu. Zīmīgi, ka Krievijas armijas dokumentācijā krievu valodā viņa uzvārds tika rakstīts kā “Pumpurs” (ar galotni “s”).²³

Ir saglabājies samērā daudz liecību par Andreja Pumpura patriotisko noskaņojumu, taču tās visas saistītas galvenokārt ar viņa aktīvo darbību latviešu sabiedriskajā dzīvē Rīgā un literārajā laukā. Zināmā mērā neizceltas palikušas vairākas epizodes, kas skaidri apliecina viņa latviski patriotisko nostāju arī saistībā ar militāro dienestu. Pumpurs bija iesaistīts t. s. Aizupa prāvā Rīgā 80. gadu sākumā (sk. tālāk), bet viņš diezgan uzskatāmi demonstrēja savu latviešu patriotismu arī turpmākajā dienestā. Bijušais poručiks Miķelis Kretovs 30. gados atcerējās: “1894. gadā es beidzu Viļņas karaskolu un mani iedalīja 180. Daugavgrīvas kājnieku pulkā, kas pa ziemu kvartirēja Poņežā, bet vasaras pavadīja nometnē Ikšķilē. [...] Ieradies Ikšķilē, es stādījos priekšā pulka komandierim un tiku nozīmēts 2. bataljona 5. rotā. Kad es gatavojos doties prom no pulka komandiera, lai savkārt stādītos priekšā savai priekšniecībai, mani aizturēja poručiks T[iltnieks] un ieteica mirkli uzgaidīt, lai tad kopā dotos pusdienās pulka virsnieku klubā un pie reizes iepazītos ar pulka virsnieku kungiem. Te es pirmo reizi tad arī satikos ar Andreju Pumpuru. Augstākā mērā draudzīgi un sirsnīgi uzņēma mani savā saimē virsnieki. Šī brīža pārdzīvojumu un aizkustinājumu

es neaizmirsīšu līdz sava mūža galam. Vispirms stādījos priekšā savam bataljona un savas rotas komandieriem. No maniem dokumentiem zinādams, ka esmu kurzemnieks, jelgavnieks, poručiks T. steidzās mani pievest kādam virsniekam, kas sēdēja pie atsevišķa galda divu citu virsnieku sabiedrībā. Virsnieks, pie kura mani kā kurzemnieku steidza vest laipnais poručiks T., izrādījās štābkapteinis Pumpurs. Pārējie divi viņa sabiedrībā bija štābkapteinis Zelcers un 181. Ventspils pulka štābkapteinis L.[epiks]. Kad viņi uzzināja, ka esmu dzimis kurzemnieks, saņēmu sirsnīgu ielūgumu sēsties pie viņu galda un kopā iebaudīt pusdienas. Un kad tālākā gaitā noskaidrojās, ka es protu arī latviešu valodu, tad Pumpurs sirsnīgi spieda man roku un mūsu tālākā saruna it kā nemanot pārgāja uz latviešu valodu. Pēc kāda laiciņa mūsu kompānijai pievienojās vēl podporučiks [Aleksandrs] M[illers], kurš Viļņas karaskolu bija beidzis vienu gadu ātrāk par mani [interesanti, ka A. Millers vēlāk kļuva par Atsevišķā Žandarmu korpusa virsnieku – Ē. J.], un tad mēs skaidrā latviešu valodā nodziedājām “Tev zilās acīs ieskatījos”... Kad dziesma bija izskanējusi, Pumpurs mani noskūpstīja. Drīz es aizbraucu pēc karaskolas beigšanas parasti piešķiramajā divi nedēļu atvaļinājumā. Atgriezies no atvaļinājuma Poņevežā, kur pulks jau bija pārcēlies no nometnes, satiku atkal Pumpuru. Izrādījās, ka, sasniedzis maksimālo vecumu, viņš atstāj ierindas dienestu un pāriet intendantūras dienestā. Bet iekams viņš paspēja nodot savus amata pienākumus, mēs vēl it bieži sapulcējāmies intīmā pulciņā un pie glāzes “punša” (tēja, citroni un mazliet spirta) pavadījām jaukus un jautrus vakarus. Taču vislabprātāk mēs klausījāmies Pumpura stāstījumus par viņa pieredzējumiem serbu brīvības karā. Tikpat dzīvi un ar lielu mīlestību viņš mēdza stāstīt arī par savu satikšanos ar Kronvaldu un dziļi skuma par viņa pāragro nāvi. Pa reizei Pumpurs lasīja arī savas dzejas [...].”²⁴

24 MIKELIS KRETOVS: Manas atmiņas par Andrēju Pumpuru, in: Kara Invalīds 6, 1937, 12. lpp.

25 Interesanti, ka K. Aizups kā atvaļināts kapteinis 1915. gadā darbojās Bēgļu apgādāšanas komitejā Cēsīs, bet no 1915. gada augusta – Pleskavā. Sk.: Dzimtenes Vēstnesis 06., 15.08.1915. Diemžēl Krievijas Valsts militārās vēstures arhīvā neizdevās atrast viņa dienesta gaitu sarakstu.

Kārļa Aizupa prāva

1878. gadā Viļņas junkurskolu beidza un Rīgas garnizona 116. Malojaroslavļas kājnieku pulkā kā praporščiks tika iedalīts podporučiks Kārlis Aizovs (īstajā uzvārdā – Aizups, ar

26 Sk.: Balss13.10.1879 (sludinājums): "Oficiers, latvietis, kas dzīvoja agrāk Torņakalnā, vēlāk – Jelgavas ielā 11, ir tagad korteli pārmainījis un kā senāk, tā tagad sagatavo jauneklus uz savvaļnieka eksāmenu un iestāšanos junkurskolā. Plašāk ziņas Rīgas lapa redakcijā" (vēlāk – sludina, ka dzīvo jau Maskavas ielā).

kādu viņš bija pazīstams latviešu sabiedrībā²⁵ – "daiļa izskata un inteliģentas dabas" virsnieks, kurš nekavējoties nodibināja sakarus ar Rīgas Latviešu biedrību, turklāt piepelnījās viņš, sniedzot privātstundas latviešu jaunekļiem, lai sagatavotu tos iestājpārbaudījumiem junkurskolās.²⁶

Savu brīvo laiku viņš pavadīja biedrībā un sevišķi sadraudzējās ar Ādolfu Alunānu, laikraksta "Baltijas Vēstnesis" redaktoru Pāvilu Pļavenieku, Andreju Dīriķi, vairākiem studentiem un 15. rezerves kadra bataljona praporščiku Andreju Pumpuru, Jelgavas garnizona 114. kājnieku pulka podporučiku Juri Tīdeni, 115. kājnieku pulka praporščiku Mārtiņu Krātiņu, kopā ar viņiem izveidojot biedrībā izteiktu interešu grupu. Atšķirībā no t. s. vecajiem, tās dalībnieki apsprieda nacionālas dabas jautājumus un Alunāna sapulcētajā skatuves trupā bieži pauda savu pretvācisko noskaņojumu (pēc nepārbaudītas informācijas, grupas dalībnieki simpatizējuši krievu narodovoļcu idejām un uzturējuši ar viņiem sakarus). Tas pievērsa varas iestāžu uzmanību un sākās grupas dalībnieku izsekošana. Pateicoties vairāku ziņotāju piegādātajai informācijai, 1880. gada decembra sākumā vienlaikus vairāku virsnieku dzīvokļos tika veiktas kratīšanas, turklāt K. Aizups, A. Pumpurs un M. Krātiņš tika arī apcietināti. Aizupa dzīvoklī atrada rokrakstu "Lapsas saruna ar filozofu", kurā bija atspoguļots zemnieku smagais stāvoklis, kā arī vairākus aizliegtus laikrakstus, Pumpuram tika atņemts viņa sarakstītā eposa "Lāčplēsis" manuskripts un vairāki jaunlatviešu kustības dalībnieka Krišjāņa Valdemāra raksti, bet Krātiņam – burtņīca ar viņa veikto kāda vācu "sociālpoliķa" darba tulkojumu latviešu valodā (turklāt darba oriģinālu virsnieks bija ieguvis virsnieku bibliotēkā). Pirmais jau pēc dažām dienām tika atbrīvots Pumpurs. Sekoja gara izmeklēšana, kurā tika mēģināts pierādīt abu aizturēto vainu pretvalstiskas sazvērestības gatavošanā (turklāt viens no galvenajiem tās mērķiem bijusi vāciešu padzīšana no Baltijas ar varu), pratināts tika plašs personu loks, ieskaitot Aizupa līgavu Alīdu Tenteri (vēlāko sievu un literāro darbu tulkotāju). Pēc vairākiem mēnešiem militāriestādes panāca, ka arī abi vēl apcietinājumā esošie virsnieki uz tālākās izmeklēšanas laiku tika atbrīvoti. 1882. gada aprīlī, tūlīt pēc Lieldienām, Viļņas Kara tiesai tika nodots

tikai Aizups, visiem pārējiem tika piemērots liecinieku statuss. Izmeklēšanā Alunānam tika jautāts, ko viņš domājis, rakstot Aizupam zīmīti sakarā ar viņa dzimšanas dienas svinībām: “Sveicinu sirsnīgi! Teātra mēģinājuma dēļ šodien nespēju ierasties. Bet kad Tu tiksi par ģenerāli, tad pat kā sirmgalvis ieradīšos Tavā pulkā.” Izmeklētāji centās noskaidrot, kas tas par “pulku”, kurā Alunāns gribējis stāties, un kādi bijuši tā mērķi. Tiesas sēde notika Rīgā un piesaistīja pastiprinātu vietējās vācu un latviešu sabiedrības uzmanību, vienlaikus kļūstot arī par spilgtu abu minēto sabiedrības daļu konfrontācijas izpausmi. Būtībā apsūdzība nebija darbojusies īpaši profesionāli, apvainojumi bija viegli atspēkojami (piemēram, par Aizupa mēģinājumiem kopā ar citiem Rīgas Latviešu biedrības biedriem izveidot pagrīdes tipogrāfiju un izrakt pazemes eju uz Vācu Bruņniecības namu, nolūkā rīkot tajā diversiju), un kara tiesa Aizupu attaisnoja, bet pārcēla uz citu garnizonu.²⁷

Savukārt, M. Krātiņš 1882. gada 25. jūnijā tika no Rīgas pārvietots uz 157. kājnieku pulku (Rīgu atstāja 2. augustā), bet vēl pēc diviem gadiem – 1884. gada maijā (“pēc priekšniecības gribas”) – uz 20. Turkestānas līnijbataljonu Aulieatinskā (tikai pēc tam – 1884. gada septembrī paaugstināts par podporučiku). Viņš palika šajā tālajā garnizonā līdz pat savai nāvei 1899. gadā, sasniedzot poručika pakāpi, vienīgi 1893.–1894. gadā bija uz pusgadu piekomandēts 4. Turkestānas līnijbataljonam, bet 1895. gada jūlijā iedalīts Aulieatinskas vietējā komandā.²⁸

Zīmīgs un interesants ir arī paša Aizupa tālākais liktenis. Viņš tika no Rīgas garnizona pārcelts dienestā uz 5. kājnieku pulku Simbirskā (jau 1882. gada maijā Rīgas latviešu prese ar gandarījumu atzīmēja, ka pulka šaušanas sacensībās viņš ieguvis godalgu, savukārt Rīgas vācu prese vēl 1885. gadā ar neslēptu prieku, taču nepamatoti vēstīja, ka viņš dezertējis, 10 mēnešus dzīvojis Jēkabpils apriņķī un galu galā ievietots vājprātīgo namā). 1886. gada sākumā Aizups kā poručīks tika atvaļināts rezervē un apmetās Pēterburgā, bet 1893. gadā tika ieskaitīts galvaspilsētas policijas dienestā un aktīvajā karadienestā. Aizups kļuva par Šliselburgas piepilsētas priekšnieka jaunāko palīgu, 1899. gadā tika paaugstināts par štābkapteini, bet 1901. gada decembrī, atvaļināts no karadienesta veselības

- 27 Leitnanta Kārļa Aizupja prāva. Iz kāda veca kareivja atmiņām, in: Bals 26., 27., 28., 30., 31.01.1907; PĒTERIS BĒRZIŅŠ: Kārļa Aizupja prāva (1882), in: Latvijas preses biedrības gada grāmata 1938, ...lpp.; LĪGOTŅU JĒKABS: Latvijas valsts tapšana un veidošanās, in: Militārais Apskats 1, 1938, 2164.–2165. lpp.; JĀZEPS RUDZĪTIS: Andrejs Pumpurs, Rīga 1991, 137. lpp.; Švābe, Latvijas vēsture 1800–1914 (kā 1. atsaucē), 438. lpp.
- 28 RGVA, 409 f., 1 op., 132724 d. (M. Krātiņa dienesta dokumenti), 99–105 l.

- 29 Balss 05.05.1882; 20.10.1882; Mājas Viesis 30.11.1895; Razvedchik 20.08.1893; 10.01.1900; 08.01.1902; RGVIA, 409 f., 1 op., 138424 d. (K. Aizupa-Aizova dienesta dokumenti), b. p.
- 30 MATĪSS KAUDZĪTE: Par "Mērnīku laiku izcelšanos", in: Izglītības Ministrijas Mēnešraksts 3, 1920, 197. lpp.
- 31 Latviešu Avīzes 20.12.1892; Ilustrētais Žurnāls 19.01.1924.
- 32 ZELTMATIS: Kā es aizbraucu pasaulē, in: Piesaulē 12, 1935, 661. lpp.

stāvokļa dēļ, – par kapteini "ar mundieri un pensiju". Arī viņa kundze bija latviete, un viens no dēliem – Konstantīns Pauls Aizovs-Aizups pēc Pleskavas kadetu korpusa kursa beigšanas arī kļuva par virsnieku (1914. gadā beidza Nikolaja inženieru karaskolu), bet otrs – Voldemārs Aizovs (Vladimirs Aizovs, dzimis 1900. gadā, arī beidza Pleskavas kadetu korpusu) – par pazīstamu krievu emigrācijas gleznotāju un pareizticīgo mācītāju Francijā (Aizovs-Aivazovskis). Turklāt jādomā, ka pareizticībā pārgājis vēlāk, jo viņa brālis Konstantīns vēl bija luterticīgs.²⁹ Katrā ziņā dēli, jādomā, vairs neapzinājās savu piederību latviešiem.

Citas izpausmes

Saglabājušās liecības arī par citu latviešu tautības virsnieku patriotiskajām aktivitātēm. Viens no grāmatas "Mērnīku laiki" autoriem Matīss Kaudzīte 1920. gadā atcerējās, ka viņa un brāļa vadītās skolas namu – "Kalna Kaibēnus" Vecpiebalgas pagastā, laikā, kad tapis šis latviešu literatūras klasikas darbs – 19. gadsimta 70. gadu beigās, vēl kā jauni virsnieki apmeklējuši novadnieki – vēlākais ģenerālmajors Pēteris Breikšs un vēlākais pulkvedis Pidriķis Cukurs. M. Kaudzīte rakstīja: "Tikai daži draugi, kas tai laikā mūs apciemoja Kalna–Kaibēnu mājā, kur tolaik turējām skolu, tie, zinādami, kas tiek rakstīts, milēja labprāt ieskatīties rokkrakstos, tā oficiers un vēlākais pulkvedis (palkavnieks) Cukurs, oficiers, vēlākais divīzijas ģenerālis Breikšs [...]".³⁰

Virsnieka pakāpi Krievijas–Turcijas karā ieguvušais Jānis Sietiņsons pēc atvaļināšanas aktīvi iesaistījās latviešu nacionālajā sabiedriskajā kustībā, turklāt plaši izmantojot virsnieka titulu un uniformu, ko drīkstēja nēsāt. 1882. gadā viņš tika apstiprināts par laikraksta "Zemkopis" redaktoru, bet 1883. gadā piedalījās latviešu delegācijā cara Aleksandra III kronēšanas svinībās.³¹

Savukārt literāts Ernests Kārkliņš (Zeltmatis) atcerējās, ka 19. gadsimta 90. gados, kad viņš darbojās Kuldīgā, bieži debatējis ar "kādas Pēterpils junkuru skolas audzēkni U., kas arī aizrāvēs ar Tolstoja mācībām" (rakstnieks Ļevs Tolstojs

popularizēja narodovoļcu kustības idejas).³² Acīmredzot šeit runa ir par Kuldīgā dzimušo un augušo Frīdrihu Ūpi, kurš 1893.–1896. gadā Pēterburgā mācījās Pirotehniskajā skolā, bet vēlāk nokārtoja pārbaudījumus Mihaila karaskolā un dienēja kā artilērijas virsnieks Krievijas un Latvijas armijā.

1930. gadā ģenerālis Jānis Buivids, atceroties savus pirmos karavīra dienesta gadus Jelgavā (1889.–1890. gadā), minēja, ka kopā ar pulkvedi Jāni Bušu, jaunākajiem virsniekiem Tabaciņu un Miezeru bieži apmeklējuši Jelgavas Latviešu biedrību, ko tolaik vadījis advokāts Jānis Čakste. Tāpat viņš atminējās, ka 1891. gadā, būdams komandējumā Daugavpilī, iepazīsies ar jaunāko virsnieku Ādamu Kreicbergu, pie kura dzīvoklī “bieži notikuši Daugavpils latviešu virsnieku vakari”.³³ Tiešām 90. gados Daugavpils garnizona latviešu virsnieki – 97. kājnieku pulka štābkapteiņi Jānis Salgals un Jānis Kras- tiņš (vēlākais pulkvedis, kurš, starp citu, 1907. gada beigās savas vienības sastāvā “zemes nomierināšanai” atradās Cēsīs), podporučiki Jēkabs Vējš un Alberts Baumanis, 99. kājnieku pulka poručiks Andrejs Putris u.c. – pulcējās štābkapteiņa Ādama Kreicberga dzīvoklī, pārrunājot nacionālas dabas jautājumus. Šī grupa uzturēja sakarus arī ar Daugavpils inten- dantūras sevišķu uzdevumu kara ierēdņi Andreju Pumpuru.³⁴ Turklāt Ā. Kreicbergs, kurš Daugavpilī bija sācis dienestu uzreiz pēc Rīgas junkurskolas beigšanas 1886. gadā, pirmajos gados Latgalē aktīvi piedalījās tautasdziesmu vākšanā un 1889. gada rudenī iesniedza paša savākto materiālu kā “manuskriptu” Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijā.³⁵ Neilgi pirms nāves 1932. gadā Kreicbergs atcerējās: “[..] Toreiz gan vispār latvieši stingri kopā turējāmies. Ja jau vienu kādu manīja jaunu ierodamies savā vaj kaimiņa karaspēka daļā, tad jau pazīšanās neizpalika. Sarīkojām latvji savus saiešanas vakarus pie viena vaj otra, šo un to pārrunājām.”³⁶

Vēlākais ģenerālis Roberts Dambītis (1899. gadā iestājās dienestā 109. kājnieku pulkā, pēc gada – Viļņas junkur- skolā) liecināja, ka 19. gadsimta beigās Kauņas garnizonā bijis samērā daudz savvaļnieku – latviešu, igauņu, lietuviešu, Baltijas vāciešu un poļu. Katras tautības pārstāvji turējušies kopā, bet pēc kāda laika latvieši sākuši draudzēties ar igauņiem (1935. gadā R. Dambītis teica – “noslēdza antanti”), bet vēlāk

33 45 gadus karavīra tērpā, in: Latvīis 28.09.1930.

34 RUDZĪTIS, Andrejs Pumpurs (kā 27. atsauce), 174.–175. lpp.

35 Balss 11.10.1889.

36 Ģenerālis Kreicbergs, in: Latvīis 18.05.1933.

- 37 ROBERTS DAMBĪTIS: Ģenerāļa J. Baloža jaunības dienas, in: Jaunākās Ziņas 21.02. 1935.
- 38 Ādolfs Kontrovskis: Ģenerālis Jānis Balodis, in: Tev mūžam dzīvot, Latvija. 1918–1938, Rīga 1938, 170. lpp.
- 39 Ģenerāļa Baloža mūža gaitas, in: Latvijas Kareivis 20.02.1931.
- 40 Jaunā armijas komandiera mūža gaitas, in: Rīts 15.11.1934.
- 41 DONĀTS LATKOVSKIS:

pievienojušies arī lietuvieši un vācbaltieši. Garnizonā dienējošie latviešu tautības vecākie virsnieki Jānis Buivids, Pēteris Breikšs un Krišjānis Bērziņš “saviem tautiešiem izrādīja iespējamo pretimnākšanu”. Dambītis liecināja, ka arī Viļņas junkurskolā “latvieši turējās kopā, savā starpā satika ļoti labi un uzdeva sevi par latviešiem”.³⁷

Gadsimta sākumā Viļņas junkurskolas audzēkņu – latviešu grupa, kurā bija arī vēlākais Latvijas armijas virspavēlnieks Jānis Balodis, ceļā uz mājām piešķirtajā atvaļinājumā, Daugavpils stacijas ēkas uzgaidāmajā telpā stāvēja vienā pulciņā. Garāmejošais Daugavpils intendantūras mantu noliktavas sevišķu uzdevumu kara ierēdnis Andrejs Pumpurs, izdzirdis latviešu valodu, uzrunājis tautiešus. Šķiroties viņš teicis: “Lai jūs būtu kur būdami, lai jums klātos kā klādamies, nekad nekaunaties atzīties, ka jūs esat latvieši!”³⁸ Cita liecība vēsta, ka 1902. gadā, kad Balodis pabeidzis Viļņas junkurskolu, viņš vēlējies dienēt dzimtenē vai tās tuvumā, taču “pašā dzimtenē” vakanču nav bijis. Taču viņš “padzirdējis, ka Daugavpilī kalpojot daudz latviešu. Ziņas ievācot, izrādījies, ka 100. Ostrovas pulka adjutants ir latvietis Kalniņš, vēlākais 3. latv. strēlnieku pulka komandieris. Griezies pie tā un kļūst par virsnieku minētā pulkā.” Turklāt dienests Daugavpilī bijis “patīkams, garnizonā daudz latviešu virsnieku un attiecības viņu starpā brālīgas, vislabākās”.³⁹ Savukārt ģenerālis Krišjānis Berķis par mācībām Viļņas junkurskolā 1903.–1906. gadā atcerējās, ka “vienīgais, kur latvju kadeti varēja atcerēties savu dzimteni, bija virsnieku–latviešu sabiedrība; to šajā laikā bija diezgan daudz.” K. Berķis, būdams Viļņas karaskolā, bieži apmeklējis ģen. Balodi un plkv. Dambīti, kuri tajā laikā bija Viļņas garnizona virsnieki. Tad 1905.–1906. g. šie virsnieki un kadeti, “runājot par Latvijas grūtībām, nereti sprieda, cik jauki būtu atkratīties no krievu–vācu virskundzības un kļūt pašiem latvjiem sava likteņa lēmējiem. Toreiz līdzīgas runas varēja runāt tikai pārbaudītu draugu sabiedrībā, tiklīdz par to dabūtu zināt priekšniecība, atlikušās mūža dienas būtu jāpavada Sibīrijā.”⁴⁰

Līdzīgi procesi skāra arī virsniekus – Latgales latviešus, piemēram, 20. gadsimta sākumā Sevastopoles ostas apkures lietu pārziņis, Kronštates kara inženieru skolu beigušais Antons Kazričs

sāka ap sevi pulcēt Latgales latviešu izcelsmes virsniekus – štābkapteiņus Jāni Kantinieku, Jezupu Višņevski u. c., sarunās bieži pārspriežot arī nacionāla rakstura jautājumus.⁴¹

Jau minētajā Viļņas junkurskolā 1904.–1907. gadā esošajā nelegālajā sociāldemokrātiskajā pulciņā iesaistītajiem latviešiem ļoti aktuāla bija arī nacionālā ideja, ko apliecina viņu mēģinājumi izveidot Viļņas Latviešu biedrību. Ar Viļņas pasta kantorī strādājošā junkura V. Mūrnieka palīdzību viņi apzināja apmēram 100 pilsētā dzīvojošos latviešus un aresta brīdī A. Skroderim izdevās noslēpt blociņu ar viņu adresēm, tādējādi novēršot represiju draudus pret pilnīgi nevainīgiem cilvēkiem. Dažus gadus vēlāk biedrību Viļņā tomēr izdevās izveidot ar tās garnizonā dienāšo latviešu – poručiku Jāņa Baloža un Roberta Dambiša (abi – vēlākie Latvijas armijas ģenerāļi) – tiešu līdzdalību.⁴²

Vairāki virsnieki ārpus dienesta, kā jau minēts Aizupa gadījumā, samērā aktīvi darbojās vietējās sabiedriskajās organizācijās (īpaši Latvijas teritorijā). Turklāt tās bija visdažādākā rakstura. Piemēram, Kauņas cietokšņa artilērijas poručīks Jānis Kirhenšteins (vēlāk bēdīgi pazīstamā profesora Augusta Kirhenšteina brālis) līdz iestāšanās laikam dienestā 1900. gadā studēja Rīgas Politehniskajā institūtā, kur aktīvi darbojās nacionālajā latviešu studentu korporācijā “Selonija”,⁴³ Daugavgrīvas cietokšņa kājnieku bataljona štābkapteinis Fricis Krūmiņš 1904. gadā tika pārvēlēts Bolderājas–Daugavgrīvas pārtikas (patērētāju) biedrības priekšnieka amatā uz nākamajiem četriem gadiem, turklāt prese atzīmēja, ka viņš amatu ieņem jau “ilgus gadus”,⁴⁴ utt.

Tātad nacionālā ideja latviešu virsniecībā tomēr saglabājās un pat zināmā mērā radīja izpausmi, kaut arī daudzi latvieši Krievijas armijā diezgan strauji pārkrievojās (sevišķi tie, kas dienēja tālu no Baltijas). Turklāt 20. gadsimta sākumā un it īpaši Pirmā pasaules kara priekšvakarā, salīdzinot ar stāvokli 19. gadsimta 80. un pat 90. gados, pat straujāk (viens no iemesliem tam bija visas latviešu tautas vēsturē notiekošie procesi, jaunlatviešu nacionālajai kustībai apsīkstot un pāraugot citās formās). Latviešu prese 1907. gada janvārī atzīmēja: “Latviešu oficiēru senāk Rīgā bija īsti daudz” un

Nacionālā atmoda Latgalē,
in: Latgales Vēstnesis,
20.01.1939.

42 ALFRĒDS SKRODERIS: Soda
zemē Sibīrijā. Politiskā
nometinātā atmiņas 1907–
1917, Rīga 1939, 37.–38. lpp.

43 RGVIA, 400 f., 9 op.,
30097 d. (J. Kirhenšteina
dienesta dokumenti), 46, 47,
55 l.

44 Baltijas Vēstnesis 03.11.1904.

45 Leitnanta Kārļa Aizupja
prāva. Iz kāda veca
kareivja atmiņām, in: Bals
26.01.1907.

46 KRIŠS KŪKIS:

Internacionalistu morāle,
in: Latvju Nacionālā Kluba
Biļetens 3, 1924, 25.04, 12.
lpp.

- 47 JĀNIS BUŠS: Palīgs jaunam
latvju zaldātam priekš kara
dienesta iemācīšanās: pēc
mācību priekšmetu pārskata,
kas jāzina katram kājnieku
zaldātam, Jelgava 1891, 1896.
- 48 Zemessargs: nosacījumi priekš
pirmās šķiras valsts zemes-
sardzības kareivju iesaukšanas
uz mācību sapulcēm. Jelgava
1891.

“mūsu tautas brāļi oficiēri senāk daudz sirsnīgāki turējās pie
savas tautas, nekā tagad...”⁴⁵

Tas viņiem arī tika pārmests jau neatkarīgajā Latvijā, piemēram,
bijušais 39. kājnieku pulka (novietots Lovičā) virsnieks Krišs
Kūķis, 20. gados presē diskutējot ar sociāldemokrātiem, īpaši
atzīmēja, ka jau brauciena laikā uz karu ar Japānu ešelonā visi
virsnieki zinājuši, ka viņš ir latvietis, jo “to nekad neesmu slēpis,
bet turpretim pasvītrojies. Latviešus nekad neesmu nicinājis, to
zina visi tie karavīri, kas ar mani dienēja vienā pulkā, kā arī
tie pilsoņi—latvieši, kas dzīvoja tajās pilsētās, kur bija novietots
39. pulks.”⁴⁶

Daži virsnieki no garnizoniem Latvijā saikni ar latviešu sabied-
rību uzturēja arī, publicējot dažāda rakstura darbus latviešu
valodā. Piemēram, 1891. gadā Jelgavā latviešu valodā tika iespie-
ta samērā apjomīga (vairāk par 100 lappusēm) 114. kājnieku
pulka poručika Jāņa Buša sagatavotā grāmata ar padomjiem
un skaidrojumiem latviešu tautības jaunkareivjiem,⁴⁷ turklāt tā
piedzīvoja vairākus izdevumus – 1906. gadā iznāca grāmatas
4. izdevums (iepriekš 1893. un 1896. gadā). Tāpat 1891. gadā
Jelgavā tika izdota podporučika J. Buša no krievu valodas
tulkotā brošūra ar skaidrojumiem par zemessargu iesaukšanas
kārtību atkārtotai apmācībai (1896. gadā izdots būtiski
paplašināts izdevums).⁴⁸

Jāsecina, ka, sākot ar Krievijā 19. gadsimta 70. gados reali-
zētajām militārajām reformām, latviešu pieplūdums junkur-
skolās un līdz ar to arī armijas virsnieku korpusā bija ievēro-
jams, turklāt pieaugošs līdz pat Pirmajam pasaules karam.
Neraugoties uz savu zemniecisko izcelsmi (absolūtajam vairā-
kumam), viņi spēja sasniegt nozīmīgus panākumus militārajā
karjerā un, piedaloties daudzajos militārajos konfliktos,
parādīja sevi kā talantīgus un kaujās drosmīgus virsniekus,
iegūstot augstākos Krievijas apbalvojumus. Līdz 1907. gadam
vairāki desmiti latviešu tautības virsnieku sasniedza pulkvežu
un apakšpulkvežu dienesta pakāpes, bija arī viens ģenerāl-
majors. Sevišķi daudz latviešu tautības virsnieku dienēja

garnizonos Baltijā, Lietuvā un Krievijas Eiropas daļā. Kaut arī nacionālās pašapziņas attīstībai apstākļi bija nelabvēlīgi, daudzi (sevišķi 19. gadsimta 80. gados) to saglabāja. Kopumā gadsimtu mijā Krievijas armijā dienēja vairāki simti latviešu tautības virsnieku, daļa no tiem vēlāk dienēja arī Latvijas armijā un tādējādi kļuva plašāk pazīstami historiogrāfijā. Latviešu tautības virsnieki 19. gadsimta otrajā pusē – 20. gadsimta sākumā aktīvi piedalījās visos Krievijas impērijas bruņotajos konfliktos, sākot ar Krievijas–Turcijas karu un beidzot ar Krievijas – Japānas karu.

Iespējams runāt par samērā lielu latviešu tautības intelīģences grupu (virsniekiem), kurai bija zināma nozīme Krievijas armijas un valsts, kā arī Latvijas teritorijā notiekošajos procesos. Neraugoties uz Krievijas armijas raksturu aplūkojamajā laikā (lielā mērā valsts realizētās rusifikācijas politikas kvintesence un īstenotāja), virsnieki saglabāja zināmu saikni ar savu tautu. Latviešu tautības virsnieku grupa bija ļoti specifiska, pastāvošo Krievijas armijas karadienesta apstākļu iespaidota, daudzi tajā ietilpstošie latvieši pakļāvās vispārīgām valdošajām tendencēm, pakāpeniski karjeras un ērtības labad atsakoties no saitēm ar savu tautu. Tomēr vienlaikus zināmi daudzi virsnieki, īpaši garnizonos Baltijas guberņās, kuri ne vien aktīvi piedalās sabiedriski politiskajās norisēs, bet pat atrodas to epicentrā (A. Pumpurs, K. Aizups). Turklāt visur – no Baltijas guberņām līdz Vladivostokai, kur vien dienē latvieši, vērojama viņu vēlme iespēju robežās uzturēt saikni ar dzimteni un tautiešiem, resp., to saglabāt.

Savukārt, runājot par priekšstatu, ka tieši ārpus Latvijas dienēšie virsnieki strauji pārkrievojās, tas jāatzīst vienīgi par daļēji pareizu, jo tāpat strauji pārkrievojās arī tūkstošiem citu profesiju pārstāvju, kas karjeras dēļ darbojās ārpus Latvijas (mērnīki, ierēdņi, ārsti, skolotāji, juristi u. c.), turklāt, kā to sevišķi spilgti apliecināja turpmākie vēsturiskie notikumi, daudzi no šiem cilvēkiem saglabāja ciešu saikni ar savu dzimteni un tautu.

Sekojošie notikumi un procesi – revolūcijas, pasaules karš, Latvijas valstiskuma izveide un Neatkarības karš, kura laikā Latvijas armijas rīcībā būs ievērojams skaits pieredzes bagātu vecāko virsnieku, – skaidri apliecinās viņu lomu un nozīmi arī Latvijas valsts dzīvē.

Officers – The Forgotten Members of the Latvian Intelligentsia in the Second Half of the 19th Century: The National Question

Eriks Jēkabsons

The middle to late 19th century in Latvian history marks a rapid growth of Latvian national awareness and its further genesis driven by the intelligentsia – the educated Latvians who resisted both Germanisation and Russification, and who not only identified with the common people but also strived to improve their social conditions. Undoubtedly, the intelligentsia in the second half of the 19th century played a crucial role in the history of Latvia, yet most discourses overlook a relatively small but important part of the intelligentsia, namely, Latvian officers in the Russian army. The societal processes that took place in the second half of the 19th century left an impact on the military as well, especially the educated officers. Hence “the forgotten” members of the intelligentsia, for it is assumed that the specific education required to become an officer, combined with the peculiarities of the Russian military service, the vast distances, etc., position the officers somewhere outside the community of Latvians or even Latvian society. A similar observation can be made in the case of Estonians, with slight differences in the Finnish, Lithuanian and Polish society; yet the general attitude is the same.

Although officers of Latvian descent belonged to this highly specific group, they were rather active participants of the national awakening movement. Until now, Latvian historiography has only briefly and generally touched upon this subject, which deserves a much closer look for several reasons. First, the knowledge base about Latvian officers in the Russian army is rather incomplete and fragmented, since it relies on the personal data of those who later served in the Latvian army; however, they played an extraordinary role in shaping Russian history. Second, a detailed research of the officers’ accomplishments, along with those of their peers who received higher education in civil fields, provides opportunities for in-depth analysis of the historical development of the entire nation, while revealing the extent of the officers’ participation in specific events and processes. In total, approximately 900-1000 Latvians (excluding reserve officers or *Praporshchiks*) became staff officers of the Russian army before the First World War.

This article aims to explore the emergence of this group (several hundreds of people), their direct or indirect actions demonstrating their ties with the general Latvian population and their attitudes; as well as to illustrate the high level of national awareness among the officers, who took an active part in the Latvian social and political life in the second half of the 19th century. Due to length restrictions, the article focuses on events starting with the emergence of this group in the 1870s up to the early 20th century, leaving out the events of the 1905 Revolution.

The Russian military reforms implemented in the 1870s resulted in a considerable influx of Latvians into the officer corps that continued to grow until the First World War. In spite of their mostly peasant descent, they managed to develop noteworthy military careers; many proved to be gifted and valiant officers, and having succeeded in countless military conflicts they received the highest awards of the Russian Empire. By 1907, several dozen Latvian officers had earned the rank of colonel, lieutenant-colonel, and even a major general.

The assumption that the Latvian officers serving outside of Latvia were among the first to undergo Russification is only partially correct, since Russification equally affected all those who chose to develop their careers outside Latvia (e.g., surveyors, civil servants, doctors, teachers, lawyers, etc.); besides, the coming events clearly showed that some of them maintained close ties with their homeland and people.

The forthcoming events and processes – revolutions, the World War, the founding of the Latvian state and the Independence War during which the Latvian army relied heavily on the seasoned senior officers – clearly show their immense role and importance of their contributions to the Latvian state.

Baznīcas institūciju neapzinātais ieguldījums latviešu nācijas tapšanā

Gvido Straube

Nācijas tapšana ir ietilpīgs un sarežģīts process ar daudziem saskaitāmiem. Un ne vienmēr mēs varam skaidri identificēt tos visus. Vienmēr var gadīties, ka kāds no tiem paliks nezināms vai neapzināts. Tajā pašā laikā starp šiem saskaitāmiem vienmēr būs tādi, kuru līdzdalība procesā ir loģiska un pašsaprotama, jo skar pašus konkrētā procesa organizatorus, veicējus, līdzdalībniekus, ieinteresētās personas, bet būs arī tādi, kuri ir sekmējuši šos nācijas veidošanās procesus nosacīti neapzinīgi, jo patiesībā tiem tas nekādā gadījumā nav bijis mērķis un pat interese, un dažreiz noteiktā perspektīvā viņu sekmētie nacionālās atmodas procesi varēja būt un mūsu konkrētajā gadījumā arī bija bīstami viņiem pašiem. Šajā kontekstā ievēribas cienīga ir baznīcas institūciju darbība Vidzemē 17.–19. gadsimtā, kas bija vērsta uz pavisam citu mērķu sasniegšanu, tomēr vairākas tās aktivitātes ir jāvērtē kā nācijas tapšanu nenoliedzami sekmējošas un kā būtisks pienesums nacionālā atmodas procesa attīstībai. Lietderīgi ir atcerēties, ka pie līdzīgiem ieskatiem jau bija nonācis Kaudzītes Matīss, izvērtējot nacionālās atmodas lielākos darbiniekus un atceroties Augustu Bīlenšteinu – “jo arī viņa darbība – taisni vai aplinku ir nākusi par labu latviešu tautības apziņas pieaugšanai.”¹

Šajā rakstā uzmanība tiks pievērsta notikumiem 19. gadsimtā un aplūkotas dažas no šādi traktējamām aktivitātēm. Taču

- 1 MATĪSS KAUDZĪTE : Atmiņas no tautiskā laikmeta, Rīga 1994, 446. lpp.
- 2 Sk. ILGVARS MISĀNS: Klio Latvijā: Raksti par historio-grāfijas problēmām, Rīga 2012, 27.–38. lpp.
- 3 GERT FON PISTOHLKORS: Baltische Länder, in: Deutsche Geschichte im Osten Europas, Berlin 1994,

vispirms nepieciešams neliels ekskurss šī baznīcas ieguldījuma priekšvēsturē – 17. un 18. gadsimta aktivitātēs, nedaudz vairāk pakavējoties tieši 18. gadsimta norisēs, jo zināmu apstākļu sakritības dēļ tieši šajā laikā, bieži un pamatoti dēvētajā par Apgaismības gadsimtu, paveiktais bija lielā mērā tas, kas būtiski ietekmēja mūsu nācijas vēsturisko attīstību un tās tālāko gaitu 19. un 20. gadsimtā, ko cieši saistām ar tādām zīmīgām sociālām kustībām kā jaunlatvieši, nacionālā atmoda un valsts nodibināšana.

1

Kā jau tikko sacīts, zināms procesa sākums meklējams jau 17. gadsimtā, kad risinājās virkne aktivitāšu, starp kurām jāizceļ krietni izdaudzzinātā zviedru valdības realizētā zemnieku izglītības politikā Vidzemē, prasot ierīkot katrā lauku baznīcas draudzē zemnieku jeb tautas skolu. Bieži tieši šo pasākumu dēļ Latvijas vēstures historiogrāfijā 17. gadsimtā jeb t.s. zviedru laikus joprojām nez kāpēc gribam vērtēt ļoti pozitīvi kā rezultatīvu pasākumu kopu, un tieši šis vērtējums, manuprāt, šobrīd atrodas uz samērā nestabiliem pamatiem un varētu būt visnotaļ neargumentēts, jo avoti mums tomēr šādiem secinājumiem nedod faktoloģisku pamatu. Līdz ar to ir izveidojies paradokss – neadekvāts viedoklis par zviedru valdības darbībām Vidzemē, kas pēc būtības bija mazefektīvas vai vispār bez paliekoša efekta, tikušas historiogrāfijā novērtētas gluži pretēji kā panākums, kas lielā mērā ietekmējis 17. gadsimta gandrīz vai glorificējošu apzīmējumu – “labie zviedru laiki”, kamēr citas okupāciju varas nav izpelnījušās šādu pozitīvu epitetu – nedz ordeņa jeb vācu laiki, nedz poļu, nedz arī krievu. Zināmas šaubas par šī vērtējuma korektumu jau ir izteicis prof. Ilgvars Misāns savā publikāciju kopojumā “Klio Latvijā: Raksti par historiogrāfijas problēmām”². Zīmīgi, ka arī vācu (vācbaltiešu) vēsturnieks Dr. Gerts fon Pistolkorss apjomīgajā darbā “Baltijas zemes”, kas iznāca sērijā “Vācijas vēsture Eiropas Austrumos”, runājot par lauku skolu jautājuma risināšanu 17. gadsimtā, uzskaita attiecīgos Zviedrijas valdības lēmumus Vidzemē, Igaunijā un Sāmsalā lauku skolu organizācijā un rezignēti piebilst, ka to izpilde tomēr bijusi nepietiekami efektīva un bez paliekošām sekām.³

Pirms pieminēt tikai dažus zviedru valdības rīkojumus, likumus un noteikumus, kuri neapšaubāmi bija vērsti uz vienu mērķi, proti – jauniegūtās provinces un tās pamatiedzīvotāju – Vidzemes zemnieku – integrāciju Zviedrijas valstī, un kas lielā mērā nozīmēja viņu audzināšanu par uzticīgiem trīs kroņu pavalstniekiem un līdz ar to pirmām kārtām labiem un pārliecinātiem kristiešiem, nepieciešams atgādināt, ka līdz ar Vidzemes nonākšanu

Zviedrijas rokās šajā teritorijā reformācijas rezultāti beidzot varēja izpausties pilnā mērā un Vidzemes luteriskā baznīca kļuva par šīs teritorijas galveno un vienīgo baznīcu, kurai nav jādalās ar konkurentiem uz iedzīvotāju dvēseļu apkopšanu. Svarīga vieta šajā procesā tika ierādīta zemnieku skolām. Jau pirmais no 17. gadsimtā Zviedrijas tronī esošajiem monarhiem, kuru pārziņā Polijas–Zviedrijas kara (1600–1629) rezultātā nonāca toreizējā Vidzeme (šodienas latviski runājošā Vidzeme un Dienvidigaunija), respektīvi – karalis Gustavs II Ādolfs – izrādīja interesi par zemnieku izglītības stāvokli, lai varētu identificēt nepieciešamo pasākumu kopumu tā sakārtošanā. Tā kā pirmās ziņas bija visnotaļ niecipriecinošas, tad turpmāk diezgan regulāri tika piedomāts un strādāts pie situācijas uzlabošanas. Karalienes Kristīnas valdīšanas laikā 1634. gadā izdots nolikums par vizitācijām bija loģiska reakcija uz Gustava Ādolfa konstatētajām problēmām un noteica turpmāk regulāri veikt šos pasākumus, proti – baznīcas draudžu vizitācijas, lai informācija par stāvokli būtu nepārtraukta un vienlaikus notiktu arī kontrole par realizētajiem pasākumiem stāvokļa uzlabošanā. Tāpat būtu jāpiemin jau karaļa Kārļa XI valdīšanas laikā 1686. gadā pieņemtais Baznīcas likums un vairāki rīkojumi, kas tieši attiecās uz zemnieku izglītības organizēšanu. Respektējot Zviedrijas karaļa gribu, Vidzemes landtāgs 1687. gadā piekrita Kārļa XI prasībai pie katras baznīcas draudzes ierīkot skolu zemnieku bērniem.⁴

Un lai arī atsevišķas aktivitātes šajā jomā tika fiksētas jau 17. gadsimtā, tomēr mēs nevaram runāt par patiešām veiksmīgu šīs zemnieku skolu politikas realizāciju, un, beidzoties t. s. zviedru gadsimtam, Vidzemes zemnieku lielākā daļa joprojām bija vāji izglītota – lasīt neprata un maz jeb pat biežāk neko nesajēdza no Svētajiem Rakstiem, līdz ar to bieži nonāca smieklīgās situācijās vizitāciju laikā – lai arī viņiem bija iegalvots, ka ir tikai viens Dievs, un uz jautājumu par viņu daudzumu deva korekto atbildi, uz nākamo jautājumu par svēto Trīsvienību – kas tad ir Dievs tēvs, Dievs dēls un Svētais gars? – zemnieks savā prātā loģiski izsecināja, ka tad jau dievu tomēr ir veseli trīs, un to arī droši pavēstīja vizitācijas komisijas bargajiem kungiem. Tāpat daudzskaitlīgi bija fakti par dvēseļu mielošanas, ziedošanas, upurakmeņu un pūšlotāju izmantošanas

(kā 3. atsauce), S. 205.

- 5 HEINRICH SCHAUDINN:
Deutsche Bildungsarbeit am
lettischen Volkstum des
18. Jahrhunderts, München
1937, S. 42.
- 6 Citēts pēc: Schaudinn,
Deutsche ... (kā 5. atsauce),
S. 42.
- 7 Sk.: ALFREDŠ STARIS (atb.
red.): Tautas izglītība un
pedagoģiskā doma Latvijā
līdz 1900.gadam, Rīga 1987,

gadījumiem. Joprojām zemnieki mēdza apbedīt savus mirušos ārpus luteriskās baznīcas iesvētītajiem kapiem, dažreiz gan tas notika pie vecām un pamestām bijušajām katoļu kapelām, bet tas arī nebija pieņemams luteriskai baznīcai, slikti zināja Svētos Rakstus, baušļus un citus galvas gabalus, ko no viņiem pieprasīja baznīcas kalpi, ikdienā neskaitīja obligātās lūgšanas nedz pirms, nedz pēc ēdienreizēm. Un arī skola bija reta Vidzemes lauku parādība, bet skolotājs, diemžēl, vēl retāka, jo dažās draudzēs vizitācijas komisija skolas ēku gan konstatēja, bet ne vienmēr arī skolotāju tajā. Bija arī gadījumi, kad skola stāvēja tukša, skolotājs darbā pieņemts, bet skolēnu tajā nebija, vai arī labākā gadījumā skolotājam bija tā laime strādāt ar pāris vai pat vienu vienīgu skolas bērnu.

Šo 17. gadsimta situāciju zviedru realizētajā Vidzemes skolu politikā lieliski raksturojis vēsturnieks Heinrihs Šaudīns, proti – šajā gadsimtā tika likti pamati Vidzemes draudžu skolu sistēmai, tomēr par kādu vispārīgu mērķu sasniegšanu šajā laikā runas nevar būt.⁵ Un vēl labāku vērtējumu devis tā paša Šaudīna piesauktais E. Ulmans, kurš rakstīja, ka tas tomēr “vēl nebija pat sākums, jo pat sākums daudzās vietās vēl nebija paveikts”.⁶ Diezgan dīvaini, ka visa vēlākā historiogrāfija par Latvijas izglītības vēsturi nezināmu apsvērumu dēļ ir ignorējusi tieši šos zviedru zemnieku skolu politikas vērtējumus, kas balstīti uz nopietnām arhīvu studijām.⁷

2

Jau būtiskāks progress iezīmējās 18. gadsimta laikā. Pamatā balstoties uz zviedru izstrādātajiem un pieņemtajiem zemnieku skolu organizēšanas principiem un noteikumiem un lielā mērā pateicoties privātai iniciatīvai, kurai labvēlīga augsne bija šajā gadsimtā arvien lielākā spēkā pieaugošās Apgaismības idejas, zemnieku izglītība Vidzemē sāka iegūt arvien konkrētākus apveidus un situācija sāka patiešām uzlaboties, par to vislabāk pārliecina augšupkāpjošie skaitļi gan attiecībā uz zemnieku skolu skaitu, gan skolotāju skaitu, gan skolas solā sēdošo, ābeci un citas gudrības apgūstošo daudzumu. Pirmās indikācijas par to atrodamas virknē baznīcu vizitāciju protokolu jau 18. gadsimta 30. gadu beigās un 40. gados, kur pozi-

tīvs vērtējums par draudzes zināšanām pakāpeniski kļuva par ierastu lietu. Un te neapšaubāmi lielākā nozīme bija draudžu mācītājiem. Pie pastāvošajām patronāta tiesībām lai arī draudzes augstākā persona bija patrons, respektīvi – lielākā skaitā gadījumu – privātajās muižās to īpašnieks vai rentnieks, respektīvi – muižnieks, kroņa draudzēs nomināli valdnieks – Krievijas imperators, reāli – muižas nomnieks vai pārvaldnieks, tātad atkal – muižnieks, tieši draudzes mācītāju atbildībā bija pieņemt skolotāju, un viņi bija tie, kas noteica “izglītības standartu” un kontrolēja tā respektēšanu. Mācītāji savos regulārajos pagastu apmeklējumos pārbaudīja skolas vecuma bērnu zināšanas un veidoja skolā gājēju sarakstus. Viņu pienākumos bija arī periodiski inspicēt skolas, lai būtu ziņoši gan par skolotāja darba metodēm un sekmēm, gan bērnu sekmību. Turklāt kontroles sistēma bija pietiekoši pārskatāma, un šodien mēs varam atrast starp pāri par pussimtu Vidzemes mācītāju tikai dažu sliņķi, kurš savas ērtības bija stādījis augstāk par pienākumiem un nebija apmeklējis zemnieku sētas vai draudzes skolu, bet dažs pat bija ignorējis abus. Dažbrīd dīvaini un pat komiski ir šo nedisciplinēto mācītāju paskaidrojumi – slimība, sliktie ceļi, vecums, aizņemtība, samērā nesen uzsāktās darba gaitas un tāpēc vāja draudzes pārzināšana utt., tomēr šādu negatīvo piemēru ir ļoti maz, faktiski tikai daži un tāpēc drīzāk uzskatāmi par izņēmumu. Tajā pašā laikā absolūtais vairākums draudžu ganu godprātīgi pildīja savus pienākumus un patiešām rūpējās, lai draudzes jaunās paaudzes zināšanas uzlabotos.

38.-45. lpp.
8 Latvijas Nacionālais arhīvs, Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 254. f.,

3

Vislabāk šī skolu pārvaldība no Vidzemes luteriskās baznīcas puses iezīmējās sākot ar 18. gadsimta otro pusi un sekojošajā 19. gadsimtā, kad tā kļuva par arvien labāk nostādītu sistēmu. Lai arī formāli skolu lietas sākotnēji atradās Baznīcas virspriekšnieka amata (*Oberkirchenvorsteheramt*) – tātad laicīgās personas kompetencē, reālie darītāji bija un palika draudžu mācītāji, un pamatā no viņiem un tikai viņiem bija atkarīgs Vidzemes zemnieku jaunās paaudzes zināšanu līmenis. Katru gadu mācītājiem bija jāveic vairāki pienākumi saistībā ar savas draudzes jaunatnes skološanu un par tiem jāatskaitās jau pieminētajam Vidzemes Baznīcas virspriekšniekam. Šie ziņojumi ir lielisks avots par situāciju katrā draudzē daudzu gadu un gadu desmitu griezumā.⁸ Ja vēl 18. gadsimta otrajā pusē šie ziņojumi ir ļoti atšķirīgi pēc formas

un satura, jo nepastāvēja vienots standarts un katrs draudzes gans tos sastādīja pēc savas sapratnes, tad gadsimtu mijā tika ieviesta noteikta forma, jādāmā, izmantojot labākos un informatīvi bagātākos ziņojumus kā paraugus. Rezultātā attiecībā uz 19. gadsimtu šos avotus jau ir samērā viegli un ērti apstrādāt un veikt salīdzinošu datu analīzi. Šķiet, par zināmu reformatoru šajā jomā var uzskatīt Rūjienas draudzes mācītājus Karlu Šulinius (*Schulinius*) un viņa pēcteci Martinu Agapetusu Loderu, kuri jau 18. gadsimta 60. gados iesniedza informatīvi ļoti bagātus ziņojumus, tādējādi veidojot ļoti pilnīgu, daudzkrāsainu un daudzšķautņainu ainu par viņu draudzes skolas bērniem un viņu gaitām zināšanu apguves laukā, un mēs varam uzzināt katra skolā gājēja sekmes visos priekšmetos, kā arī gūt priekšstatu par viņa centību vai nesekmības iemesliem, pat par veselības problēmām, kas kaut kā ir traucējušas skolas apmeklēšanu vai mācības, kā arī par skolas apmeklējumu regularitāti.⁹

No šiem ikgadējiem ziņojumiem, kurus sastādīja draudžu mācītāji, parasti pavasarī – martā, aprīlī –, un kurus kopā ar draudzes ganu parakstīja arī draudzes priekšnieks, respektīvi – patronāta tiesības baudošais muižnieks, kaut gan viņa līdzdalība ziņojuma tapšanā parasti bija formāla, iegūstama ļoti plaša informācija. Vispirms būtu jāpiemin dati par mācību iestāžu esību un skaitu attiecīgajā draudzē, to atrašanās vietu, bieži arī fizisko stāvokli. Tāpat, līdzīgi kā vizitācijās, ir atrodamas ziņas par skolotājiem. Šis nenoliedzami ir svarīgs faktors, jo tikai labs skolotājs var garantēt labus savu skolēnu rezultātus. Tomēr vērtīgākie ir dati par draudzei piederīgās skolas vecuma jaunatnes zināšanām. Un patīkami ir konstatēt, ka principā visos ziņojumos ir novērojama augšupejoša tendence, proti – ilgākā laika nogrieznī aug visi rādītāji – gan apmācībā vispār esošo bērnu skaits, gan noteiktu zināšanu minimumu apguvušo apjomi. Pozitīvi, ka bieži mācītāji norāda arī uz pastāvošajām problēmām savas draudzes bērnu apmācībā.

Priekšstatam daži skaitļi. Burtnieku draudzē 1800. gada pavasarī tika pārbaudīti 813 skolas vecuma bērni un 747 no viņiem prata lasīt labi, kā arī 544 mācēja dziedāt, Mālpilī 1801.gadā kā apmācāmie bija fiksēti 533 bērni, no kuriem gan tikai 139 prata lasīt labi un tikai 127 bija apguvuši dziedātprasmi. Salīdzinājumam: 15 gadus agrāk – respektīvi – 1785. gadā šajā

paša draudzē apmācībā bija reģistrēti 628 bērni, no kuriem 301 lasīja labi, bet tikai 32 prata dziedāt nepieciešamā līmenī. Ne tik iespaidīgi rezultāti tika konstatēti Limbažu draudzē, kur 1804. gadā no 965 apmācībā esošiem bērniem tikai mazāk kā trešdaļa jeb 283 prata labi lasīt, tomēr dziedāt mākošo skaits bija divreiz lielāks – 507 bērni. Varbūt tieši tāpēc no Limbažiem nāk Latvijas valsts himnas autors Baumaņu Kārlis, kuram, kā atceras Kaudzītes Matīss grāmatā “Atmiņas no tautiskā laikmeta”, tieši rakstniecība, respektīvi, vārdu sarakstīšana himnai esot bijusi apgrūtinoša un nācies izmantot Stērstu Andreja palīdzību: “Būdamš Pēterpilī kādu laiku pie Baumaņu Kārļa kā maizes bērns, īpaši pa to laiku, kad Baumanis radīja tautas himnu, Stērsts, cik bij noprotams, ir palīdzējis viņam nogludināt tekstu, ko Baumanis pats, nebūdamš dzejnieks, nav pēc vajadzības varējis.”¹⁰

1849. gadā Rīgas–Valmieras apriņķa lauku skolu pārvalde bija izstrādājusi speciālu tabulu šādiem ziņojumiem, kurā kopsummā bija jāuzrāda 14 punkti, proti – muižas nosaukums, kopējais vīriešu skaits pēc revīzijas materiāliem, bērnu skaits no 7 gadiem līdz konfirmācijas vecumam, skolu skaits un nosaukums, skolotāja vārds un atalgojuma lielums, skolas ēkas stāvoklis, skolēnu skaits pēc viņu zināšanām lasīšanā (iesācēji, vidēji lasošie, labi lasošie un ļoti labi lasoši), skolēnu skaits pēc viņu zināšanām katķismā, kur arī bija četras pakāpes, baznīcas dziesmas dziedāt spējīgie pēc melodijas un pēc notīm, Bībeles vēsturi zinošie, skolēnu skaits, kuri mācās rakstīt, skolēnu skaits, kuri mācās matemātiku, kā arī skolas kases stāvoklis sudraba naudā.¹¹ Te mēs arī redzam, ka blakus 18. un vēl 19. gadsimta sākumā tipiskajiem mācību priekšmetiem – lasīšanai ar tās savdabīgo ievadkursu – bokšķerēšanu, dziedāšanai un ticības mācībai – klāt nākuši rakstīšana, Bībeles vēsture un matemātika.

Līdz ar to samērā nepārprotami var secināt, ka kopējā tendence vidzemnieku jaunās paaudzes izglītībā bija pozitīva un liecina par to, ka viņu zināšanas galvenos mācību priekšmetos – lasīprasmē, baznīcas dziesmu dziedāšana un kristietības pamatzināšanas – uzlabojās. Un tas ir svarīgs aspekts nacionālās atmodas kopējā procesā, jo veido to cilvēku bāzi, no kuras zināmā laikā var attīstīties nacionālā inteliģence, bez kuras pēc

9 Ibidem, 2.–7., 24.–25. lpp.

10 MATĪSS KAUDZĪTE: Atmiņas no tautiskā laikmeta, Rīga 1994, 418. lpp.

11 LVVA, 244. f., 1. apr., 288. l.

- 2.–3. lpp.
- 12 MIROSLAV HROCH: Die Vorkaemfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Voelkern Europas, Prag 1968.
- 13 A. A. ČUMA: Jan Amoss Komenskij i russkaja škola,

Miroslava Hroha nacionālās atmodas definīcijas šis process nav iespējams.¹²

Tēlaini šo mācītāju vadīto procesu var definēt kā nacionālās atmodas pamatu izbūvi, uz kuriem varēs pacelties atmodas piramīda jeb atmodas ēka.

Laikam gan loģiski, ka arī pie nākamo nacionālās atmodas ēkas posmu būvniecības aktīvu dalību ņēma tā pati garīdzniecība.

4

Par šādu nākamo līmeni, kas no samērā plašās vairs ne analfabētu tautas masas izsijāja pirmos nacionālos inteliģences pārstāvjus, kļuva skolotāju semināri. Vidzeme šajā jomā jau bija guvusi zināmu pozitīvo pieredzi 18. gadsimtā, var pat apgalvot, ka pirmie mēģinājumi speciālas mācību iestādes izveidē tika piedzīvoti vēl 17. gadsimta nogalē. Toreiz slavenais Alūksnes mācītājs un prāvests Ernsts Gliks, Bībeles pārtulkotājs latviski, tādējādi ietekmēdams Alūksnes pilsētas ģerboņa zīmējumu, savā draudzē bija izveidojis trīs zemnieku skolas, un viņa iecere bija labākos šo skolu audzēkņus tālāk sagatavot paša pārraudzītā draudzes skolā par skolotājiem un sūtīt uz citām jaun dibinātām zemnieku skolām pārraudzībā esošajā prāvestijā. Diemžēl šo cēlo ieceri ātri neļāva realizēt precīzu likumu un noteikumu esība šajā jautājumā, jo sevišķi droša finansējuma trūkums, bet treknu svītru šim projektam pāri pārvilkā Lielais Ziemeļu karš (1700–1721), jo tad, kad sāka dārdēt kara lielgabali un Vidzemi pārstaigāja abu karojošo pušu karaspēki, vairs nebija laika domāt par zemnieku izglītību, turklāt pats Gliks pēc Alūksnes krišanas Pētera I rokās kā gūsteknis nonāca Krievzemē, kur viņam gan izdevās diezgan veiksmīgi turpināt savu pedagoga darbību. No krievu gūsta Gliks 1703. gadā ar Pētera I gādību nonāca Maskavā, kur dabūja vietu tulku skolu un pat kļuva par tās vadītāju. Pirms tāda jau bijusi un to vadījis kāds Nikolajs Švimers, kurš vienlaikus arī strādājis Sūtņu palātā par tulku no latīņu, vācu, zviedru un holandiešu valodas.¹³ Šī skola bija veidota pēc Rietumeiropas ģimnāziju parauga ar lielu svešvalodu uzsvāru mācību priekšmetos. Skolas rīcībā bija arī vairāki paša Glika tulkojumi krieviski: luterāņu katķisms, vācu

gramatika u. c., kopā septiņi tulkojumi,¹⁴ tajā skaitā arī slavenā pedagoga Jana Komeniusa darbi,¹⁵ kurus drukātus gan pats nepiedzīvoja, jo 1705. gadā mira; tie nonāca pie Venera Pausa, kurš no Glika pārņēma skolas vadīšanu.¹⁶

Otrs – 18. gadsimta mēģinājums bija krietni veiksmīgāks un īsā laikā deva Vidzemei vairāk nekā simts jaunekļu, kas bija īpaši apmācīti, lai varētu strādāt par zemnieku skolu skolotājiem, kuri prata gan iemācīt lasītprasmi, gan arī dziedāšanu pēc notīm jeb melodiņā, kā to toreiz sauca. Tas bija 1738. gada 23. augustā atvērtais Valmiermuižas skolotāju seminārs, kura dibināšanā piedalījās Hernhūtes brāļu draudze un vairāki Vidzemes prominenti cilvēki, bet vislielāko ieguldījumu deva tieši Valmiermuižas īpašniece ģenerāliene Magdalēna Elizabete fon Hallarte, kura šim projektam piešķīra gan mājvietu uz savas muižas zemes, gan naudu, gan algoja namdarus nepieciešamo ēku uzcelšanai,¹⁷ gan arī viņa bija tā, kura Vidzemes konsistorijā ieguva atļauju atvērt šādu mācību iestādi. Viņas argumenti bija skaidri un nepārprotami – viņai “ir labi zināms gan viņas Valmiermuižas padoto, gan citu latviešu zināšanu trūkums, bet, tā kā skolu un centīgu skolotāju deficīts Vidzemē vienmēr bijis par galveno šķērslī nabaga tautai izprast paradīzi, tad viņa nolēmusi ierīkot tādu privātu iestādi, kurā sagatavotu skolotājus un tautas draugus, tādējādi mazinot tautas nezināšanu”.¹⁸ Tajā pašā laikā šo ideju aktīvi atbalstīja vairāki luteriskās baznīcas pārstāvji, jo sevišķi Valmieras draudzes mācītājs Frīdrihs Justins Brīnings. Zīmīgi, ka arī Vidzemes luteriskās baznīcas vadība skaļi atbalstīja šo mācību iestādi un toreizējais baznīcas garīgais priekšnieks ģenerālsuperintendents Benjamins Fišers 1739. gadā, apkopojis kārtējās vizitācijas rezultātus, izteicās visnotaļ pozitīvi par Valmiermuižas skolotāju semināru un aicināja savus amata brāļus, tātad – mācītājus, turp sūtīt savu draudžu apdāvinātākos jaunekļus, lai tie varētu apgūt skolotāju amatam nepieciešamās zināšanas.¹⁹ Gadu vēlāk – 1740. gadā – tika vizitēta Cēsu prāvestija, un arī tur vizitatori neskopojās ar uzslavām semināram, īpaši atzīmējot Gavēņu Andžu, kurš tikko bija sācis strādāt par skolotāju Cēsu pilsnovadā, un divus priekuliešus – Daukšu Jāni un Staļa Juri, kurš bija uzsācis skolotāja gaitas Jaunraunā.²⁰ Šajā gadā durvis vēra vairākas zemnieku skolas – Mārsnēnos, Liepā, Kūdumā,

Bratislava 1970, c. 25, 26, 28.

14 ČUMA (kā 13. atsauce), c. 28.

15 Ibidem, 29. lpp.

16 Ibidem, c. 30–31.

17 LVVA, 233. f., 1. apr., 485. l., 9. lp.

18 Ibidem.

19 LVVA, 234. f., 1. apr., 14. l.

20 LUDVIGS ADAMOVIČS:

Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks. 1710–1740, Rīga

1933, 505. lpp.

- 21 Archiv der Bruder Union (turpmāk – A.B.U.), R.19.G.a.3.6.a., S. 21; LVVA, 237. f., 1. apr., 8. l., 13. lpp.
- 22 A.B.U., R.19.G.a.3.6.a., S. 21.
- 23 Ibidem, 1.5., S. 3; LVVA, 237. f., 1. apr., 4. l., 3. lpp.
- 24 LVVA, 237. f., 1. apr., 14. l., B2; 1. l., 296.–297. lpp.
- 25 LVVA, 234. f., 1. apr., 14. l., 385., 396. lpp.
- 26 Citēts pēc: ANDREJS VIČS: Iz latviešu skolu vēstures, Rīga

Jaunmuižā, Ances un Rozula muižās, kā arī Āraišos un Cēsu draudzē,²¹ un skolotāju misiju tur devās pildīt “krietnie skolotāji no Valmieras iestādes”.²²

Lietderīgi piebilst, ka par Valmiermuižas mācību iestādes vadītāju jeb rektoru kļuva Frīdrihs Magnuss Buntebarts. Viņš bija ieradies Vidzemē tikai 1737. gada vasaras nogalē un sākotnēji strādāja pie Baltazara fon Kampenhauzena par mājskolotāju.²³ Pirms tam viņš bija studējis Jēnā teoloģiju un bija ļoti labi pazīstams arī ar slaveno piētisma mācību citadeli Frankes skolu Hallē, kur arī bija uzturējies, līdz ar to ir reāls pamats domāt, ka šīs iestādes pedagoģiskie principi kopā ar viņu tika atvesti arī uz Vidzemi. Nākamajā gadā viņš, jau apguvis latviešu valodu, pārcēlās uz Valmiermuižu, kur no 23. augusta sāka pildīt skolotāju semināra rektora pienākumus.²⁴ Pirmajā mācību gadā seminārā mācības uzsāka 8 audzēkņi, bet 1739. gadā to skaits sasniedza 30, un līdz 1743. gadam, kad Krievijas ķeizariene Elizabete Petrovna panāca hernhūtiešu brāļu draudzes kustības aizliegumu, seminārā zināšanas bija ieguvuši 120 jaunekļi.²⁵

Lai arī 1742./43.gadā Krievijas ķeizariene aizliedza kustību Krievijas impērijas robežu iekšienē un tāpēc arī seminārs bija jāslēdz, tomēr daudzās lauku skolās jauno paaudzi turpināja skolot Valmiermuižas iestādes audzēkņi, vairojot lasītpratēju skaitu Vidzemes zemnieku jaunajā paaudzē. Līdz pat 18. gadsimta pēdējai trešdaļai viņus varēja sastapt vairākās zemnieku skolās, un, piemēram, kad 1782. gadā jau pieminētais Āraišu draudzes skolas skolotājs Gavēņu Andžs pēc ilga un ražīga mūža nomira, draudzes mācītājs Eisings, parādīdams cieņu un atzinību, bērēs esot teicis un vēlāk baznīcas grāmatā ierakstīja latviski sekojošus vārdus: “*Schis zilwehks war uz daschu wihsi teicams un slawejams kluht*”.²⁶

19. gadsimtā joprojām dzīva bija šīs hernhūtiešu iestādes labā slava un uz to atsaucās tie, kuru galvās bija dzimusi ideja atjaunot šādu iestādi, tikai šoreiz jau tiešā luteriskās baznīcas paspārnē. Par galveno idejas virzītāju kļuva mācītājs, Vidzemes luteriskās baznīcas ģenerālsuperintendents Ferdinands Valters.

Pēc studijām uzsākot savu kalpošanu kā Vidzemes luteriskās baznīcas mācītājs, par Valtera pirmo darba vietu kļuva Ādažu draudze Rīgas pievārtē. Jau tur starp viņa galvenajiem rūpju

objektiem bija slimo kopšana un skolu lietas.²⁷ Pirmā – slimo kopšana – būtu īpaši pieminama divu apstākļu dēļ. Pirmkārt, rūpējoties par slimajiem draudzes locekļiem, mācītāji, kuri bija faktiski vienīgie cilvēki laukos plašā apkārtnē, kam bija kādas priekšzināšanas medicīnā, spēja patiešām efektīvi sniegt palīdzību kritiskos momentos, tādējādi glābjot no nāves daudzus jo daudzus latviešu zemniekus. Bieži tas bija saistīts ar risku pašu veselībai. Tā paša Valtera biogrāfijā ir zināms fakts, ka viņš 1830. gada 31. janvārī izvadīja pēdējā gaitā no tīfa mirušo un pats inficējās, līdz ar to bija spiests ārstēties divus mēnešus.²⁸ Otrkārt, tieši draudžu gani bija tie, kas centās starp saviem draudzes locekļiem propagandēt nepieciešamību potēties pret bakām un citām bīstamām slimībām, kas 19. gadsimtā kļuva par arvien ierastāku pasākumu.

Tomēr nācijas atmodas kontekstā krietni svarīgāka bija Valtera darbošanās zemnieku skolu lietās. 1830. gadā viņš bija kļuvis par Latviešu literārās biedrības locekli. Starp tur realizētajām aktivitātēm bija latviešu valodas kopšana un Vācijas lauku skolu sistēmas ieviešana Vidzemē. Vēl darbojoties Ādažos, Valters pulcēja pastorātā zemnieku bērnus, kuri nebija varējuši kādu apstākļu dēļ apgūt nepieciešamās zināšanas mājmacības kārtībā. Turklāt ar šiem bērniem strādāja viņa paša algots skolotājs.²⁹ Līdz ar to Valters labi iepazīna zemnieku izglītības nianšes un vājos punktus, un viens no viņa secinājumiem bija, ka draudze ir samērā bezspēcīga, lai efektīvi risinātu zemnieku jaunās paaudzes izglītošanu.³⁰ Tāpat viņš saprata, ka nopietna problēma ir skolotāju sagatavotība, respektīvi – Vidzemē nav iestādes, kas pienācīgi sagatavotu nākamās lauku skolu skolotājus. 1833. gadā nonākot Valmieras draudzē, Valters saprata, ka šī problēma ir pat vēl nopietnāka, jo šī draudze bija daudz lielāka un tai bija nepieciešami vairāki skolotāji, kuru zemē trūka. Sākot ar 1834. gada mācītāju sinodi, viņš aktīvi iesaistījās cīņā par to, lai zemnieku izglītība pārtaptu no katras draudzes iekšējās lietas, kas pēc dzimtbūšanas atcelšanas faktiski bija uzlikta uz pašu zemnieku pleciem, par visas guberņas, tātad arī tās pārvaldes institūciju, atbildību.³¹

1835. gada Vidzemes mācītāju sinodē Valters jau uzstājās ar reālu plānu par skolotāju semināra ierīkošanu, norādot, ka par tā vadītāju būtu jāklūst kādam no pamatnācijas – latvietim vai

1923, 127. lpp.

27 Bischof Dr. Ferdinand Walter, weil. General-Superintendent von Livland. Seine Landtagspredigten und sein Lebenslauf. Nch Briefen und Auszeichnungen, Leipzig 1891, S. 114.

28 Ibidem.

29 Ibidem, S. 116.

30 Ibidem, S. 142.

31 Ibidem.

32 Ibidem, S. 142–143.

33 ANTONS BIRKERTS: Latviešu
inteliģence savās cīņās un
gaitās. 2. daļa, Rīga 1927,
227. lpp.

34 Citēts pēc: JĀNIS
ERENŠTREITS: Kroņu pinējs,
Rīga 2017, 53. lpp.

īgaunim, un, ja tas būtu latvietis, tad viņam jau esot piemērots kandidāts – parohiālās skolas skolotājs ar priekšzīmīgu pedagoga talantu, ļoti labām zināšanām un izrādītu interesi papildināties pedagogiskajās zināšanās un prasmēs.³²

Ferdinands Valters bija arī tas, kurš virzīja Vidzemes landtāgā šo ideju, meklēdams tai politisku un finansiālu atbalstu. Un viņa atrastais kandidāts semināra vadītāja amatam bija Jānis Cimze. Sākotnēji gan izraudzītajam kandidātam pašam bija jāiegūst nepieciešamās zināšanas, tāpēc jaunekli ar Valtera svētību un Vidzemes bruņniecības atbalstu, kuru, lai arī ne visā iepilnnotā apjomā, bija panācis tas pats Valters, nolēma nosūtīt studēt pedagogiju uz Vāciju – ģenerālsuperintendents par piemērotāko bija noskatījis Veisenfelsas ķeizarkatoļu skolotāju semināru Saksijā. Nenoliedzami šo izvēli ietekmēja arī tas, ka semināra direktoru Dr. Kristiānu Vilhelmu Harnišu Valters pazina personīgi, līdz ar to bija nodrošināta zināma kontrole pār studenta gaitām.³³

1836. gada 17. jūlijā Jānis Cimze ieradās Veisenfelsā un varēja uzsākt studijas. 1837. gada 31. martā, tikko saņēmis ziņojumu no Harniša par Cimzes sekmēm, Valters ar prieku rakstīja jaunajam vidzemniekam: “Ka Harnišs ar Jums mierā, nebija priekš manis nekas jauns: to es no Jums biju sagaidījis – un tikai pretējāda ziņa mani nepatīkami pārsteigtu; tomēr man tas bija ļoti daudz vērts redzēt, ka arī Harnišs no Jums labu cer un tātdav nav piekritis manam Raunas amata brālīm. Lai tas Jūs pašus arī pār visām lietām sadrošinātu pilnīgi padoties tā Kunga prātam, ka Viņš arī Jūs sev sagatavo par derīgu rīku pie darba, no kura es priekš mūsu latviešiem ceru lielas lietas un arvien vairāk jūtos piespiests cerēt, jo vairāk nomanu, ko tas nozīmē, kad nav īsta skolmeistara.”³⁴

1838. gada pavasarī studijas seminārā bija noslēgušās. Gala eksāmenus Veisenfelsas seminārā Cimze nokārtoja spīdoši. Viņa studiju biedrs Harveks par šiem pārbaudījumiem rakstīja: “Pēc pabeigtām studijām Jānis Cimze kārtoja ar citiem kursu beigušiem semināristiem savu skolotāja eksāmenu un dabūja visās mācībās pirmo numuru. Cimze pārspēja lielāko daļu no mums visās zinātnēs; viņš bija uzcītīgs, uzticīgs, krietns, un viņu cienīja un mīloja tiklab viņa skolotāji, kā arī skolas biedri.”³⁵

Pēc elementārskolotāja diploma saņemšanas pāris mēnešus Cimze ceļoja – pamatā kājām – pa Vāciju un Itāliju.

35 Ibidem, 57. lpp.

36 Birkerts (kā 33. atsauce),
229. lpp.

37 Erenštreits (kā 34. atsauce),
56. lpp.

Pēc ceļojuma Cimze izlēma turpināt studijas Berlīnē un 1838. gada septembrī tika imatrikulēts Frīdriha Vilhelma Universitātē. Sākotnēji gan Valters skatījās uz šo ideju ar aizdomām, tomēr vēlāk kļuva pielaidīgāks, kaut visu laiku brīdināja būt taupīgam.³⁶ Dīvaini, bet arī Harnišs Cimzes braucienu uz Berlīni savās vēstulēs Valteram raksturoja kā sliktu gājieni, turklāt izteica aizdomas, ka jaunais censonis varētu kļūt iedomīgs, kas, šķiet, tomēr bija krietni pārspīlēti.³⁷ Tieši Berlīne iedeva Cimzem tās zināšanas, kas ļāva viņam kļūt par pirmo profesionālo mūziķi latvieti, un, pateicoties šīm zināšanām, arī vēlāk viņa vadītajā seminārā dziedāšana, it īpaši korī, un mūzikas instrumentu spēlēšanas prasmes tika sevišķi izkoptas.

Vēlāk, atskatoties uz studijām Berlīnē, Cimze rakstīja: “Kas toreiz arī tik caur kādu pedagoģisku laikrakstu stāvēja sakarā ar to gara gaismas strāvu, kas šā gadsimteņa trīsdesmito gadu sākumā pārpludināja Vāciju, tas mainīja viņas viņus arī mūsu jūrmalā un sajuta šo garīgo sirdspukstēšanu arī savās krūtīs. Un ar šo gara gaismu nācu arī es, latviešu tautas bērns, Valtera gādībai pateikdamies.”³⁸

1839. gada 10. novembrī tika atvērta Valmieras skolotāju seminārs kā Valmieras draudzes skolas augstākā klase, par tā vadītāju un skolotāju tika iecelts Jānis Cimze. Līdz ar to zemnieku skolu skolotāju sagatavošana ieguva jau daudz augstāku līmeni, kā tas bija līdz šim. Starp pirmajiem semināristiem bija gan paša Cimzes brālis Dāvids, kurš vēlāk kļuva par pazīstamu komponistu un diriģentu, gan dzejnieks Jānis Ruģēns. Kā zinām, 40. gadu beigās semināra tālākā darbība kļuva apgrūtināta, un 1850. gadā Cimze darbu turpināja Valkas pievārtē, kas uz nākamo pusgadsimtu kļuva par Vidzemes skolotāju semināra mājvietu.

Semināra stundu sarakstā bija šādi priekšmeti: Bībele un baznīcas vēsture, Bībeles skaidrošana, Ticības un tikumības mācība, Audzināšanas un mācības pasniegšanas mācība, tehniski mācības mēģinājumi, latviešu, vācu un krievu valoda, vēsture, elementārā matemātika, dabas mācība un dabas

38 Ibidem, 77. lpp.

39 Ibidem, 87. lpp.

40 Citēts pēc: ARVEDS ŠVĀBE:
Latvijas vēsture. 1800–1914,

vēsture, rakstīšana un zīmēšana, dziedāšana, vijoļu un ērģeļu spēlēšana, ģenerālbāse (harmonijas mācība).³⁹

Par cimziešiem mēs saucam gan komponistu un Latvijas himnas autoru Kārli Baumanu, gan Ausekli, gan mācītāju un dziesmu svētku pionieri Juri Neikenu, gan diriģentu Indriķi Zīli, gan skolotāju un diriģentu Jāni Kaktiņu un rakstnieku un skolotāju Juri Caunīti un vēl daudzus citus ievērojamus latviešu nacionālās atmodas sekmētājus, bez kuriem šis nācijai vitāli svarīgais attīstības posms nav iedomājams.

Gadu vēlāk pēc Cimzes skolotāju semināra atvēršanas darbu sāka analoga mācību iestāde Kurzemes guberņā. Te galvenie nopelni pieder Valtera amata brālīm Cīravas mācītājam Johanam Kristofam Voltēram (1773–1858). Sākotnēji viņš bija cerējis organizēt lauku skolu skolotāju sagatavošanu savā draudzē skolā, tomēr ātri saprata, ka tam nebūs vēlamie rezultāti, tāpēc sekoja Valtera un Cimzes piemēram un panāca līdzīgas mācību iestādes atvēršanu Kurzemē. Par tās mājvietu kļuva Irlava. Starp šī semināra audzēkņiem jāmin tādi atmodas un nacionālās inteliģences pārstāvji kā rakstnieks Ludis Bērziņš, mūziķis Jānis Bētiņš, viens no latviešu fotogrāfijas pionieriem Mārtiņš Buclers, folklorists Ansis Lerhs-Puškaitis, komponists Ernests Vīgners, literāti un sabiedriskie darbinieki Pauls Dauge un Teodors Zeiferts.

5

Nobeigumā nepieciešams pieminēt vēl kādu luteriskās baznīcas darbinieku, mācītāju un Vidzemes luteriskās baznīcas ģenerālsuperintendentu Karlu Gotlību Zontāgu. Viņš bieži tiek piesaukts, kad atceramies slaveno Garlība Merķeļa darbu “Latvieši, sevišķi Vidzemē”, jo esot bijis viens no pirmajiem, kuram bijusi iespēja iepazīties ar manuskriptu, tomēr no kādas skaidras atbildes esot izvairījies. Tajā pašā laikā nav zināma neviena indikācija, ka Zontāgs būtu kādi kavējis šī darba nākšanu gaismā. Tomēr ne šo notikumu es gribēju pieminēt. Mana raksta kontekstā man likās daudz svarīgāk pieminēt viņa teiktos vārdus 1818. gada jūnijā Vidzemes landtāga atklāšanā, proti – “*Recht muss doch Recht bleiben*”⁴⁰ un ka zemniekiem

solīto brīvību nevar uzskatīt par dāvanu, bet tā ir viņu dabiska tiesība. Zontāgs 19. gadsimtā, ieņemdamas augsto posteni, ir tas, kurš dažādi centās atbalstīt latviešu izglītošanu, viņš arī sekmēja latviešu laikraksta izdošanu un pat ieteica dibināt īpašu latviešu biedrību. 1827. gadā, kā zināms, savu darbību uzsāka Latviešu draugu biedrība, kuras statūtus uzrakstīja cits mācītājs – G. fon Klots, 2. punktā norādīdams, ka šādas biedrības izveidošana ir “spiedoša nepieciešamība [...] īpaši šīs tautas tagadējos apstākļos un vajadzībās”.⁴¹

Tādējādi mēs redzam, ka, lai arī pamatā darbojoties savā specifiskajā laukā, mācītāji ieguldīja būtisku darbu, lai starp latviešiem sāktu veidoties inteliģences slānis. Kaut arī sākotnēji, kā rakstīja Antons Birkerts, tā bija “klerikāli–patriarhālā inteliģence”, tomēr tā ir jau reāla izkustēšanās no nulles punkta, sniedzot nācijai līdz šim iztrūkstošo un tik nepieciešamo elementu, un līdz ar to ir tikai laika jautājums, kad šie nacionālās inteliģences pionieri sasniegs nākamās savas attīstības pakāpes.

The Unwitting Contribution of Church Institutions to the Latvian Nation Building

Gvido Straube

Nation building is a complex process consisting of several variables. Within this process many actors are involved deliberately to pursue specific goals; likewise, there are some actors who have their own aims that have little or nothing to do with the nation building, yet, to a large extent unwittingly, they have contributed to the cause of the national awakening. The Lutheran Church in the Baltic provinces, especially Vidzeme, is definitely among the latter. The Church became the most active institution in the creation of national intelligentsia, since Latvians, just as Estonians and several other nations, belonged to the so-called “incomplete” nations, i.e., they lacked a complete social structure – since the introduction of Christianity there had been neither national aristocracy nor intelligentsia.

The first steps were made in the 17th century, under the Swedish rule, when the Vidzeme Lutheran Church introduced the positions of sacristan and churchwarden, thus creating the first stepping stones for the local population to climb the social ladder; they took part in making arrangements for services, maintenance of the church property, and occasionally even substituted the congregation pastor in performing specific duties. Likewise, the Swedish government started to provide education to the new generation of peasants, tasking the church with educational duties. Although the 17th century did not mark a breakthrough, during these years a legislative framework was created

that enabled the rather swift creation of rural schools across Vidzeme in the 18th century. Another crucial factor was the Vidzeme branch of the Moravian Church (Unity of Brethren of Herrnhut), which was active since the 1730s. It resulted in a rapid increase in literacy among Vidzeme peasants, making Vidzeme, along with the province of Estonia, the least illiterate provinces of the Russian Empire. This led to a relatively large number of peasants, for the time, to become teachers, and the level of education continued to grow in the 19th century. It was due to the Vidzeme Lutheran Church that the Vidzeme Teachers' Seminary was established, producing not only qualified teachers, but also the first representatives of the national intelligentsia, who either continued their studies in universities of the Russian Empire or engaged in literature, professional music, public activities.

Thus the Vidzeme Lutheran Church, while pursuing its goal of nurturing decent Christians and loyal subjects, simultaneously contributed to a series of processes that played an essential role in the national awakening and Latvian nation building.

Par autoriem

KARSTENS BRIGEMANS (*Karsten Brüggemann*), *Dr. phil.*, ir Igaunijas un vispārējās vēstures profesors Tallinas Universitātē Igaunijā. Viņa zinātniskās intereses galvenokārt saistās ar Krievijas un PSRS vēsturi, kā arī Baltijas valstu vēsturi 19. un 20. gadsimtā.

PAULS DAIJA, *Dr. philol.*, ir Latvijas Nacionālās bibliotēkas Letonikas un Baltijas centra vadošais pētnieks. Viņa zinātniskās intereses ir saistītas ar apgaismības kultūras vēsturi, latviešu un vācbaltiešu kultūras kontaktiem, latviešu 18.–19. gs. literatūras vēsturi.

ĒRIKS JĒKABSONS, *Dr. hist.*, ir profesors LU Vēstures un filozofijas fakultātē, vadošais pētnieks LU Latvijas vēstures institūtā. Viņa galvenās pētniecības tēmas saistās ar Latvijas jauno un jaunāko laiku vēsturi, kur īpaša uzmanība veltīta nacionālajām minoritātēm, starpvalstu attiecībām 20. gs. pirmajā pusē un Latvijas armijas vēsturei.

JANS KUSBERS (*Jan Kusber*), *Dr. habil. hist.*, ir profesors Johana Gūtenberga Maincas Universitātē Vācijā, kur vada arī Vēstures institūta Austrumeiropas vēstures nodaļu. Viņa galvenās pētniecības tēmas ir Krievijas impērijas un Austrumeiropas ziemeļu daļas vēsture, kā arī vēstures politika un vēsturiskā atmiņa.

MATI LAURS (*Mati Laur*), *PhD*, ir jauno laiku vēstures profesors Tartu Universitātē Igaunijā. Viņa galvenās izpētes tēmas ir Baltijas reģions Krievijas impērijas sastāvā 18. gs., zemnieku brīvlatīšana Baltijas provincēs, kā arī apgaismotā absolūtisma jautājumi.

MĀRTIŅŠ MINTAURS, *Dr. hist.*, ir Latvijas Nacionālās bibliotēkas Letonikas un Baltijas centra vadītāja vietnieks (pamatdarbs), docents LU Vēstures un filozofijas fakultātē (blakusdarbs). Viņa zinātnisko interešu lokā ir vēstures teorija, kultūras mantojuma vēsture un teorija un Latvijas kultūras vēsture.

ZANE PRĒDELE, *Dr. art.*, ir Jāzepa Vītola Latvijas Mūzikas akadēmijas Zinātniskās pētniecības centra pētniece. Viņas galvenās pētniecības tēmas ir Latvijas mūzikas vēstures jautājumi, Jāzepa Vītola daiļrade un Jelgavas mūzikas dzīve 19. gadsimtā.

GVIDO STRAUBE, *Dr. hist.*, ir profesors LU Vēstures un filozofijas fakultātē, LU Latvijas vēstures institūta direktors. Viņa galvenās zinātniskās intereses saistās ar Latvijas jauno laiku vēsturi, īpašu uzmanību veltot Latvijas baznīcu vēsturei un ikdienas vēsturei.

JIRGENS FON UNGERNS-ŠTERNBERGS (*Jürgen v. Ungern-Sternberg*), *Dr.h.c.*, seno laiku vēstures emeritētais profesors Bāzeles Universitātē Šveicē. Viņa galvenās pētniecības tēmas ir senās Grieķijas un Romas politiskā un sociālā vēsture, zinātnes vēsture, kā arī Baltijas reģiona vēsture.

VITA ZELČE, *Dr. hist.*, ir profesore LU Sociālo zinātņu fakultātē, LU Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūta Sociālās atmiņas pētniecības centra vadītāja. Viņas galvenās zinātniskās intereses saistās ar sociālo vēsturi, mediju vēsturi.

Latvijas Nacionālā bibliotēka
Mūkusalas iela 3, Rīga

Iespiests "IBC Print Baltic"
Papīrs Serixo 120g/m², Fedrigoni Materica Gesso 250g/m²

